

भट्टिकाव्यम् ।

जयमङ्गलगचितजयमङ्गलया
भरतमल्लिककृत-मृगबोधिन्या टीकया च
ममलङ्कृतम् ।

प्रथमखण्डम् ।
(प्रथमावधिपञ्चमसर्गपर्यन्तम्)

पण्डितकुलपति वि, ण उपाधिधारि-
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यात्मजाभ्यां
श्रीआशुबोध-विद्याभूषणा-
श्रीनित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां
संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

पञ्चमसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगरीं
वाचस्पत्ययन्त्रे मुद्रितम् ।

इं १९३८ ।

प्रकाशक— { पण्डित-श्री आशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट
आम्हार्ट स्ट्रीट पाश्-अफिम, कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुग्वर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार स्ट्रीट, कलिकाता ।

Uttarpara Lal Krishna Public Library
Accn. No. .... Date. ....

भट्टिकाव्यम् ।

प्रथमः सर्गः ।

अभून्नृपो विबुधसखः परन्तपः
श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ।

जयमङ्गला टीका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

टीकाकृन्मङ्गलाचरणम् ।

प्रणिपत्य सकलवेदिनमतिदुस्तरभट्टिकाव्यसलिलनिधैः ।

जयमङ्गलेति नाम्ना नौकेव विरच्यते टीका ॥

लक्ष्यं लक्षणं चाभयमेकत्र विदुषः प्रदर्शयितुं श्रीस्वामिसूनुः
कविर्भट्टिनामा रामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार । तथा-
ह्यस्योपनिबन्धनं कविना द्विधा कृतम् । एकं लक्षणसूचकैः
प्रकीर्णाधिकारप्रसन्नतिडन्तकाण्डैश्चतुर्भिः । द्वितीयं लक्ष्य-
सूचकै रामसम्भवादिभिर्द्वाविंशत्या सर्गैः । तत्र लक्षणं द्विविधं—
शब्दलक्षणं काव्यलक्षणञ्च । तत्र प्रथमस्य प्रकीर्णाधिकार-
तिडन्तकाण्डानि, द्वितीयस्य प्रसन्नकाण्डम् । यत्रोच्चा-
वचेन बहूनां लक्षणानां प्रकरणं तत् प्रकीर्णकाण्डं, तदेशात्
प्रथममुक्तं, तस्य व्यापित्वात् 'उत्तरवापि द्रष्टव्यम्' इति प्रदर्श-
नार्थम् । अत्र यद्यप्यादौ कविना देवतानमस्कारो न कृतः,
तथाऽपौष्टदेवतासङ्कीर्तनमपि विघ्नोपशमनहेतुर्भवतीति मन्य-
मान आह—प्रभूदित्यादि । तस्य हीष्टदेवता सनातनो विष्णुः,

गुणैर्वरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरमुपागमत् स्वयम् ॥१॥

स चादौ कौर्त्तितः । तन्नतिबन्धना चेयं कथेति प्रबन्धेनेवात्
सङ्गीत्तनं रामायणवत्, तत्र विष्णोयंस्मिन् काले जगत्कार्यवशा-
दवतारः कृतः, तदेव प्रथमं दर्शयति, अभूदिति ।—भूतसामान्ये
लुङ्, भूत इत्यर्थः, अन्यथा राज्ञश्चरातीतत्वात् कत्रेः परोक्षत्वाच्च
न्निट् स्यात् । “गातिस्था—” इति मिचो लुक् । “भूसुवोस्त्रिङ्”
इति गुणप्रतिषेधः । ‘नयतेडिञ्च’ इति नयतेरौणादिक ऋन् नरो
मनुष्यास्तादृन् पातीति “आतीऽनुपमर्गं कः”, “आती लापः”,
नृपो राजा, अत्यन्तधर्मविजयित्वात् देवराजस्य मित्तमासौ-
दित्याह—विबुधसख इति । विबुध्यन्ते इति विबुधा देवास्तेषा-
मपि प्रधानत्वात्, तत्र इगुपधन्त्वणः कः, सामान्यशब्दोऽपि
देवेषु वर्त्तमानोऽप्यथेशाच्छक्रे प्रयुक्तः, तस्य सखेति “राजाहः-
सखिभ्यश्च” विबुधसखः, अनेन धर्मविजयित्वं दर्शयति,
विबुधसखत्वस्य धर्मकार्यत्वात् । सुरलोकविजयिनश्च ये
राजानस्तेषां धर्मविजयी प्रधानम् । परे शत्रुवस्त्रिविधाः,—
उच्छेदनोद्योपयोङ्गनौयकर्षणोद्याः । तत्र ये उपयोङ्गनौयकर्षणोद्या-
स्तान् परास्तापयतीति परन्तपः “हिषत्परयोस्तापे.” इति खच्,
“खाच क्लृप्त्” “अकृषिषदजन्तस्य” इति मुम् । नृप इत्यनेन
स्वमण्डले ह्यन्तराख्याना, परन्तप इति परमण्डले । श्रूयन्ते इति
श्रुतानि वेदादीनि, तैरन्वितः मख्वदः, अन्यतोऽर्थतश्च गृहीतत्वात् ।
दशरथ इत्यनेन नाम्ना उदाहृतो लोके गीतः । गुण्यन्ते
अभ्यस्यन्ते इति गुणाः, ‘गुण आमन्त्रणे’ इति चौरादिकोऽदन्तः,
तस्मात् “अकर्त्तरि च—” इत्यादिना घञ्, येषाम् परजण्यन्तानाम्
इति दर्शनम् ; येषां तन्नास्ति तेषामेरच् । स्वरं प्रति विवादी

न रूपं प्रति । गुणैरभिरामत्वादिभिः, वरं श्रेष्ठं, यं नृपं पितर-
मुपागमदिति सम्बन्धः । त्रियते इति वरः “ग्रह-वृ-इ—” इत्यादिना
कर्मण्यप् । केन हेतुना उपागतवांस्तं पितरं सनातनः ? इत्यत
आह—भुवनहितच्छलेनेति । भवन्ति उत्पद्यन्ते इति भुवनानि
भूर्भुवःस्वरिति त्रयो लोकाः । ‘रजः क्युन्’ इत्यनुवर्तमाने ‘भू सू-
धू-सजिभ्यश्छन्दसि’ इत्यौणादिकः क्युन् बहुलवचनाद्भाषाया-
मपि भवति । तेभ्यो हिता, भुवर्नाहिताः, विष्णोर्दंशावताराः,
इह तु रामो द्रष्टव्यः । तच्छलेन व्याजिन भुवनहितच्छलेन,
इदानीं रावणादिकण्ठकोद्धरणात् ; तथा वीक्तं—“परित्राणाय
साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सन्धर्मात्म
युगे युगम् ॥” इति । सन्धर्माद्ययं सदाऽपि वक्तव्ये, सना
भवतीति “सायंचिरम्—” इति व्युत्पत्तौ तुट् च ; सनातनो
विष्णुः, उपागमत् उपजगाम । लृट्त्वाटङ् । सत्सु अन्येषु
राजसु गुणैरवत्वात् यं पितरं जनकमङ्गीकृतवान् सोऽभू-
दिति योज्यम् । स्वर्गमित्यात्मना, न कर्मणाऽन्येन वा प्रेरित
इत्यर्थः ॥ १ ॥ ज० म०

भरतटीका ।

नमो गणेशाय ।

टीकाकलन्दाङ्गलावरणम् ।

नत्वा शङ्करमम्बष्ठ-गौराङ्गमल्लिकात्मजः ।

भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो मृगध्वबोधिनीम् ॥

विहिताः पाणिनीयाद्यैः पठनीयादिबोधिकाः ।

भट्टिटीका मम त्वेष मीगध्वबोधार्थं उद्यमः ॥

कविकल्पद्रुमीक्तानां धातूनामनुबन्धतः ।

स्पष्टानि यानि कार्याणि ततो बोध्यानि तानि तु ॥

नातिस्यष्टानि कार्याणि ग्रन्थगौरवभीतितः ।

वाच्यान्यत्र न चाप्यर्था अतिविस्तृतवाग्भवाः ॥

भर्तृहरिर्नाम कविः श्रीरामकथाश्रयं महाकाव्यं चकार ।
 अत्र मर्गबन्धो लक्ष्यसूचनाय, काण्डबन्धो लक्षणसूचनाय ।
 अत्र मर्गा द्वाविंशतिः, प्रकीर्णाधिकारप्रमत्ततिङ्न्तकाण्डानि
 चत्वारि । शब्दनक्षण-काव्यलक्षणभेदाङ्गत्वं द्विविधम् । तत्र
 काण्डत्रये शब्दलक्षणं, प्रमत्तकाण्डे काव्यलक्षणम्, आदौ
 बहुलक्षणप्रदर्शनं प्रकीर्णकाण्डं व्यापकत्वाद्दर्शितम् । महा-
 काव्यस्याटावाशौर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वा कर्तव्य इति
 सम्प्रदायानुरोधाद्दर्शितं कुर्वन्नेवेष्टदेवतास्मरणात्मकं मङ्गल-
 मप्युदौ प्रकाशयति, अभूदिति ।—दशरथ इति नाम्ना उदाहृतः
 ख्यातो नृपो राजा अभूत् । स कथम्भूतः ? विबुधसखः विबुधानां
 देवानां सखा मित्रम् । अथवा विबुधस्य इन्द्रस्य सखा, सामान्य-
 देवतावाचिनोऽपि विबुधशब्दस्य विशेषपरत्वान् प्राधान्याद्वा
 इन्द्रवाचित्वम्, एतेन विजयित्वं दर्शितं, विबुधसखत्वं विजयेनापि
 भवतीति । प्रतापं दर्शयन्नः—परान् शत्रून् तपतीति परन्तपः,
 श्रुतान्वितः श्रूयन्ते गुरुभ्य इति श्रुतानि शास्त्राणि, तेरन्वितो
 युक्तः, अधीतशास्त्र इत्यर्थः, “सोऽध्यैष्ट वेदान्” इति वक्ष्यमाणश्लोके
 वेदाध्ययनस्य नित्यत्वज्ञापनार्थं पुनरुक्तेः श्रुतमत्र वेदादन्य-
 क्क्षास्त्वम् । इत्युदाहृत इत्यत्र केचिदित्यं व्याचक्षते—इतं ज्ञानं
 विद्यतेऽस्येति इतो ज्ञानी, उदाहृतः ख्यात एव । यदा—इतिषु
 ज्ञानिषु उदाहृतः । इतीति ‘इण् गती’ इत्यस्माद्भावे क्तः,
 ‘सर्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्था ज्ञानार्थाश्च’ इति इतं ज्ञानं, ततोऽस्यर्थे
 “नैकाजात्—” इति इन् । सनातनो विष्णुः, भुवनहितच्छलेन
 यं नृपं स्रगमात्मना, न पुनरन्यप्रकारेण, पितरम् उपागमत्
 अङ्गीकृतवान्, सोऽभूदिति योज्यम् । भुवनेति ।—भुवनानां हितं

रावणवधादिरूपं, तदेव छलं व्याजस्तेन, एतेन भुवनहितमपदिश्य
 अस्य राज्ञो महत्त्वेनैव पुत्रत्वं प्राप्तवानित्यर्थः । अत्र हेतुगर्भ-
 विशेषणमाह—गुणैर्धैर्यगाभीर्यादिभिर्वरं श्रेष्ठम् । अभूदिति
 भूधातो रूपम्, अस्तेष्वेत् “भूररे” इति भादेशः, “भवद्भूतभव्ये
 त्रिशः क्वाद्या.” इति भूते टी ; भूतसामान्यविवक्षायां लुङिति
 पाणिनीयाः । कातन्वेऽपि सम्प्रतिवर्त्तमानेत्यत्र सम्प्रति-
 ग्रहणं स्वस्वसंज्ञाकालस्यभिचारसूचनार्थमिति वर्द्धमानमिश्रेण
 व्याख्यातम् । शास्त्रस्य विदक्षाधोनत्वात् सत्यपि परोक्षत्वे ‘भूत-
 सामान्यविवक्षायां मद्यतनी’ इति पुरुषोत्तमेनाप्युक्तम् । ‘अनद्य-
 तनेऽपि वाक्यगम्ये’ इति क्रमदीप्तिरूपोक्तं, तेन वोपदेवेन भू-
 सामान्य एव घ्यादय उक्ताः, न त्वनद्यतनाद्यतनपरोक्षत्वविभा-
 गेन । “घीटीधीष्वम्” इति अम्, “व्यां सिः”, “भू-स्था-पिव—”
 इति सेर्लुक्, ‘सर्वविधिभ्यो लोपविधिबलवान्’ इति न्यायान्नादौ
 “वसोरस्य—” इतोम्, सेर्लुकि “लुकि न तत्र” इत्यनेन “गुर्घृङ—”
 इति न गुः, “ब्रजवट—” इत्यादिना त्रिष्व निषिद्धः, “पृश्च रः
 शिञ्च” इति व्या रत्वं, “डिटपिद्रः” इति अपित्-रस्य ङित्वं,
 तेनादावपि “गुर्घृङ—” इति न गुणः । नृप इति नृन्
 मनुष्यान् पाति रक्षतीति ‘पान रक्षणे’ इत्यस्मात् आटन्तत्वात्
 “हनजनात्—” इति डः, “टेलीपो डिति—” इति टेलीपः ।
 विबुधेति विबुध्यन्ते इति विपूर्व-बुधधातोरिजुङ्त्वात् “कृ-गृ-
 ज्ञा-प्रौजुङः कः—” इति कः । विबुधसख इति “सख्यहो राज्ञः
 षः—” इति षः, “यथालीपः—” इति इकारलोपः । परन्तप
 इति “तृ-भृ-वृ-ट-जि—” इत्यादौ ‘नाम्नि’ इत्यत्र च काराध्याहा-
 रादसंज्ञायामपि खः । नाम्नेवेदं सूत्रमिति चेत्, ‘कृतहित-
 समासानामभिधानं नियामकम्’ इत्युक्तेरसंज्ञायां खः, “खिल्य-
 व्याजखण—” इति मन् । दशरथ इति शब्देनोक्तत्वात् स्वर्थं वा

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट
 पितृनपारीत् सममंस्त बन्धून् ।
 व्यजेष्ट षड्वर्गमंस्त नीती
 समूलघातं न्यबधीदरींश्च ॥ २ ॥

“व्यथेमम्बुधुक्तार्थे—” इति प्रो । दशरथो नृपोऽभूत्, कीदृशः ? इत्युदाहृतः वक्ष्यमाणश्लोकैरुदाहरणतां प्राप्त इति केचित् । गुणेरिति गुण्यन्ते पभ्यष्यन्ते इति गुणाः, ‘गुणत्क मन्त्रे’ इत्यस्मात् “घञलनट्—” इति अन्, “जेर्लोपोऽनालु—” इति जेर्लोपः, “ह्रसाञ्जोपोऽशिति—” इत्यकारलोपः । वरमिति ‘वृजघातो.’ त्रियते योऽभाविति पूर्वणान्, “णुर्धूङ्—” इति णुः । सनातन इति नित्यार्थात् सना-शब्दात् “त्यत्राद्याचिर—” इत्यादिनां श्रुतः । “सनातनः शाश्वतकर्मवैरिणोः शिवेऽपि चात्मन्यतिथौ सुनिश्चये” इति विश्वः । उपागमदिति ‘थी गस्तु गत्यां’ लृटित्त्वात् “शासुलिट्-द्यत्—” इति ङः, “हनगम—” इत्यादावङ् इत्युक्तेर्नोङ्-लोपः । ॥ १ ॥ भ० म०

सोऽध्यैष्टेत्यादि ।—क्षत्रियेष्व् धर्मोऽध्ययनं यजनं दानं, शस्त्राजीवी भूतरक्षणं चेति उभयं नृप इत्यनेनोक्तम् । भूतरक्षणे शस्त्रमङ्गम् । स नृपो वेदानध्यैष्ट अधीतवानिति स्वाध्याय उक्तः । वेदयन्ति ज्ञापयन्ति धर्माधर्माविति वेदाः सामादयः, यथाद्यन् । इडोऽधिपूर्वेष्व् “विभाषा लुङ्लडोः” इति गाङ्, विभाषयेति गाङ्भाषपक्षे रूपम्, अजादित्वादाट्, “श्राटश्च” इति वृद्धिः, डित्त्वादात्मनेपदम्, “श्राटेशप्रत्यययोः” इति षत्वं श्रुत्वञ्च । त्रिदशान् देवानवष्ट अग्निष्टोमादिभिः पूजितवान् । यजन-मुक्तम् । यजे, “स्वरितञितः—” इति तङ्, अनिक्स्मीपगत्वात् इत्यः

“लिङ्सिचो—” इति कित्त्वं न भवति । अनिगन्तत्वात् “व्रश्-
भ्रसृज—” इत्यादिना घत्वं, “भ्रलो भ्रलि” इति सिचो लोपः ।
पितृनपारीत आप्यायितवान्, पितरमुद्दिश्य यजनम् । ‘पृ पालन-
पूरणयोः’ इत्यस्मात् पूरणार्थात् लुङि रूपं, “सिचि वृद्धिः,—” “इट
ईटि” इति सिचो लोपः । अथवा पितृनताप्सीदिति पाठः । ‘टप्
प्रीणने’ इत्यस्मात् लुङि ‘सृश-सृश-कृश-टप-टपां च्चैः सिच् वक्तव्यः’
इति च्चैः सिचि “अनुटात्तस्य च—” इत्यादिना अमभावपक्षे रूपम् ;
पितृन् तर्पितवानित्यर्थः । सममंस्त वस्यून् मादृपित्रादिज्ञातीन्
सम्मतवान्, सटा टानमानादिभिः पूजितवानित्यर्थः । मन्यतेरनु-
दात्तत्वात्तङ्, इट्प्रतिषेधश्च, येषां सिच इकार उच्चारणार्थः,
तेषां “इनः सिच्” इति कित्करणज्ञापकात्प्रलोपाभावः । येषां तु
इकार इत्, तेषामिटिस्वानकारलोपाभावः । आभ्यन्तरं शत्रुम-
जित्वा कथं परन्तपः ? इत्याह—व्यजेष्ट षड्गुर्मिति । कामक्रोध-
लोभमोहमदमात्सर्याणां षष्ठां वर्गः षड्गुः, तमभिभूतवान् ।
विपूर्वस्य जयते: “वि-पराभ्यां जे:” इति तङ् । अरंस्त नौती सामा-
दिषु सन्ध्यादिषु च रतः, नीतिमानित्यर्थः । समून्घातं न्यबधोत्
समूलान्निःशेषानरीन् शत्रून्निहतवान्, उच्छेदनीया ये शत्रवः
तेष्विटं विधानं, समूलोपपदाहन्ते: “समूलाकृत—” इत्यादिना
णमुल् । “हो हन्ते:” इति घत्वं, वृद्धिः, “हनस्तः” इति तत्वं,
“क्षणादिषु यथा—” इत्यादिना यथाविध्यनुप्रयोगः, अनुप्रयोगे
“लुङि च” इति बधादेशः । तस्याकारान्तत्वादुपदेशेऽनेकाच्त्व-
दिष्णिवेधो न भवति । अतो लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावात्
“अतो हलाटे:—” इति विभाषावृद्धिर्न भवति ॥ २ ॥ ज० म०

दशरथगुणानाह, सोऽध्येष्टेति ।—स दशरथो वेदान् अध्येष्ट
अधीतवान्, ‘अधीङ् क् अध्येयने’ इत्यस्मात् “नवशः प-मे—”
इति ङिस्त्वात् मं, “व्यां सि:” इति सि:, “घो टा-थो-षु—” इत्यमं

क्त्वा “आदिगीचोः—” इति यौ क्तते “भूयोऽमजादेः” इति
 पुनरमं क्त्वा “आदिगीचोः—” इति त्रिः, “क्लिनात्—” इति
 षः, “ष्टुभिः—” इति तस्य टः । वेदानिति वेदयन्तीति वेदाः
 सामादयः, पचादित्वाद्, “घञलनट्—” इति करणे वा घञ् ।
 त्रिदशान् देवान् अथष्ट आग्निष्टोमादिना पूजितवान् । केचित्तु
 यजिरेव देवपूजावाचित्वात् त्रिदशानित्यस्य वैयर्थ्यापत्ते-
 र्त्रिदशानयष्ट सङ्गतवानित्याहुः । वस्तुतस्तूपचारात् पूजामात्र-
 वाचित्वेऽपि ‘यजै जी देवाश्चादानसङ्गकतौ’ इत्यत्र देवो देवनं
 क्रीडा अर्चा चेति ह्रस्वः, देवस्यार्चते तत्पुरुषोऽपि, तात्पर्यभेदा-
 द्वाक्यभेदो लौकिके न दोष इति केचित् । “शच्छाज्—” इति
 जस्य षड्, “भ्रमस्वात्—” इति सेर्लोपः “ष्टुभिः—” इति तस्य टः ।
 पितृन् अपारीत् आप्यायितवान्, ‘ज पृ लि शो पालने पुत्तौ’
 “व्यां सिः” “रुदाद्यस्ति—” इति ईम् “वसोऽरस्य—” इति
 इम्, “भ्रमस्वात्—” इति सेर्लोपः, ‘त्यलोपे त्यलक्षणम्’
 इति न्यायात् सेर्लोपेऽपि “ब्रजवट्—” इत्यादिना त्रिः ।
 अतापीदिति क्वचित् पाठः । टपधातुः प्रीणने सकर्मकः,
 प्रीतिमात्रे त्वकर्मक इति चीरस्वामिप्रभृतयः । बन्धून् सममंस्त
 आदृतवान्, ‘मन्यौड् बोधे’ सम्पूर्वोऽयमादगर्थे, औटित्त्वादिनिम् ।
 षड्वर्गं कामक्रीभलोभमानमदहर्षरूपं व्यजेष्ट अभिभवति
 स्म । ‘जि जये’ चकारात् अभिभवे, “वि-परा जि—” इति
 मम् । नीती अरंस्त क्रीडितवान्, ‘रमूड् जी क्रीडे,’ अरीन् शत्रून्
 समूलघातं यथा स्यात्तथा न्यबधौत् हतवान्, समूलानां शत्रूणां
 घातः प्राणविद्योगफलकव्यापारो यत्र हिंसाक्रियायाम्, अन्ये
 तु समूलशब्दात् पराङ्गतायां हन्तृत्वम्, विभक्त्यन्त-तटनुप्रयोग-
 सेत्याहुः । समूलाग्निः श्रेष्ठान् अरीन् प्राप्य हतवानित्यर्थः ।
 “अणम् वाऽऽभीक्ष्ण्ये पूर्वकाले” इत्यत्र वा-शब्दस्य व्यवस्थावाचि-

वसूनि तोयं घनवद् व्यकारीत्
सहासनं गोत्रभिदाऽध्यवात्सीत् ।

त्वात् योमविभागाद्वा पन्थत्रापि चणम् वा स्यादिति देवीटासचक्र-
वर्त्तिना व्याख्यातम्, अरीन् समूलान् हत्वा तत्राणत्यागानुकूल-
व्यापारं कृतवानित्यर्थः, तेन पूर्वकालत्वमपीति दुर्गसिंहप्रभृतयः ।
एतेन पुनः मन्थानशङ्कया मदा मावधानत्वं सूचितम् । घातमिति
हन्तेर्घञि चणम वा, “हनस्तड्—” इति नस्य तड्, “खेर्हो घः—”
इति हस्य घः, “ञ्णित्यन्तेञ्जुडतोः—” इति त्रिः । न्यबधोदिति
‘हन्लौ हिंमागत्योः’ “हनबधष्टि—” इति बधादेशेन बधान्तत्वात्
“हसादेः सेमः—” इत्यादौ बधवर्जनात् बधेः सेमत्वसूचनाद्वा
“वसोरस्य—” इतीम्, “हसादेः सेमः—” इति बधवर्जनाद्वा
त्रः । व्यजष्ट षड्दुर्गमित्यनेन मानसा णिपवः, अरीन् न्यबधोदि-
त्यनेन च बाह्याश्च निर्जिता, अतः परन्तप इति प्रागुक्तमुप-
पादितम् ॥ २ ॥ भ० म०

वसूनीति ।—वसूनि द्रव्याणि बभ्रुव्यतिरेकेण बालादिभ्यो
व्यकारीत् दत्तवान्, विक्षिप्तवानिति वा । किरतेर्लुङि रूपं, कः
क्लिमिव ? इत्यपेक्षायामाह—तोयं घनवदिति । तोयम् उदकं,
घनो मेघः, फलनिरपेक्षतया यथा विकरन्ति तद्वत् । एवं मय्यक्
पालनादिन्द्रेण तुल्यत्वमाह—सहासनं गोत्रभिदाऽध्यवात्सी-
दिति । गोत्रभिदा इन्द्रेण सहासनम् अध्यवात्सीत् अध्वषितवान्,
अनेनात्यन्तधर्मविजयित्वस्य फलं दर्शयति । ‘वस निवासे’ इत्यस्य
रूपं, ‘वसिः सम्प्रसारणी’ इति वचनादिङ्भावः । “अस्तिमिचः—”
इतीट्, “वदव्रज—” इत्यादिना वृद्धिः, “सः स्याद्धिधातुके” इति तत्वम् ।
आसनमिति “उपान्वध्याड् वसः” इति अधिकरणस्य कर्मरूपा ।

न त्र्यम्बकादन्यमुपास्थिताऽसौ

यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्यत् ॥ ३ ॥

त्रौणि अम्बकानि अचीणि यस्येति त्र्यम्बकी महादेवः, तस्मादन्यं
नोपास्थितं न पूजितवानित्यर्थः । उपपूर्वाभिष्टतेः “देवपूजा-
सङ्गतिकरण-मित्त्रकरण-पथिषु” इति देवपूजायां तड् “स्याध्वो-
रिञ्च” इत्यादिना इत्त्वं कित्त्वं च । “ऋन्वाद्ङात्” इति मिचो
लोपः । इषून् विभ्रतीति “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति क्तिप् । इषुभृतो
धनुर्धराः, सर्वेषां तेषां यशांसि निरास्यत् निरस्तवानित्यर्थः ।
एतेनास्य असाधारणीकृतास्त्रत्वं दर्शितम् । ‘उपसर्गादस्यत्सृष्ट्यो-
र्षा वचनम्’ इति वचनात् यदा तड् नास्ति तदा तिप्,
‘अस्यति—’ इत्यादिना ङैरड्, “अस्यतंस्युक्” ॥ ३ ॥ ज०म०

वसूनीति ।—असौ दशरथो वसूनि धनानि व्यकारीत् दत्त-
वान्, क इव ? घनवत् मेघ इव, “चूत् मान्यं” इति चूत्, चित्त्वा-
दव्ययत्वं, तोयमिति तोयमिव, तोयतुल्यानि वसूनीत्यर्थः । तोय-
शब्दोऽयं स्वप्राधान्यैकत्वादित्युक्त्यैकवचनं, अनेकेषामपि वसूना-
मेकतुल्यतेत्याशयः । ‘कृश विक्षेप’ सौ “व्रजवट—” इति त्रिः ।
गोत्रान् पर्वतान् भिनत्तीति गोत्रमिदिन्द्रः, “वासुस्—” इत्या-
दिना क्तिप् । तेन सह एकमासनमध्यवासीत् । ‘वसो निवासे’
अनिमत्वात् “व्रजवट—” इति त्रिः, “स त् स्यरे” इति सस्य
तः, “कर्मक्रिया—” इत्यादिना डस्य ढत्वम् । त्र्यम्बकात्
महादेवाद्वयं न उपास्थितं न पूजितवान् । “मैत्राध्वसङ्गाराधे”
इति आराधनार्थं सं, “स्यादोर्ङिः—” इति गुनिषेधश्च । त्रौणि
अम्बकानि नेत्राणि यस्येति विग्रहः, द्यौर्मूमिरापास्तसोऽम्बा
यस्येति भारतम् । त्रयाणां लोकानामम्बः पितेत्यन्ये ।

पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः

सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः ।

जज्वाल लोकस्थितये स राजा

यथाऽध्वरे वङ्गिरभिप्रणीतः ॥ ४ ॥

तिस्रोऽम्बाः शक्तयोऽस्येति केचित् । “अन्यारभ्य—” इति पी । सर्वेषुभृतां सकलधनुर्धराणां यशांसि निरास्यत् निरस्तवान्, ततोऽधिकत्वात् । “वक्तव्यस्यख्यालिप—” इति डः, “वच्यस्य—” इति अस्यतेः अस्यादेशः, इपून् बाणान् विभ्रतीति पूर्ववत् क्तिप्, “स्वस्य तन् पिति” इति तन् ॥ ३ ॥ भ० म०

पुण्य इति ।—पुनातीति पुण्यः ‘पूजा यत् गुक् ऋस्वश्च’ इति श्रीणादिको यत्, गुगागमश्च ऋस्वश्च, अत्यन्तपुण्यकरणात् राजाऽपि पुण्य इत्युच्यते, तस्मयत्वाद् राजा । अङ्गिरपि पुण्यः, पावनत्वात् पुण्यः । यागादिः पुण्यः, तेन पुरुषः पूयते । महतां वेदविदां ब्रह्मणां ब्राह्मणानां समूहेन जुष्टः सेवितो राजा अग्निश्च, ब्रह्मशब्दोऽत्र ब्राह्मणपर्यायः । नाके स्वर्गं मीदन्तीति “सत्सू द्विप—” इत्यादिना क्तिप्, नाकसदो देवाः तेषां, कर्मणि षष्ठी । सन्तर्पयति प्रार्थयतीति सन्तर्पणः, सन्तर्पयते, “कत्वल्युटो बहुलम्” इति कर्त्तरि ल्युट् । राजा यागादिना तर्पयति, अङ्गिरपि अग्निमुखत्वाद्देवानाम् । वरेण्यः श्रेष्ठः, राजा अग्निश्च । ‘वड एण्यः’ । जज्वाल प्रदीप्तवान्, लोकास्थितये मा भूत्लोकस्य स्थित्यतिक्रम इत्येषमर्थम्, अङ्गिरपि लोकस्य स्थितये ज्वलति । यथोक्तम्— “अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥” इति । अभिप्रणीत इत्यग्निविशेषणम्, अभिमुख्येन प्रणीत इति प्रादिषमासः, “उपसर्गादनमासे—”

इत्यादिना णत्वं, मन्त्रेषामभिमुखीकृत इत्यर्थः । यथाऽध्वरे यागे-
ऽभिप्रणीतो वाङ्मूर्ज्वलति तथा राजाऽपीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ज० म०

पुण्यो महति ।—स राजा लोकस्य स्थितये मर्यादाये
ज्ज्वाल दीप्तवान्, प्रतापवान् बभूवेत्यर्थः । यथा अध्वरे यज्ञे
अभिप्रणीतो मन्त्रेषु संस्कृतो वाङ्मूर्ज्वलति, अग्निज्वलनमपि
लोकस्थित्यर्थं स्यात् । यदुक्तम्—“अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य-
मपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिष्टेष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥” इति ।
उभयोर्विशेषणत्वाद्—पुण्यः पुनातीति पुण्यं धर्मं, “नाम्नान्ये
तिक् च” इति सूत्रेणान्येऽपि कृतः प्रयोगाः स्युरिति सूचितं, तेन
पूजातोर्दुष्ये “टेलीपो इति—” इति टेलीपः, पुण्ययोगात् पुण्यः
अग्नि-आदित्वादः । “पुण्यं धर्मं मनोञ्चे च पावने च प्रयुज्यते ;”
महतां ब्रह्मणां समूहेन जुष्टः सेवितः, तेन प्रीतो वा । “ब्रह्मा
विरिञ्चिद्विजयोः” इति विश्वः । “शङ्के तैले तथा मासे वैद्ये ज्यौति-
षिके द्वित्रे । यात्रायां पथि निद्रायां महच्छन्दो न दीयते ॥”
इति निषेधान्महता ब्रह्मसमूहेन जुष्ट इति वा विगृह्यते ।
महाश्वसौ ब्रह्मसमूहजुष्टश्चेति वा, यदा—महत् ब्रह्म तपो येषां
तेषां समूहेन जुष्टः । “वेदस्तत्त्वतपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः”
इत्यमरः । यदा—अमहा अथैव विणोरिव महस्तेजो यस्य
असावमहा इति पृथक् पदम् । यदा—मह्यत पूज्यतेऽसौ महाः
“स्वासुम्” इति कर्मण्यम् । यदा—अग्नौ रोगस्तं हन्ति इत्यमहा,
तास्मिन् राजान सति लोकानां व्याविभयं नासोदित्यर्थः ।
आरोग्यमपि कविभिवर्ण्यते, तथाच कालिदासः,—“जनपटे न
गटः पटमादधावभिभवः कुत एव सपत्नजः ?” इति ; अग्नेः
व्याधिहन्तृत्वमस्यैव । ‘शडाजि जुषमुदि सेवे’ इदित्वात् “नेम्
डाश्वीत्—” इतीम्निषेधः । नाके स्वर्गं सोदन्तीति नाकसदो देवाः,
पूर्ववत् क्लिप्, तेषा सन्तपणः । “ग्रहनन्दि—” इति घेऽनः, “दघे ।

स पुण्यकीर्तिः शतमन्युकल्पो

महेन्द्रलोकप्रतिमां समृद्ध्या ।

अध्यास्त सर्वर्तुसुखामयोध्या-

मध्यासितां ब्रह्मभिरिद्वबोधैः ॥ ५ ॥

कृतीति टे घी. सस्यक् तर्पणं यस्मादिति विद्यमानसम्बन्धे षष्ठीत्यन्धे । कं सुखं तद्विपरीतमकं, तत् नास्त्यस्मिन्निति नाकः “नजोऽनौ वाऽज्जमोः” इति व्यवस्थितविकल्पत्वान्न नजोऽनादेशः । वरंण्यः अन्यापेक्षया श्रेष्ठः, वृजघातोः श्रेष्ठार्थं “नास्त्रान्ये तिक् च” इत्यन्यकृतसूचनादेव्यः ॥ ४ ॥ भ० म०

यत्रस्थो राज्यं चकार तां नगरीं दर्शयन्नाह, स पुण्येत्यादि ।—स्वामिगुणपूर्वका हि निवासस्य गुणा भवन्तीति प्रदर्शनार्थे पश्चात्तदभिधानं, तथा चोक्तं—“स तु यच्छील-स्तच्छीला अस्य प्रकृतयो भवन्ति” इति । स राजा पुण्यकीर्तिः पुण्याः पवित्राः कीर्तनो यस्य सः । शतमन्युकल्प इति प्रभावं दर्शयति, “ईषट्समाप्ती—” इति कल्पप् । शतमन्युरिन्द्रः, महेन्द्रलोकप्रतिमामयोध्यामिति योज्यम् । प्रतिमोयते तुल्यते इति प्रतिमा “आतसोपसर्गे” इत्यङ् । महेन्द्रलोकेन प्रतिमा तुल्या, “द्वितीया—” इति योगविभागात् समासः, अमरावती-मिवेत्यर्थः । कथा ? समृद्ध्या, सस्यगतिशयेन ऋद्धिः समृद्धिः, “कुगतिप्रा—” इति प्राटिसमासः, अध्यास्त अध्यासितवान्, भूतसामान्ये नङ् । आस्तेरनुदात्तेत्वात्तङ्, “अधिशीङ्—” इत्यादिना अधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । सुखयतीति सुखा, पचा-द्यच्, सुखहेतुत्वाद्वा सुखा । सर्वेषु ऋतुषु सुखेति “मप्तमी—” इति योगविभागात् समासः । अध्यासिताम् अध्युषिताम् ।

निर्माणदत्तस्य समोहितेषु
सीमेव पद्मामनकौशलस्य ।

ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैरहबोधैः सर्वशास्त्रपरिज्ञानात् पटुबुद्धिभि-
रित्यर्थः । इत्येर्निष्ठाधामनुनामिकलोपः ॥ ५ ॥ ज० म०

न पुण्येति ।—स राजाऽयोध्यामध्यास्त अध्युवास, “कर्म-
क्रिया—” इत्यादिना डस्य च ढत्वम् । ‘जि लामङ् उपधेशे’ ध्यां
“लुगङ्गोऽपः” इति शपो लुक् । स किम्भूतः ? पुण्या शोभना
कौर्त्तिर्यस्य स तथा । “पुण्यं सुगन्धे सुकृतपुण्यं शोभनमुच्यते”
इति शाश्वतः । शतं मन्यो यज्ञा यस्य स शतमन्युरिन्द्रस्तस्मात्
इन्द्रपूजः, “त्याट्छोने—” इति कल्पः । अयोध्यां किम्भूताम् ?
समुद्रश मन्यन्त्या महेन्द्रलोकिनामरावत्या प्रतिमा सादृश्यं
यस्याः मा ता, सर्ववृत्तुषु सुस्रयतीति पचाटित्वाटन्, सुस्रहेतु-
त्वात् मवत्सुद्धाम, इन्द्रबोधैर्दीप्तिज्ञानैर्ब्राह्मणैरध्यासितां, इत्येः क्ते
इडाः, पूर्वघञि बोधः ॥ ५ ॥ म० म०

निर्माणेति ।—पद्मामनो ब्रह्मा, पद्मामनं यस्येति क्त्वा,
तस्य कौशलं नैपुण्यमिति यहीममापः । तस्य “पूरणगुण—”
इत्यादिना न प्रतिषेधः । तत्र विशिष्टा एव गुणाः रूपरमगन्ध-
स्पर्शा तादृशपाश शृङ्गानीलादयः कटुकास्त्रादयः सौरभ्यादयः
शोतोष्मादयश्च श्लोताः । तत्र रूपादिभिः समाप्तो भवत्येव ।
‘नतस्यैश्च गुणैः प्रती समस्यते न तु तद्विशेषगुणैः’ इति वचनात्
अन्येन्तु समासप्रतिषेधः । एवञ्च क्त्वा मुनितयवचनमर्थवद्भवति,
तद्वयथा—“अधिकरणतामत्त्वं च” “तद्विशिष्टं संज्ञाप्रमाण-
त्वात्” इति पाणिनेः, ‘युसपद्देश्मपृथक्कदशनाटिति रूपसामान्यादा
इति वचनप्रामाण्यादिति चेटलीपप्रतिषेधः’ इति कात्यायनस्य,
नकारग्रहणसामर्थ्यात् लोपा न भविष्यतीति किं पुनरत्रार्थ-

ऊर्ध्वस्फुरद्ब्रह्मगभस्तिभिर्या

स्थिताऽवहस्येव पुरं मघोनः ॥ ६ ॥

सत्त्वत्वम् इति भाष्यकारस्थिति । तस्य सोमिव मय्यादिव अयोध्या, ततान सृष्ट्यन्तरं शोभनमस्तौत्यर्थः । कीदृशस्य ? निर्माण-दक्षस्य, निर्मातृनिर्माणं सृष्टः तत्र दक्षस्य पटोः । क विषयेषु ? समीहितेषु सृष्टुमीप्सितंस्वित्यर्थः । ऊर्ध्वमुपरिष्ठात् स्फुरद्ब्रह्मगभस्तिभिः स्फुरन्ती ये ब्रह्मानां गभस्तयो रश्मयः तैः ह्यसभूत-मघोन इन्द्रस्य पुरममरावतीम् अवहस्येव स्थिता या, तामध्यास्त । 'मघवन श्वन् उच्चन्' इत्यौणादिकः । 'श्वयुवमघोनाम्—' इति सम्प्रसारणम् ॥ ६ ॥ ज० म०

निर्माणि ।—ऊर्ध्वं स्फुरन्ती ये ब्रह्मानां गभस्तयो रश्मयस्तैर्हान् पुरे मघोन इन्द्रस्य पुरम् अवहस्येव निर्माण-दक्षस्य विश्वकर्मणः समीहितेषु सम्यक् चेष्टितेषु या स्थापिता, तामयोध्यामध्यास्तेति पूर्वशान्वयः । समुपसर्गेण बहुत्वान् च चेष्टाया आर्धक्यं सूचितम् । विश्वकर्मणा नेदृशो शोभना पुरी निर्मिता, अत इमां विलोक्य ईदृक्पुरोनिर्माणे चेष्टा जातित्यभिप्रायः । पद्ममेव आमनं यस्य स पद्मासनो ब्रह्मा तस्य कौशलस्य नैपुण्यस्य सीमा इवेति इव उत्प्रेक्षायां, ब्रह्मणा नेदृशो शोभना अन्या पुरी निर्मितति भावः । अतः सुतरां विश्वकर्मण ईदृक्-निर्माणे चेष्टावत्त्वम् । यदा—निर्माणदक्षस्य विश्वकर्मणः समीहितेषु निर्मितेषु भीमेव, इतः परं शोभनं न निर्मितम् इत्यभिप्रायः । किम्भूतस्य ? पद्मासनस्येव कौशलं यस्य । यदा—पद्मासनस्य कौशलं मौन्दर्थ्यं यस्य स पद्मासन-कौशलो ब्रह्मा, तस्य समीहितेषु वाञ्छितेषु सोमिव । तस्य किम्भूतस्य ? निर्माणदक्षस्य निर्माणचतुरस्य । यदा—कौ पृथिव्यां

सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि

विचित्रधातूनि सकाननानि ।

स्त्रीभिर्युतान्यप्सरसामिवीधै-

र्मरोः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥ ७ ॥

शक्तते चलतीति कौशलः, पचादित्वादन् । सरसिजमित्युदाहरता वोपदेवेन क्वचित् नमासे विभक्तने लुक् इति सूचितं, तेनात्र सप्तम्या अलुक् । पद्मासनस्यामौ कौशलश्चेति कर्मधारयः, तस्य समीहितेषु सीमेव । क्वचिद्विशेष्यः प्राक् प्रयुज्यते प्राग्भवस्य विवक्षाधीनत्वात् इति पद्मासनस्य प्राग्भावः । कौशल इति विशेषणात् पृथिव्यां विहितसृष्टेर्नैतादृशी सृष्टिरिति सूचितम् । अत एव पृथिव्यां प्रतियोग्यभावात् स्वर्गमुपहस्य स्थिता । मघोनः किम्भूतस्य ? निर्माणदक्षस्य स्वपुरीनिर्माणं दक्षते हन्तीति पचादित्वादन्, इमां पुरीं दृष्ट्वा स्वपुरीनिर्माणनिन्दकस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ भ० म०

सद्रत्नेति ।—सन्ति शोभनानि यानि रत्नादीनि तानि भजन्ते यानि गृहाणि तानि सद्रत्नमुक्ताफलवज्रभाञ्जि, मुक्ताफलवज्रयोः रत्नान्तर्भावेऽपि प्राधान्यस्थ्यापनाथं वचनं, गोबलीवर्दन्यायाद्वा । रत्नशब्देन मरकतपद्मरागवैदूर्यादयो गृह्यन्ते । “सद्रत्न...युञ्जि” इति पाठान्तरम् । “युजेरसमासे” इति प्रतिषेधो न भवति, अनपुंसकविषयत्वात्, नपुंसके तु तल्लक्षणस्य नुमो विधानात् ॥ विचित्रधातूनि विचित्रा नानाप्रकारा धातवो मनशिलादयो येषु गृहेषु, तेषां विरचितचित्रकर्मत्वात्, सकाननानि सोद्यानानि, स्त्रीभिर्युतानि अप्सरसामिवीधैः तत्रत्याभिः स्त्रीभिरप्सरोभिरिवेत्यर्थः । मेरोः शिरांसीव मेरोः शृङ्गाणीव,

अन्तर्निविष्टोज्ज्वलरत्नभासो

गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्यः ।

हिमाद्रिटङ्कादिव भान्ति यस्यां

गङ्गास्वुपातप्रतिभा गृहेभ्यः ॥ ८ ॥

एवंविधानि गृहाणि यस्यामयोध्यायां तामध्यास्त । गृह इति “गेहे कः”, तत्र गृहशब्दो वैश्वानि नपुंसकलिङ्गः, तत्स्थायिषु पुल्लिङ्गो नित्यं बहुवचनान्तश्च ॥ ७ ॥ ज० भ०

सद्रत्नेति ।—यस्यामयोध्यायां गृहाणि मेरोः शिरांभीव । उभयविशेषणमाह—सद्रत्नेत्यादि । सन्ति शोभनानि रत्नानि पद्मरागादीनि मुक्ताफर्मानि मीळिकानि वज्राणि हीरकाणि च भजन्ते इति विष्णु, “ज्वाणत्थन्तेजुडतो.” इति षड्वि, मुक्ताफल-वज्राणां रत्नत्वेऽपि प्राधान्यात् प्राचुर्याद्वा पृथग्गुपादानं, “जाता जातौ यदृत्कृष्टं तद्धि रत्नं प्रचक्षते” इत्यनुशासनात् । सद्रत्नानि शोभनमध्ये उक्तृष्टानीत्यर्थः । ‘युञ्जि’ इति पाठे—रत्नादीनां युक् योगो येषु, “त्रासुम्—” इति क्तिप् । विचित्रा धातवो येषु, मनःशिलादिभिः कृतचित्रत्वात् सुमेरुशृङ्गेषु सहजत्वात्, काननैः सह वर्तमानानि गृहसन्निधिविहितोद्यानात् मेरु-शृङ्गेषु सहजत्वात्, “सहः सो वा” इति विभाषया सहशब्दस्य सो बहुव्रीहौ । अप्सरसामोघैरिव स्त्रीभिर्युतानि ओघशब्दात् एकैव शोभाऽपि । स्त्रीणामप्सरःसमूहसादृश्येनातिसौन्दर्यं दर्शितम् । “ओघो हृन्देऽम्भसां रये” इत्यमरः ॥ ७ ॥ भ० म०

अन्तरिति ।—अन्तः गृहमध्ये निविष्टानि निहितानि उज्ज्वलरत्नानि यानि तेषां भासो रश्मयः गृहेभ्यो गवाक्षजालैः अभिनिष्पतन्त्यः निर्गच्छन्त्यः यस्यां भान्ति तामध्यास्तेति

धर्म्यासु कामार्थयशस्करीषु
मतासु लोकेऽधिगतासु काले ।

योन्यम् । पर्वतस्य उन्नतप्रदेशश्च इत्युच्यते, तस्मात् हिम-
वत्पर्वतटङ्गादिव गङ्गाम्बुपातप्रतिमा गङ्गाजलप्रवाहतुल्याः,
स्वच्छत्वात् ॥ ८ ॥ ज० म०

अन्तरिति ।—यस्यामन्तर्मध्ये निविष्टानामर्पितानाम्
उज्ज्वलानामुद्दीप्तानां रत्नानां भासो दीप्तयो गवाक्षजालैर्वाता-
यनसमूहैर्जालाकृतिगवाक्षैर्वा गृहेभ्योऽभिनिष्यतन्त्यो निःस-
रन्त्यो भान्त । हिमाद्रिर्हिमालयस्य टङ्गात् पाषाणदारणात्
विदौर्यप्रस्तरभागात् अभिनिष्यतन्त्यो गङ्गाम्बुपातप्रतिमा इव
गङ्गाजलपतनच्छटा इव । “टङ्गः कपिल्यमेदे स्यात् मानान्तर-
खनित्रयोः । कोपेऽधिकोपे जङ्घायां तथा पाषाणदारणे” इति
विश्वः । गवामक्षीव गवाक्षः “अक्षीोऽवक्षुषि” इति अः, “यथो-
क्षीपः—” इतीकारलोपः । हिमप्राधान्यात् हिमस्याद्रिर्हिमाद्रि-
रिति षष्ठौसमामः, हिमेन युतोऽद्रिरिति वा । अभिनिष्यतन्त्य
इति “न टं त-सौ त्वस्यर्थं च” इति सूत्रेण पदत्वनिषेधात् समासे
लुप्तविभक्तिकस्य पदान्तत्वं ज्ञापकसिद्धं, ज्ञापकसिद्धस्यानित्यत्वं,
तेन समासे लुप्तविभक्तिकस्य क्वचिदपदान्तत्वमपि, तेन “से तु
कखपफे वा” इति सूत्रेण विसर्गसम्बन्धिसस्य कृतत्वात्
“क्विलात्—” इति षत्वं स्यादिति तु “वेमूटित्—” इत्यादि सूत्रे
निष्कष इति मूर्डेन्यषनिर्देशात् सूचितं, तेनात्र “से तु कखपफे
वा” इति विसर्गस्य से कृते “क्विलात्—” इति षत्वं मनीषा-
दित्वाद्वा । “से तु कखपफे वा” इत्यत्र वाशब्दो व्यवस्थावाची,
तेनात्र नित्यं सकार इति बोध्यम् ॥ ८ ॥ म० म०

धर्म्यास्त्विति ।—धर्मादनपेतासु “धर्मपथ्यर्थ—” इत्यादिना

विद्यासु विद्वानिव सोऽभिरमे

पत्नीषु राजा तिसृषूत्तमासु ॥ ८ ॥

यत् । कामार्थयशांसि कर्तुं शीलं यासां तासु । “कृजो हेतु—” इत्यादिना ताच्छीत्थे टः, अतः “कृ-कमि—” इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वं, टिच्वात् डीप् । मतासु पूजितासु, लोके तासां प्रतीतत्वात् । अधिगतासु काले विवाहयोग्ये काले परिणीतासु, सोऽभिरमे स राजा अभिरतवान् । पत्नीषु “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” इति नकारः । तिसृषु कौशल्याकैकेयीसुमित्रासु, उत्तमास्विति सन्नारीगुणैः श्रेष्ठासु, विद्यास्विति विदन्ति आभिर्धर्माधर्माविति विद्या “संज्ञायां समज—” इत्यादिना क्यप् । तिसृषु सामर्ग्यजुराख्यासु । धर्म्यास्वित्यादिकं तुल्यम् । विद्वानिव यथा अधिगतविद्य इत्यर्थः । “विदेः शतुर्वसुः”, दीर्घ-हल्-ङादि-संयोगान्तलोपाः ॥ ८ ॥ ज० म०

धर्म्यास्विति ।—स राजा तिसृषु पत्नीषु अभिरमे विक्रीड, “तृफल—” इत्यादिना अकारस्यैत्वं खिलोपश्च । यथा विद्वान् पण्डितो विद्यासु रमते, “वेत्तेः शतुः कसुर्वा” इति वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् पाण्डित्यार्थं नित्यमिति बोध्यम् । विदन्तीति विद्याः, “श्रीत्रजयज—” इत्यादिना क्यप् । उभयविशेषणमाह, धर्म्यासु धर्मादनपेतासु, “टघे कात् षीक—” इत्यादिना षणः, तेषां षण्णादीनां सेत्त्वमणिस्वञ्च स्यात्, अत्राणिस्वं, तेन “णित्ते त्रिः—” इत्यादिना न त्रिः, “द्विन्न—” इति न ईप् । काममर्थं यशः कुर्वन्ति इति “सृकुष्टः” इति टः । ‘हेत्वाद्यर्थे टः’ इति परे । स्वमते यशस्करो विद्येति उदाहरणेन हेत्वाद्यर्थः सूचितः, विद्याया यशस्करणे हेतुत्वात्, अन्यथा विद्येति निर्देशो निरर्थकः । टिच्वात् “द्विन्नञ्चाह—” इति ईप्, “से तु कखपफे

पुत्नीयता तेन वराङ्गनाभि-

रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।

विपक्त्रिमज्ञानगतिर्मनस्वी

मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः ॥ १० ॥

वा” इति वेः सः । लोके मतासु पूजितासु, काले विवाहसमये
अधिगतासु परिणीतासु, पक्षे शैशवसमये गृहीतासु
उत्तमासु श्रेष्ठासु ॥ ९ ॥ भ० म०

तस्य राज्ञः पत्नीभिस्त्राभिः सह रममाणस्य सुता नैवासन् ।
ऋष्यशृङ्गनामा मुनिः पुत्नीयं क्रतुं जानातीति पुरोधसो
वशिष्ठादुपश्रुत्य राज्ञा वारविलासिनीभरानायितो मुनिरित्येतत्
कथयितुमाह, पुत्नीयतेति ।—पुत्नीयता आत्मनः पुत्रमिच्छता,
इच्छायां “सुप आत्मनः क्यच्” इति क्यच्, “क्यचि च”
इतीत्वम् । तेन राज्ञा प्रयोजककर्त्रा वराङ्गनाभिर्वरस्त्रीभिः
प्रयोज्यकर्त्रीभिः, आनायि, स्वां पुरामिति योज्यम् । ‘नी-वह्योः—’
इत्यादेरपि “अकथितश्च” इति चकारंण सङ्गृहीतत्वात् नयति-
र्हिकर्मकः, तत्र प्रधानकर्मणि लुङ् । चिषिलोपी, “चिषो
लुक्” इति तशब्दस्य लुक् । गुणकर्मणि तु पुरमिति द्वितीया,
“गतिबुद्धि—” इत्यादिना प्रयोज्यकर्त्तरि द्वितीया न भवति,
‘नीवह्योः प्रतिषेधः’ इति वचनात् । विद्वान् वेदार्थतत्त्वावत्,
एवञ्च कृत्वा क्रतुषु क्रियावान् प्रशस्तक्रियः, प्रशंसायां मतुप् ।
विपक्त्रिमज्ञानगतिरिति विपाकेन निर्वृत्तं, पचतेः क्त्रिः, क्लोर्मप्,
यत् पूर्वजन्मकृतमनिवर्त्तनीयं कर्म तस्योग्रतपःप्रत्ययात् विनोप-
देशात् ज्ञानत् प्रवृत्तिर्बुद्धावस्य जातेत्यर्थः । मनस्वी प्रशस्त-
मनाः, प्रशंसायाम् “अस्मायामेधा—” इत्यादिना विनिः । मान्यो
मानार्हः, “अहं कृत्यद्वयश्च” इति ष्यत् । धर्मादिमननाम्मुनिः,

ऐहिष्ट तं कारयितुं कृतात्मा
क्रतुं नृपः पुत्रफलं मुनीन्द्रम् ।

‘मनेरुच्चोपधाया’ इति इन्, उपधाया उकारः । ऋथस्य शृङ्गम्
ऋथशृङ्गं तच्छृङ्गमिव शृङ्गं यस्य स ऋथशृङ्गः । ‘सप्तस्युपमान—’
इत्यादिना उत्तरपदलोपी समासः ॥ १० ॥ ज० म०

पुत्रोयतेति ।—आत्मनः पुत्रमिच्छता तेन राज्ञा प्रयोजक-
कर्त्रा वराङ्गनाभिः प्रयोज्यकर्त्रीभिः ऋथशृङ्गनामा मुनिः
स्वां पुरमानाय । नीज् प्रापणे द्विकर्मकः, “न्यादिजगन्ताड—”
इत्यादिना मुख्यकर्मात्, “रतनोर्यंगिणौ” इति तनि इण्,
“इणस्तन् लोप्यः” इति तनो लोपः, “जेलोपः—” इति जिलोपः ।
तदानयनं हेतुगर्भविशेषणमाह—विद्वान् पण्डितः, क्रतुषु यज्ञेषु
क्रियावान् प्रशस्तक्रियः, “मोड् म भूयात्—” इति अस्यर्थे
वतुः, अस्यर्थप्रत्ययाः प्राशस्त्यादिविवक्षया भवन्ति । यदुक्तं—
“भूमनिन्दाप्रशंसामु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां
भवन्ति मतुवादयः ॥” इति । विपाकेन जाता ज्ञानस्य
गतिमार्गा यस्य स तथा विनोपदेशाज्ज्ञानं जातमित्यर्थः,
अतिपरिणतज्ञानमार्ग इत्यर्थो वा । “ड्वितस्तज्ज—” इति
त्रिमक् । “गतिमार्गं दशयाञ्च ज्ञाने यात्राऽभ्युपाययोः” इति
विश्वः । मनस्वी प्रशस्तमनाः “स्रड्मेधाम्मायात्—” इति
विन् । मान्यः मानार्हः, “ढघे कात्—” इति अर्हार्थे साध्वर्थे
वा ण्यः । धर्मादिमननान्मुनिः, मनेर्निपातनात् । ऋथस्य
सृगस्य शृङ्गमिव शृङ्गमस्य, “आकर्षश्चः” इत्युदाहरणेन क्वचिन्मध्य-
पदलोप इति सूचितं, षष्ठोपथमयोरिवार्थः समास इति
श्रीपतिदत्तः । तस्मै ऋथस्येव सृगस्येव शृङ्गमस्येति विग्रहः ।
प्रशस्तान्यङ्गान्यासामिति “गोदण—” इति पामादित्वात्प्रत्यये-

ज्ञाताशयस्तस्य ततो व्यतानीत्

स कर्मठः कर्म सुतानुबन्धम् ॥ ११ ॥

ऽङ्गनाः । पुत्नीयतेति “क्वोऽम्बरात्—” इति क्वः, अकारस्य ईकारः ॥ १० ॥ भ० म०

ऐहिष्टेति ।—तं मुनीन्द्रं क्रतुं कारयितुं नृप ऐहिष्ट ईहितवान्, ईहितेरात्मनेपिडिनो लुडि सेट्त्वादिति च रूपम् । द्विकर्मकता तु “हृक्कोरन्यतरस्याम्” इति । कृतात्मा वशीकृतात्मेति भावः । पुत्रफलं पुत्रः फलं कार्यं यस्य क्रतोः । तत उत्तरकालं, स मुनिः परचित्तज्ञत्वात् ज्ञाताशयो ज्ञाताभिप्रायो राजाभिमतं कर्म कारयितुं तस्य नृपस्य कर्म व्यतानीत् प्रारब्धवान् । तनोति: “नेटि” इति हलन्तलक्षणायां प्रतिविद्यायाम् “अतो हलाटेः—” इति विभाषावृद्धिः । कर्मठः कर्मणि घटते “कर्मणि घटोऽठच्” यागक्रियानिष्पादक इत्यर्थः । सुतानुबन्धं सुताननुबन्धातीति कर्मण्यण् । “सुतानुबन्धि” इति पाठान्तरम् । सुताननुबन्धं शीलमस्येति “सुप्यजाती णिनिः—” कुपीत्यनुवर्त्तमाने सुप्यङ्गणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थमिति केवलस्योपसर्गस्य निवृत्त्यर्थं द्रष्टव्यम्, अन्यथा जाताविति किं ब्राह्मणानामन्वयितेति न युज्यते, आडित्यस्योपसर्गत्वात् ॥ ११ ॥ ज० म०

ऐहिष्टेति ।—तं मुनीन्द्रं नृपः पुत्रफलं क्रतुं कारयितुम् ऐहिष्ट । ‘ईह चष्टे’ ‘व्यां सि.’, “वसोरस्य—” इतीम, “घीटोथीष्वम्” इत्यम्, “आदिगेचोः—” इति त्रिः, “घोऽजौ जेः—” इति प्रयोच्यकर्तुः कर्मेत्वम् । कृतात्मा कृत आत्मा यन्नो येन । “आत्मा यन्नो धृतिः” इत्यमरः । ततोऽनन्तरं ज्ञाताभिप्रायः स मुनीन्द्रस्तस्य नृपस्य सुतानुबन्धं कर्म व्यतानीत् । ‘तनु दज विस्तृती’ ‘व्यां सि.’, “रुदाद्यस्ति—” इति ईम्, वसोरस्य—” इतीम्,

रक्षांसि वेदीं परितो निरास्थ-
दङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानम् ।
शेषाण्यहौषीत् सुतसम्पदे च
वरं वरेण्यो नृपतेरमार्गीत् ॥ १२ ॥

“हसादेः सेमः—” इति त्रिः । सुताननुबध्नाति जनयतीति “टात् षण्” इति षण्, “सुतानुबन्धि” इति पाठान्तरम् । सुतस्यानुबन्धः सुतानुबन्धः प्रजन्तः, ततः अस्यर्थे “नेकाजात्—” इति इन् । कर्मणि क्लृप्तः कर्मिष्ठः “क्लृप्तद्वितसमासानामभिधानं नियामः कम्” इत्युक्तेः कर्मणः कौमले ठ इति बोध्यम् ॥ ११ ॥ भ० म०

रक्षांसितीति ।—वेदीं परितः यजनवेद्याः समन्तात् विघ्नाद्योपस्थितानि रक्षांसि, रक्ष्यते एभ्य इत्यसुन्, तानि रक्षोष्मे-
मन्वेर्निरास्थत् निरस्तवान् । पर्याभ्यां सर्वोभयार्थे तसिन् ।
‘अभितः परितः—’ इत्यादिना द्वितीया । अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानमिति । यद्देवतामया यागः सा देवता तत्र प्रधानं, पुत्रफलत्वादिष्णुः प्रधानं, तामिष्टा तस्योभयतः पार्श्वयोर्यान्य-
ङ्गानि चक्षुगदीनि देवतान्तराणि तान्ययाक्षीत् अग्नावाहुत्या पूजितवान् । कर्तुः क्रियाफलभावात्तद्ध न भवति, षत्व-कत्वे ।
शेषाण्यहौषीदिति साङ्गं विष्णुमिष्टा शेषाणि प्रतिकृतानि पिष्टकमयानि सुतानां सम्पदर्थमग्नी हुतवान् । जुहोतिः सिचि ह्रस्वावौटि च रूपम् । वरेण्यः श्रेष्ठः । वरञ्च अमार्गीत् मार्गित-
वान्, “ह देवा अग्निप्रभृतयः ! नृपतेः सुता भूयासुः” इति ।
‘मार्गं अन्वेषणे ।’ ‘आष्टजाहा’ इति यदा णिच् नास्ति तदा चङ्भावात् सिजिभ भवति ॥ १२ ॥ ज० म०

रक्षांसितीति ।—वरेण्यः सुनिर्वेदीं परितो वेद्याः समन्तात्

निष्ठां गते दक्षिमसभ्यतोषे
 विहित्विमे कर्मणि राजपत्नः ।
 प्राशुर्हुतोच्छ्रिटमुदारवंश्या-
 स्तिस्रः प्रसीतुं चतुरः सुपुत्रान् ॥ १३ ॥

रक्षांसि निरास्थन्निराकृतवान्, पूर्ववदस्यतेर्ङ्, अस्था-
 देशश्च । प्रधानमभितः प्रधानयागस्योभयपार्श्वे आटावन्ते च,
 अङ्गानि अयात्तीः अङ्गयागानकार्षीत् । यहा—प्रधानदेवताया
 विष्णोरुभयपार्श्वेऽङ्गानि चक्षुरादीनि लोकपाल-नवग्रहादीन्
 वा पूजितवान्, एतेन साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यम्भाव इति
 सूचितम् । ‘हु नि हीमऽटने’ । “आकाशकाशकुलगाङ्गुशशेष-
 वेश—” इत्यादिनपुंसकसङ्गहे हेमचन्द्रेण पाठितम् । नृपतेः
 सुतसम्पदे च वरममार्गीत्, ‘मार्ग अन्वेषणे’ । अयात्तीदिति
 यजेरनिमत्वात् “व्रजवट—” इति त्रिः, “शच्छ्राज—” इति
 षड्, “षट्कोः कः—” इति क, “क्लिन्नात्—” इति पत्वम् । वेदीं
 प्रधानञ्चेत्यत्र परितोऽभितो योगे “धिक्समया—” इत्यादिना
 द्वितीया ॥ १२ ॥ भ० म०

निष्ठामिति ।—निष्ठा समाप्तिं गते कर्मणि यागक्रियायां
 समाप्तायां राजपत्नः हुतोच्छ्रिटं हुतावशेषं शिष्टचक्रं प्राशुः
 भक्षितवत्यः । अश्नात्किञ्चि उसि रूपम् । दक्षिमसभ्यतोषे दानेन
 निर्वृत्तो दक्षिमः सभ्यानां ब्राह्मणानां तोषो यत्र कर्मणि ।
 विहित्विमे विधानेन निर्वृत्ते कर्मणि, दाजो धाजश्च “ऽडुतः क्तिः”
 इति क्तौ विहिते प्रथमस्य “दो दङ्गो.” इति ददादेशः, द्वितीयस्य
 “दधात्तेर्हिः” इति द्विरादेशः मप्, सभायां साधव इति सभ्याः
 “सभाया यः” । उदारवंश्या महावंशीङ्गवाः, शेषे यत् ।

कौशल्यायाऽसावि सुखेन रामः

प्राक् किकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ।

कौशल्या कैकेयी च क्षत्रिये, सुमित्रा तु वर्षसङ्करजा । किमर्थं
प्राशुः ? प्रसोतुं सुपुत्रान् त्रिनीतान् प्रसवितुं, तत्र कौशल्या
कैकेयी च एकैकं पिण्डं प्राशितवत्यौ, ताभ्याश्च आवयोः
परिचारिकेति पिण्डभागद्वयं दत्तं सुमित्रा प्राशितवती । ततश्च
पुत्रद्वयं जनयिष्यति, एवञ्चाभिसम्भ्राय चतुर इत्युक्तं, न तु
द्वीनिति । 'षूङ् प्राण्णगर्भविमोचने' "स्वरति—"इत्यादिना
विभाषितेऽ ॥ १३ ॥ ज० म०

निष्ठाभिति ।—कर्मणि निष्ठां निष्पत्तिं गते सति उदार-
वंश्यास्त्रिभ्यो राजपत्न्याः चतुरः शोभनपुत्रान् प्रसोतुं द्रुतशेषं
प्राशुः । 'अशग भोजने' । 'षूङ् प्रसवे' "तादर्थ्यं चतुम्" "वेमू-
दित्—" इति इम, पचे इमोऽभावः । वंश्या इति "दघे कात्—"
इति भवार्थे षणः, तस्यानिष्वात् न त्रिः न ईप् । कर्मणि
कौटुभे ? दानेन जातः सभ्यानां तोषो यत्र । 'डु टा-ज् लि दाने'
"ड्वितस्तज्जे—" इति त्रिमक् "दहोऽधः" इति दत् । सभायां
साधुः सभ्यः पूर्ववत् षणः । विहित्विमे विधानेन जाते, पूर्ववत्
त्रिमक्, "धाजो हिः" इति हिः ॥ १३ ॥ भ० म०

कौशल्यायति ।—कौशलस्य राज्ञोऽपत्याभिति "वृद्धेत्कौश-
लाजादाज्जगड्", "यड्वाप्" । कौशल्याया प्राक् प्रथमम्
असावि रामः जन्यते स्म । षूङ् कर्मणि लुङि चिणि रूपम् ।
सुखेनेति प्रकृत्यादित्वात् तृतीया । महतां जन्मनि न काचि-
दपि पीडाऽस्ति । तदनन्तरं किकयीतो भरतोऽभूत् । किकया-
नाचष्ट इति षिच् । सा हि ईदृशास्तादृशाः किकया इति
कथयति । तदन्तात् 'अच इः' इति इकारप्रत्यय औणादिकः,

प्रासोष्ट शत्रुघ्नमुदारचेष्ट-

मेका सुमित्रा सह लक्ष्मणेन ॥ १४ ॥

णिलोपः । 'कृदिकारादक्तनः' इति डोष् । "अपादाने
चाहीयर्होः" इति तसिः । यदा च केकयस्यापत्यं "जनपद-
शब्दात् क्षत्रियादञ्" इत्यञ् । "केकर्यामत्रयुप्रलययाणां यादेरियः"
इतीयादेयः । "टिड्ढाणञ्—" इति डोष्, तदा केकेयीति
द्वितीयं रूपम् । सुमित्रा शत्रुघ्नमुदारचेष्टम् उदारा चेष्टा यस्येति ।
प्रासोष्ट प्रसूतवती । कर्त्तरि लुङ्, डित्वात्तङ् । जातमात्रस्य
हि तस्य किल महासत्त्वतया तादृश्येव चेष्टाऽभूदिति श्रूयते ।
एकेति एकैवेति गम्यमानत्वादेवशब्दो न प्रयुक्तः । सह लक्ष्मणेन
लक्ष्मणेन सह ॥ १४ ॥ ज०म०

कौशल्येति ।—कौशल्यया राजकन्यया प्राक् पूर्वं सुखेन
रामोऽसावि प्रसूयते स्म, सूडङ्घ्यास्तनि कर्मणि रूपम् । कौशल-
शब्दादपत्यार्थं "बाह्वादि—" इत्यादिना षणः, तस्य षकारे-
त्वाविवक्षया "द्विन्द्रश्चाह—" इति न ईप्, अदन्तत्वात् स्त्रियामत
आप् । ततोऽनन्तरं भरतः केकयीतोऽभूत्, केकयस्य स्त्रापत्य-
मिति "बाह्वाद्यत—" इति षणस्तस्य षकारेत्वाविवक्षया न
त्रिः, "यतोऽपाय—" इति जं पी च, "तस् क्ते." इति तस् । एका
सुमित्रा लक्ष्मणेन सह उदारचेष्टं शत्रुघ्नं प्रासोष्ट, सूडङ्घ्यास्तनि
रूपम् । "सह वारण—" इति सहयोगे द्वितीया । "सह
वारण—" इति सूचे सहयोगस्य प्रधानत्वाप्रधानत्वाविशेषोक्तेरत्र
सहयोगस्य प्राधान्यं विवक्षितम् । 'पित्रा सहागतः पुत्रः,
राज्ञा सह वनं याति' इत्यादिवत्, तेन लक्ष्मणो ज्येष्ठ इति
बोध्यम् । ये तु क्रियादिगौणात् सहार्थं द्वितीया इत्याहुस्तन्मतेऽपि
लक्ष्मणस्य ज्येष्ठत्वम् । तथाहि, युगपदारब्धप्रसवक्रियायां

आर्चीत् द्विजातीन् परमार्थविन्दा-
नुदेजयान् भूतगणान् न्यषेधीत् ।
विद्वानुपानेष्ट च तान् स्वकाले
यतिर्वशिष्ठो यमिनां वरिष्ठः ॥ १५ ॥

लक्षणस्य गौणत्वं, क्रियाया असमापकत्वादियं प्रसूतेति व्यव-
हाराभावात्, शत्रुघ्नस्य प्राधान्यं क्रियायाः समापकत्वात्, इयं
प्रसूतेति व्यवहारात्, तेन लक्षणे जाते प्रसवक्रिया न समाप्ता
पश्चादव्यवहितकाले शत्रुघ्नस्य सम्भवात्, तेन लक्षणस्य सह-
योगो विवक्षितः । शत्रुघ्नस्य तु क्रियाव्याप्यत्वात् कर्मत्वम् ।
वस्तुतस्तु यस्य हि क्रियादिमस्वन्धः साक्षात् शब्देन प्रतिपाद्यते
तत् प्रधानं, यस्य न प्रतीयते तत् गौणम्, एतच्च शक्तिस्वभावात् ;
पित्रा सहागतः पुत्र इत्यत्र पितुर्गौणत्वं, साक्षात् क्रियासम्बन्धा-
भावात् । न च पितुः पुत्रसम्बन्धेन प्रधानाप्रधानता, तस्मात्
क्रियागुणद्रव्यसम्बन्धे गौणात् सहार्थैर्युक्तात् तृतीया स्यादिति
बोध्यम् । शत्रुं हन्तीति “हनचरगष्टक्” “हनगम—” इत्युङ्-
लोपे “हनो ह्नो ह्नो—” ॥ १४ ॥ भ० म०

आर्चीदिति ।—तेषु जातेषु द्विजातीन् द्वे जाती येषामिति
तान् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान्, परमार्थविन्दान् विन्दन्तीति
विन्दाः ‘विद्लृ लामे’ इत्यस्मात् “अनुपसर्गात्—” इत्यादिना
शः मुचादित्वात् । परमार्थस्य विन्दान् क्षामिन इति कर्मणि
षष्ठी, तस्याः ‘कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम्’ इति
समासः । तानार्चीत् सर्गादिभिः पूजितवान् । ‘अर्चं पूजा-
याम्’ इत्यस्मात् लुङ् टिप् इट् सिचो लोपः । भूतगणान्
राक्षसादगणान्, उदेजयान् उद्वह्मयान् । तास्मन्नेव सूत्रे उत-

वेदोऽङ्गवांस्तैरखिलोऽध्यगायि
शस्त्राण्युपार्यंसत जित्वराणि ।

पूर्वं एजिर्ण्यन्तो निर्दिष्टः, तस्मादुदेजयन्तीति शः, तान्, न्यषेधोत्
उक्तादितवान् । सिधे: “नेटि” इति हलन्तलक्षणाया प्रतिषेधः ।
विद्वान् पौरोहित्यकर्मणि कुशलः, उपानेष्ट च तान् रामादीन्,
तेषामुपनयनादिक्रियां चकार । “सम्यानन—” इत्यादिना
आचार्यकरणे तड् । स्वकाले इति गर्भादेकादशे वर्षे, “जातस्य
गर्भकादशे” इत्यादिना वचनेन उपनयनकाल उक्तः । यम-
नियमेषु यतते इति यतिः । ‘सर्वधातुभ्य इन्’ इति इन् ।
“अहिंसा मत्स्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमकल्मषम् । इति पञ्च यमा
येषां मन्तीति यमिनः स्मृताः ॥” तेषां वरिष्ठः उत्तमः,
“प्रियास्थिर—” इत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशो महत्पर्यायस्य ।
वशिष्ठः ॥ १५ ॥ ज० म०

आर्चीदिति ।—वशिष्ठः पुरोहितो द्विजान् परमार्थविन्दान्
उत्कृष्टधनलाभिनः आर्चीत् परमधनेन पूजितवान् इति पर्य-
वस्यति । ‘विद्वल् लाभे’ इत्यस्मात् “साहि-साति—” इत्यादिना
शः, मुचादित्वाद्गुणगमः । परमार्थः आत्ममात्रात्कारः ।
‘अर्चक पूजायाम्’ । उदेजयान् भयहेतुक्रूरभूतगणान् राक्षसा-
दीन् न्यषेधोत् दूरोचकार । ‘एजृ कम्पने’ पूर्ववत् शप्रत्ययः ।
विद्वान् विधिज्ञः तान् रामादीन् स्वकाले गर्भकादशे वर्षे
अत्रियोपनयनयोग्ये उपानेष्ट “ज्ञानार्चोत्त्वेपोपनयन—” इत्या-
दिना मं । यतते यमनियमादिष्विति यतिः, औषादिक इः ।
यमिनां मध्ये वरिष्ठः उरुतमः, “गुणाद्दृष्टेयस्” इति गुणवचना-
दिष्टे कृते “वाढान्तिक—” इति उरुशब्दस्य वरादेशः । वशिष्ठ
इति पूर्ववदिष्टः, ‘वस निवासे’ इति दन्त्यमध्यं पारायणिकः

ते भिन्नवृत्तीन्यपि मानसानि

समं जनानां गुणिनोऽध्यवात्सुः ॥ १६ ॥

समामनन्ति, प्रकृष्टो वशी वशिष्ठ इति तान्व्यमध्यमपि प्राहुः
॥ १५ ॥ भ० म०

वेद इति ।—“शिक्षा कस्यो व्याकरणं छन्दोविहृतिर्निरुक्तं
ज्योतिषश्च” इति षडङ्गानि शास्त्राणि तानि विद्यन्ते यस्य वेद-
स्येति अङ्गवान् । तैरुपनौतैः रामादिभिः, अखिलो निःशेषो
वेदोऽध्यगायि अधौत इत्यर्थः । इङोऽधिपूर्वात् कर्मणि लुङि
“विभाषा लुङ्लुङोः” इति गाडादेशः, चिण् युक् तलुक् । यद्वा—
‘इक् स्मरणे’ ‘इन्वटिक इति वक्तव्यम्’ इति गाडादेशः । अत
एव तैः रामादिभिः पूर्ववेदिताः साङ्गा वेदा वशिष्ठमुखादधीता
इत्यर्थः । शस्त्राणि धनुरादौनि, जित्वराणि जयशौचानि ।
“इण्णश्जि—” इत्यादिना क्त्वरप् । तैरुपायंमत स्वीकृतानि ।
उपपूर्वो यमिः स्त्रीकरणे वर्त्तते तस्मात् कर्मणि लुङ् । “आत्मने-
पदेषु—” इत्यादिना अटादेशः, “इनः सिच्” इति आपकादनु-
नासिकसोपाभावः । ततस्ते रामादयो गुणिनो मानसानि
मनांसि, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे णः । भिन्नवृत्तीनि नानाविध-
प्रवृत्तीनि विषयेषु तानि मानसान्यपि जनानां समं साधारणं,
क्रियाविशेषणम्, अध्यवात्सुः अध्युषितवन्तः । अधिपूर्वाद्दसेः
सिचि “वद्व्रज—” इत्यादिना वृद्धिः “सः स्वार्थे—” इति नत्वम्,
“सिजभ्यस्त—” इति लुप् “उपानु—” इत्यादिना अधिकरणस्य
कर्मसंज्ञा ॥ १६ ॥ ज० म०

वेद इति ।—तैः रामादिभि समस्तः साङ्गो वेदोऽध्यगायि
‘अधीङ् ल अध्ययने’ “गौङ् ष्टीथ्योर्वा” इति ग्यादेशः । “शिक्षा
कस्यो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः । ज्योतिषां निचयस्येति

ततोऽभ्यगाद् गाधिसुतः क्षितीन्द्रं

रक्षोभिरभ्याहतकर्मवृत्तिः ।

रामं वरीतुं परिरक्षणार्थं

राजाऽऽर्जिहत्तं मधुपर्कपाणिः ॥ १७ ॥

वेदाङ्गानि वदन्ति षट् ॥” तैः शस्त्राणि उपायंसत स्वीकृतानीति उपपूर्वा यमिः स्वीकारे “मान्तोऽदनतः” इत्यत् । ‘जि जये’ जयन्तीति जित्वराणि “क्ष्वरप् सृ-जि—” इति क्ष्वरप्, “स्वस्य तन् पिति” इति तन्, ‘शीलार्थं क्ष्वरप्’ इति परे । स्वमतेऽपि शीलार्थं ढनित्युक्तेः क्वित्त्-न्-णिन्-इष्णु-क्ष्वरप्प्रभृतयः शीलार्थे-ऽपि स्थिरिति बोध्यम् । ते रामादयः जनानां मानसानि विषयेषु भिन्नवृत्तौन्यपि समं साधारणं यथा स्वात्तथा अर्ध्यवात्सुः । ‘वसौ निवासे’ अनिमत्वात् “व्रजवद—” इति त्रिः, “स त् स्वरे” इति सस्य तः, “अनुम् सिद्धेः—” इति अन उम् । गुणिनो गुणवन्तः “नैकाजात्—” इति इन् । मन एव मानसं “विकार-सङ्घ—” इत्यादिना स्वार्थं णः, “णित्त्वे त्रिः—” इति, “कर्म-क्रिया—” इत्यादिना डस्य ढत्वम् ॥ १६ ॥ भ० म०

तत इति।—तेषु रामादिषु तथाभूतेषु, गाधिसुतो विश्वामित्रः, क्षितीन्द्रं राजानमभ्यगात् अभिगतवान् । इषो गादेशः, “गातिस्था—” इत्यादिना विचो लुक् । रक्षोभिर्निशाचरैः अभ्याहता अभिभूता यागादेः कर्मणो वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्येति । रामं वरीतुं प्रार्थयितुम् । “वृत्तो वा” इति इटो दीर्घत्वम् । परिरक्षणार्थं विहन्यमानस्य कर्मण इत्यर्थः । तं गाधिसुतम् आर्जिहत् पूजितवान् । ‘अहं पूजायाम्’ इति स्वार्थिकण्वन्त-क्षीरादिको ऋद्धते, न भौवादिकः, तस्माच्चेतुमस्विचाऽत्र न

ऐषोः पुनर्जन्मजयाय यत् त्वं
रूपादिबोधाश्चतस्रश्च यत् ते ।

भवितव्यम् । “णिश्चि—” इत्यादिना चङ्, णिलोपः ; “द्विर्वचने-
ऽचि” इति स्थानिवद्भावात् “अजादेर्द्वितीयस्य” इति द्विशब्दो
द्विरुच्यते, रेफस्य न, “नन्द्राः—” इति प्रतिषेधः, चुत्वम् आट्,
वृद्धिः । मधुपर्कपाणिः दधिघृतमधूनि एकीकृतानि मधुपर्कं
इत्युच्यते, तस्मिन् पात्रे स्थितः पाणिर्यस्येति विग्रहः । ‘सप्तस्युप-
माने—’ इत्यादिना उत्तरपदलोपो समासः । पात्राद्गुहृत्य
मधुपर्केण पूजितवानित्यर्थः ॥ १७ ॥ ज० म०

तत इति ।—अनन्तरं गाधिसुतो विश्वामित्रो रक्षोभि-
रभ्याहतकर्मवृत्तिः सन् अर्थात् कर्मण आत्मनो वा परिरक्षणार्थं
रामं वरीतुं क्षितीन्द्रमभ्यगात् । एषो “गा व्याम्” इति गादेशः,
“भूस्थापिन—” इत्यादिना सेलुक् । राजा तम् आर्जिहत्
‘अर्हन् पूजायां’ “चुभ्यीं जिर्वा” इति जिः “जिश्चि—” इति अङ्
“धुर्द्विष्टाडि” इति द्विर्द्वि, “नाजन्तादेरादिर्द्विः” “स्यादौ
नवद्रोऽये” इति च निषेधान्नादिरेफयोर्द्वि, “भ्रमस्त्वथ—” इति
इस्य जः, जेलोपः । मधुपर्कः पाणौ हस्ते यस्य स तथा, एतेन
मधुपर्कणाञ्जनं शस्यते । वरीतुमिति “नेमेकाजात्—” इत्यादौ
वृजनात् “वसोरस्य—” इति इम, “वृतो वेमो र्घी—” इति र्घः
॥ १७ ॥ भ० म०

ऐषोरिति ।—सुक्लिस्तत्त्वावबोधः, तस्या ध्यानं प्रयोजनं, तत्र
पुनर्जन्म भूयोजनम् तस्य जयाय यत् ध्यानं त्वमैषोः एषित-
वानसि । इषेर्लुङ् मध्यमैकवचने “इट ईटि” इति सिचो
लोपे रूपम् । रूपादिबोधाश्चतस्रश्च यत् ते—रूपादिषु रूप-

तत्त्वान्यबुद्धाः प्रतनूनि येन
ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् ॥ १८ ॥

रसशब्दस्पर्शगन्धेषु चक्षुरादिहारेण यो बोधः अर्धवसाय-
लक्षणा बुद्धिः तस्माच्च यत् ध्यानं न्यवृत्तत् निवृत्तम् । वृत्तेर्युतादि-
त्वात् “द्युद्धयो लुङ्” इति तिप्, चूरङ् । तत्त्वानि पञ्चविंशतिः
पुरुषप्रधानमहदङ्कारादीनि । प्रतनूनि सूक्ष्माणि येन ध्यानेन
अबुद्धाः ज्ञातवानसि । बुधेरनुदात्तेतो लुङ्, याम् सिच, “लिङ्-
सिचावात्मनपदेषु” इति सिचः किञ्चाङ्गुणाभावः, सिञ्जलोप-धत्व-
जश्र्त्वादि । तद्व्यानं शिवं शोभनं काञ्चत् ? इति नृपः अवादीत्
न तस्य व्याघातः ? इति । “वदव्रज—” इत्यादिना वृद्धिः । ‘धै-
चिन्तायां’ भावे ल्युट् ध्यानम् ॥ १८ ॥ ज० म०

ऐषोरिति ।—तव तद्व्यानं शिवं निर्विघ्नम् ? तस्य
कल्याणम् ? इति वा इति नृपोऽवादीदुक्तवान्, “व्रजवद—” इति
त्रिः । यद्व्यानं पुनर्जन्मनो जयाय अभिभवाय त्वम् ऐषोः ‘इषु श
वाञ्छे’ व्यां सिः “रुदाद्यास्त—” इति ईम् “वसोरस्य—” इति इम्
“भ्रसस्वाञ्जसीमः—” इति सेर्लोपः, “घीटीधीषु—” इति अम्,
“आदिगेचोः—” इति गु, “भूयोऽमजाटेः” इति पुनरम्, “आदि-
गेचोः—” इति त्रिः । यच्च ध्यानं ते तव रूपादिबोधात् चक्षु-
रादिहारेण रूपरसादीनां यो बोधो ज्ञानं तस्मात् न्यवृत्तत्
निवृत्तं, ध्यानं न रूपरसगन्धादिविषयकं स्यात् । वृत्तेर्युतादि-
त्वात् “शासुलिदद्युत्—” इति ङः, ङविधानम् अत एव पं । येन
ध्यानेन प्रतनूनि दुर्बोधादितिसूक्ष्माणि तत्त्वानि त्वम् अबुद्धाः,
बुधेः स्यासि “भ्रसस्वात्—” इति सिलोपे “ढभात्तथोः—” इति
यस्य धः, “भ्रप्भ्रवोः—” इति धस्य दः ॥ १८ ॥ भ० म०

आख्यन्मुनिस्तस्य शिवं समाधे-
विघ्नन्ति रक्षांसि वने क्रतून्सु ।
तानि द्विषद्वीर्य्यनिराकरिष्णु-
स्तृणेद्, रामः सह लक्ष्मणेन ॥ १६ ॥

आख्यदिति ।—पृष्टः मुनिस्तस्य समाधेर्ध्यानस्य शिवमनुप-
द्वमआख्यत् कथितवान् । “वच्छिडः ख्याञ्” “अस्यति—”
इत्यादिना च्छेद्, आतो लोपः । किन्त्वयं टोषः,—विघ्नन्ति
रक्षांसि वने क्रतून् । “गमहन—” इत्यादिना उपधालोपः,
“हो हन्तेः—” इति कुत्वम् । किं क्रियताम् ? इति चेदाह—
तानि रक्षांसि, द्विषतां वीर्य्यं सामर्थ्यं, वीरः स्वार्थिकख्यन्तात्
“अचो यत्”, तस्य निराकरिष्णुः निराकरणशीलः, “अलंकाञ्—”
इत्यादिना इष्णुच् । ढणेद् द्विनस्तु, ढहेर्विधौ लोट् । “एरुः”
रुधादित्वात् श्रम् । “ढण्ह इम्” “हो ढः” ष्ट्वं, “ढो टे” इति
ढलोपः । सह लक्ष्मणेन लक्ष्मणेन सह ॥ १६ ॥ ज० म०

आख्यदिति ।—ततो मुनिराख्यत् कथितवान्, “वक्तव्यस्य-
ख्यालिप—” इति ङः “उस्येचि—” इत्यालोपः । तस्य समाधेः
शिवं कक्षाणं तस्य नृपस्य आख्यत् । ‘सम्बन्धविषयया षष्ठी’
इत्यन्ये । तुशब्दो वाक्यभेदे विषयद्योतकत्वे वा । रक्षांसि वने
क्रतून् यज्ञान् विघ्नन्ति “हनगम—” इत्युङ् लोपः, “हनो ह्यो
घ्नः—” । तानि रक्षांसि रामो लक्ष्मणेन सह ढणेद्, हन्तु, ‘ढह
धकि ढिसे’ “विधिनिमन्त्रण—” इति प्रार्थनायां गी, तुपि
रुधादित्वात् “टिवसुतुदरुध—” इति नण्, “ढह इन् पिहसे”
इति इन्, “हो ढो भौ” इति हस्य ढः, “ढभात्तयोः—” इति
तस्य धः, “ष्टुभिः—” इति धस्य ढः, “ढोर्दि—” इति ढलोपः ।

स शुश्रुवांस्तद्वचनं मुमोह
 राजाऽसहिष्णुः सुतविप्रयोगम् ।
 अहंयुनाऽथ क्षितिपः शुभंयु-
 रूचे वचस्तापसकुञ्जरेण ॥ २० ॥

द्विषतां शत्रूणां वीर्यं निराकरोतीति “जिभ्राजभूसह—”
 इति इष्णुः, शीलार्थे वा इष्णुरित्यन्ये ॥ १८ ॥ भ० म०

स इति ।—स राजा तस्य मुनेस्तद्वचनं शुश्रुवान् श्रुतवान्
 सन् सुतविप्रयोगमसहिष्णुः असहनशीलः मुमोह मोहमुपगतः ।
 शृणोति: “भाषायां सदवसश्रुवः” इत्यनेन वसुः । सुतेन विप्र-
 योगमिति “कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” इति समासः, “न लोका-
 व्ययनिष्ठा—” इति षष्ठ्याः प्रतिषेधः । अथानन्तरम् अहंयुना
 अहङ्कारवता, “अहंशुभमोर्युस्” । तापसकुञ्जरेण “तपःसह-
 स्नाभ्यां विनीनी” इत्यनुवर्त्तमाने ‘अण् च’ इति मत्वर्थेऽण्,
 तापसश्च स कुञ्जरश्चेति “वृन्दारक—” इत्यादिना समासः,
 तेन क्षितिपो राजा शुभंयुः कल्याणवान्, पूर्ववत् युम्, वचो
 वक्ष्यमाणमूचे उक्तः । कर्मणि लिट्, सम्प्रसारणम् । अहंयुनाथः
 इति विसर्गान्तं पाठान्तरम् ; तत्र अहंयूनां क्षत्रियाणां नाथ
 इति योज्यम् ॥ २० ॥ ज० म०

स इति ।—तस्य मुनेर्वचनं शुश्रुवान् स राजा मुमोह, ‘मुञ्च-
 स्तजि वैचिन्धे,’ यतः सुतविप्रयोगं पुत्रस्य विरहम् असहिष्णुः ।
 अथानन्तरं तापसकुञ्जरेण तपस्त्रियेष्टेन क्षितिपो वक्ष्यमाणं
 वच ऊचे, “व्ययसह—” इति खेर्जिः, “ग्रहस्वपाद्योः—” इति
 प्रकृतेर्जिः, “न्यादिजगन्ता—” इति गौणकर्म उक्तम् । कौटुम्भेन ?
 क्षप्रार्थनाभङ्गसम्भावनया क्रोधादहङ्कारवता । कौटुम्भा राजा ?

मया त्वमापथाः शरणं भयेषु
वयं त्वयाऽप्याप्स्महि धर्मवृद्धैः ।
क्षात्रं द्विजत्वञ्च परस्परार्थं
शङ्कां कृथा मा प्रहिणु स्वसूनुम् ॥ २१ ॥

शुभंयुः शुभयुक्तः, “गाढणमेधा—” इति अव्ययाभ्याम् अहं-
शुभंशब्दाभ्यां युक्त्यर्थः ॥ २० ॥ भ० म०

मयेति ।—भयेषु त्वं शरणम् आप्थाः प्राप्ताऽसि मया ।
आपि. कर्मणि लुङ्, सिञ्ज्लोपः । त्वयाऽपि धर्मवृद्धैः धर्मापच-
याय वयमाप्स्महि प्राप्ताः । पूर्ववल्लुङादिः उत्तमबहुवचनं,
सिचो लोपाभावः, मकारस्थाभक्तत्वात् । तदित्यं क्षात्रं द्विजत्वं
च धर्मवृद्धैः परस्परार्थम् अन्योऽन्यप्रयोजनं, ‘कमव्यतीहारे
सर्वनाम्नो हे भवनः समासवच्च बहुलम्’ इति यदा न समास-
वत् तदा अयम् । तस्मात् मा शङ्कां कृथाः मा कार्षीं, कथमस्मिन्
सङ्घटे पुत्रं नियोजयामौति । “माङि लुङ्”, अङ्भावः, “उञ्च”
इति कित्त्वात् गुणाभावः, “ञ्ज्झाटङ्गात्” इति सिचो लोपः ।
प्रहिणु प्रेषय स्वं पुत्रम् । द्विनोतेः प्रार्थनायां लोट्, अः,
आपित्त्वात् ङित्त्व, गुणाभावः, “उञ्च प्रत्ययात्—” इति हेर्लुक्,
“द्विनुमौना—” इति णत्वम् ॥ २१ ॥ ज० म०

मयेति ।—मया भयेषु शरणं रक्षिता त्वं आप्थाः प्राप्ताः, व्याः
थास्‘आप्तु नौ किं प्रापणे’‘भसस्त्रात्—” इति सेर्लोपः । त्वयाऽपि
धर्मवृद्धैः वयम् आप्स्माहि प्राप्ताः, अत्रापि व्याः महि, तस्मात्
क्षात्रं क्षात्रियत्वं द्विजत्वं ब्राह्मणत्वञ्च अन्योऽन्यप्रयोजनकं, जाति-
व्यतिथोरभेदोपचारात् व्यतीहारे “गतिहिंसा—” इति सूत्रेऽनन्यो-
ऽन्यार्थं इति ज्ञापकात् ‘परस्परं व्यतीलुनन्ति’ इत्युदाहरणेन
च क्रियाव्यतीहारे परस्परार्थं भवतीति बोधव्यम् । त्वं शङ्कां

घानिष्यते तेन महान् विपक्षः

स्थायिष्यते येन रणे पुरस्तात् ।

मा मां महात्मन् ! परिभूरयोग्ये

न महिधो न्यस्यति भारमग्रम् ॥ २२ ॥

मा कथाः “भ्रुवस्त्रात्—” इति सेर्लोपः, “घीटीधीष्वम्—” इत्यत्रामेति वाक्यात् मायोगे अमृनिषेधः । खसूनुं प्रहिणु प्रस्थापय, “विधिनिमन्त्रण—” इति प्रार्थनायां गी, ‘हिन् वद्धने गती’ स्वादित्वात् “दिवसुतुद—” इति नुः, “हेर्लोपो—” इति हिलोपः । “प्राग्वन्नो ष—” इति षत्वम् ॥ २१ ॥ भ० म०

अनागतमर्थं ज्ञानेन समीच्याद्, घानिष्यते इति ।— महान् विपक्षो रावणः, त्रैलोक्यविजयित्वात्, सोऽपि तेन रामेण घानिष्यते, किमुत इतरे राक्षसाः ? हन्तेः कर्मणि लृट् “स्यसिच्—” इत्यादिना चिण्वटिट् उपधावृद्धिः, “हो हन्तेः—” इति कुत्वम् । पुरस्तादग्रतो यत् रणं युद्धं भावि परशुरामेण सार्द्ध-मिर्मात भावः, तत्र येन स्थायिष्यते तेन घानिष्यते इति योज्यम् । अत्र तिष्ठतेर्भावे लृट्, चिण्वटिड्डा “आतो युक्” । हे महात्मन् ! महासत्त्व ! मा मा परिभूः माऽवज्ञासीः । परिपूर्वो भवति निर्रा-करणे वर्तते । किमिदं वदसि ? इति महिध इति—विधानं विधा प्रकारः “आतसोपसर्गे” इत्यङ् । विधा भेदः सादृश्यञ्च, इह सादृश्यं गृह्यते, मया विधा सादृश्यं यस्येति महिधः “प्रत्ययो-त्तरपदयोश्च” इति मटादेशः, महिधो मत्सदृशोऽन्यो न भारमग्रम् “अयादयत्” अयोग्ये असमर्थे न्यस्यति निक्षिपति, किमहम् ? येनानागतं समीक्षितमिति भावः । योगाय प्रभवति योग्यः, “योगादयत्” ॥ २२ ॥ ज० म०

शङ्काया अकारणे हेतुमाह, घानिष्यते इति।—येन रामेण
रथे पुरस्तादेव स्थायिष्यते न च पराङ्मुखीभविष्यते, तेन
महान् विपन्नोऽपि घानिष्यते । यद्वा—येन हेतुना रामेषैव-
मेवं करिष्यते ततः शङ्कां मा कथा इति पूर्वणान्वयः ।
“हनग्रहदृशचः—” इति मिण्, “खेर्हो घो ज्णिति च” इति
ह्रस्व घः, “हनस्ताड्—” इत्यत्र इण्वजंनात् न तड्, मिनिष्ठाः
समानत्वात् । स्थायिष्यते इति पूर्ववत् मिण्, “यन् ज्णित्कदि-
ख्यातः” इति यन् । पुरस्तादिति “दिक्शब्दाद्दिग्देशकाले—”
इति सप्तम्याः तात् “पूर्वांधरावराः पुराधावाः—” इति पूर्वस्य
पुरादेशः । हे महात्मन् ! हे महामते ! त्वं मां मा परिभूः न
तिरस्कर, “मा टी वा” इति “भूस्थापिब—” इति सेल्लुक्,
मायोगेऽमनिषेधः । “आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिबुद्धिषु”
इति विश्वः । महिधो जनः अयोग्ये असमर्थे अग्रं श्रेष्ठं भारं न
न्यस्यति नार्पयति । योगाय प्रभवति योग्यः “ढवे कात्—”
इति षणः, अनिस्त्वविवक्षया न त्रिः, तत्पुरुषो वा नञ्-
समास इति । नञ्-तत्पुरुषसंज्ञकसमासार्थं परे सूत्रं कुर्वन्ति,
तन्मते न योग्योऽयोग्य इति वियहः । स्वमते योग्यादन्यः
अयोग्यः, “अन्यारभ्य—” इत्यादिना नञोऽन्यार्थत्वात् पञ्चमी-
समासः, “व्यं पूर्वम्” इति नञः प्राग्भावः, “नञोऽनौ वा—”
इत्यः । एवमब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणस्य न सदृशोऽब्राह्मणः
“समार्थेन—” इत्यादिना नञः समार्थत्वात् षष्ठी, तेनात्र षष्ठी-
समासः । “अनिमित्तान्यथापश्यन्” इत्यत्र एकार्थेन निन्दितानि
च तानि निमित्तानि चेति क्षमंधारयः, नञो निन्दितार्थे एकार्थ-
त्वात् । अपापमित्यत्र पापस्वाभावोऽपापमित्यव्ययीभावः, नञो-
ऽव्ययत्वात् । एवमन्यत्र यथाऽन्वयं बोद्धव्यम् । “तस्मादृश्या-
मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट्-

क्रुध्यन् कुलं धक्ष्यति विप्रवह्नि-
 र्यास्यन् सुतस्तप्स्यति मां समन्यम् ।
 इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे
 ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य ॥ २३ ॥

प्रकीर्त्तिताः ॥” इत्यसमाप्ते तु नञो वाचकत्वानङ्गोकारात्
 तद्योगे उक्तश्याख्याप्राप्ताविभक्तिर्न स्यात् । ममैव विधा प्रकारो
 यस्य तादृशः सर्वं जानातीत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥ भ० म०

क्रुध्यन्निति ।—यद्यहं भूतरक्षणेऽधिकृतोऽस्य वचनं न कुर्यां
 तदा क्रुध्यन् सन् । दिवादित्वात् श्यन् । विप्रो वह्निरिव “उप-
 मितम्—” इति समासः । धक्ष्यति कुलं भस्मसात् करिष्यति ।
 दहेर्लृट् “दादेः—” इति घः, भष्भावः, चत्वं, गकारस्य ककारः,
 “इण्कोः” इति षत्वम् । यास्यन् गमिष्यन् सुतः मां समन्यं
 सशोकं तप्स्यति सन्तापयिष्यति । तपेर्लृट् । इत्थमेदंप्रकारं नृपः
 पूर्वमादौ अवालुलोचे अवलोचितवान् । अवाङ्पूर्वाङ्गोचेर्लृट् ।
 तत उत्तरकालं सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे अनुज्ञातं, नृपेणेति
 विभक्तिविपरिणामेन तेनेति योज्यम् । कर्मणि लिट् ‘आ
 अवबोधने’ इति परस्मैपदित्वात्, न चानुपूर्वादस्मादात्मनेपदं
 विहितम् ॥ २३ ॥ ज० म०

क्रुध्यन्निति ।—विप्र एव वह्निः क्रुध्यन् कुलं धक्ष्यति भस्मी-
 करिष्यति ‘दहौ दाहे’ औदित्वान्नेम्, “दादेघः” इति हस्य घः,
 “भष्भसोः—” इति घस्य कः, “क्विलात्—” इति षः । यास्यन्
 गमिष्यन् सुतः समन्यं सशोकं मां तप्स्यति । ‘तपो दाहे’ ।
 इत्थमनेन प्रकारेण नृपः पूर्वमवालुलोचे अवलोचितवान् । ‘लोच-
 ङ्ङोचे’ “धुर्दिष्टाङि” इति द्विः, “भभखयहर्घ—” इति ओका-
 रस्य इकारः । ततोऽतन्तरं सुतगमनम् अनुजज्ञे । अवालु-

आशीर्भिरभ्यर्च्य ततः क्षितीन्द्रं

प्रीतः प्रतस्थे मुनिराश्रमाय ।

तं पृष्ठतः प्रष्टमियाय नमो

हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः ॥ २४ ॥

शब्दस्य उपसर्गप्रतिरूपकत्वेन “जिञ्ज्वन्तपिब—”इति मम् ।
यदा—विभक्तव्यत्ययेन नृपेण सुतस्य गमनम् अनुजज्ञे अनु-
ज्ञातम् । कर्मणि प्रत्ययः । यदा—अनु पश्चात् ततस्तेन सुतस्य
गमनं जज्ञे ज्ञातम् । “तस् त्तेः”इति तस् । यदा—जनौडो रूपम्
अनुज्ञातार्थता “हनगम—”इत्यादिना उङ् लोपः ॥ २३ ॥ भ० म०

आशीर्भिरिति ।—रामगमनस्यानुज्ञातत्वात् प्रीतो मुनिः
क्षितीन्द्रं राजानम् आशीर्भिरभ्यर्च्य पूजयित्वा । आङः शासेः
क्षिप्युपसंख्यानात् उपधाया इत्वम् । प्रतस्थे पुनः * आश्रमाय
आश्रमं पुनः प्रस्थितवान् । तिष्ठतेः “समव—” इत्यादिना
क्षिति तङ् । प्रष्टम् अग्रयाधिनं तं “प्रष्टोऽग्रगामिनि”इति षत्वम् ।
पृष्ठतः पश्चात् इयाय कुमारः । इणो णलि द्विरायादेशः,
“द्विर्वचनेऽचि”इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनमिकारस्य, “अभ्यास-
स्यासवर्णे” इतीयङ् । नमोऽनुकूलः, हिंसनशीलाः इषवः शराः
हिंसेषवः । आप्तमविसंवादि यदनुः तत् हिंसेषु दीप्तमाप्तं धनुर्यस्य
कुमारस्येति विग्रहः । अत्र “धनुषश्च” इति अनङ् न भवति,
‘समासान्तविधिरनित्यः’ इति । † “दीप्रास्त्रधनुः” इति पाठा-
न्तरम् । दीप्तमस्त्रं पृष्टतया यस्य धनुषस्तत् दीप्रास्त्रं धनुर्यस्येति

* ‘ततः’ इत्यत्र ‘मुनिः’, ‘मुनिः’ इत्यत्र च ‘पुनः’ इति जयमङ्कचतुर्तपाठान्तरम् ।

† व्याख्येयं “दीप्रास्त्रधनुः” इति टीकाकारसम्मतपाठान्तरस्येति धीइव्यम् ।

क्षितिम् “दीप्रास्त्रधनुः” इत्यपि पाठः ।

प्रयास्यतः पुण्यवनाय जिष्णोः

रामस्य रोचिष्णुमुखस्य धृष्णुः ।

वैमातुरः कृत्स्नजितास्त्रशस्त्रः

सध्रुङ् रतः श्रेयसि लक्ष्मणोऽभूत् ॥२५॥

सः । कस्मिन् विषये ? हिंस्रेषु, नान्येषु । नम्नादयो “नमि-
काम्य—” इत्यादिना रप्रत्ययान्ताः ॥ २४ ॥ ज० म०

आशीर्भरिति ।—मुनिः रामस्य गमनानुज्ञया प्रीतः सन्
चित्तीन्द्रं पुनराशीर्भरभ्यर्च्य आश्रमाय प्रतस्थे । “प्रतिज्ञानिर्णय-
प्रकाशे संप्रव्यवाच्च स्थः” इति मं, “गत्यर्थमन्वदे—” इति
चतुर्थी, आडः शासः क्तिप् “शासुडिङ्ङस्—” इति षड् आकारस्य
इत् “सषेसुम्—” इति रडि “व्येनच् तयी—” इति घः ।
कुमारो रामस्तं प्रष्टम् अग्रं मुनिं पृष्ठतः पश्चात् इयाय ।
‘इनल् गती’ णप् “धुङ्ङिङ्ङि” इति हिः, “ज्णित्यन्तेजुडतो.”
इति त्रिः, “खेर्योरियुवर्णे” इति इयः, ‘प्रात् स्थोऽग्रगे’ इति
षत्वं, पृष्ठत इति स्यास्तस् । नम्नो विनयावनतः “हिंसदीप—”
इति कर्त्तरि रः । हिंस्रेषु हिंसकेषु दौप्र दीप्यमानम् अस्तं
धरतीति पचादित्वाद्, हिंस-दीपाभ्यां पूर्वेण कर्त्तरि रः ।
“हिंस्रेषुदीप्तात्तधनुः” इति पाठे—हिंस्रेण इषुणा दौसमात्तं
गृहीतं धनुर्धन इति विग्रहः ॥२४॥ भ० म०

प्रयास्यत इति ।—प्रयास्यतो गमिष्यतो रामस्य लक्ष्मणः
सध्रुङ् अभूत् सहायीभूतः । ‘सहास्यति’ इति क्तिन्, अनुषङ्ग-
लोपः, “उगिदचाम्—” इति नुम्, हल्ङादिमंथोगान्तलोपो
“क्तिन्प्रत्ययस्य—” इति कुत्वं, नकारस्य ङकारः, “सहस्य
सन्नि.” इति सध्रुादेशः । पुण्यवनाय पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं वनम् ।
गत्वर्धात् कर्मणि चतुर्थी । जिष्णोः जयशौलस्य “ग्या-जि-स्यस्य

ब्रुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ
धनुररिभिरसह्यं मुष्टिपीडं दधाने ।

—” इति गृह्यः । रोचिष्णु रोचनशीलं मुखं यस्य रामस्य,
पितुराज्ञया तुष्टत्वात् । “अलंकृञ्—” इत्यादिना इष्णुच् ।
धृष्णुः शत्रुविध्वंसने प्रगल्भः “त्रमिगृधि—” इत्यादिना क्तुः ।
त्रैमातुरः तिसृणां मातृणामपत्यमिति तद्वितार्थविषये समासः,
पश्चात् “मातुरुत्सङ्घा—” इत्यादिना अण् उत्वञ्च, “द्विगालुंग-
नपत्ये” इति लुक् न भवति । स हि पिण्डद्वयप्राशनात्ताभ्याञ्च
जनितः । अस्त्रञ्च शस्त्रञ्चेति इन्द्रः । कृतस्त्रं समग्रं जितमधिगत-
मस्त्रशस्त्रं येनति विश्रहः । रतः श्रेयसि कल्याणे “प्रकृत्यैकाच्”
“प्रशस्यस्य अः” लक्ष्मोरित्यौणादिकः लक्ष्मणः इत्ययञ्च,
सा यस्य विद्यते इति लक्ष्मणः । लामादिषु ‘लक्ष्मणा अच्’ इति
न-प्रत्ययः अत्वञ्च ॥ २५ ॥ ज० म०

प्रयास्यत इति ।—रामस्य श्रेयसि कल्याणे रतो लक्ष्मणः
सध्नुङ् सङ्घचरोऽभूत् । सह अच्चेति गच्छतीति क्विप् “सङ्घ-
सन्तिरः सध्निसमितिर्—” इति सङ्घशब्दस्य सध्नुादेशः ।
क्विस्यूतस्य ? पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पवित्रं वा यद्दत्तं तस्मै प्रया-
स्यतो गमिष्यतः “गत्यथेमन्यडे—” इति कर्मणि चतुर्थी ।
जयतीति जिष्णुः “ष्णुक् भुजेः” इति षणुक् । यन्नरक्षार्थं गमना-
नन्दात् रोचिष्णु दीप्यमानं मुखमस्य “जिभ्राज—” इति इष्णुः ।
क्विस्यूतः ? धृष्णुः प्रगल्भः “क्षिपत्रसगृधधृषः क्तु” इति क्तुः ।
शीलार्थे षणुक्-इष्णु-क्तु-प्रत्यया इत्येके । तिसृणां मातृणामपत्यं
त्रैमातुरः “संख्यासंभद्राभ्यातुर्ङ् षणु” इति डुर् । कृतस्त्रं समस्तं
जितमस्त्र शस्त्रञ्च येन स तथा, रतः रमधातोः क्तप्रत्यये “वन-
तनाशनिमाम्” इति मलोपः ॥ २५ ॥ भ० म०

व्रजति पुरतरुण्यो बद्धचित्राङ्गुलित्वे

कथमपि गुरुशोकान्मा रुदन् माङ्गलिक्यः ॥२६॥

इषुमतोति ।—रघुसिंहे रामे रघुषु रघुवंशभवेषु सिंह इव श्रीर्यादियोगात्, व्रजति सति, इषुमति सनिषङ्गे, प्रशंसायां मतुप् । तदुक्त कौमुद्यां—“भूम-निन्दा-प्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥” दन्दशूकान् हिंस्रान् । “दंशः” “लुपसद—” इत्यादिना यङ्, “जपजभ—” इत्यादिना अभ्यासस्य नुक् । तदन्तात् “यजजप—” इत्यादिना ऊकः । “अतो लोपः”, “यस्य हलः ।” जिघांसी हन्तुमिच्छी । “अज्जन—” इति दीघः, “अभ्यासाच्च” इति कुत्वं, “सनाशंस—” इति उः, “न लोक—” इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीयेव । धनुर्दधाने विभ्राणे । अरिभिरसह्यं सोढुमशक्यम् । “शकिसहोश्च” इति यत् । मुष्टिपीडं मुष्टिना पीडयित्वा । मुष्टिशब्दे ढतोयान्ते उपपदे “सप्तम्यां चोपपीड—” इति णमुल्, तत्र चकारेण ढतोयानु-कर्षणात् । बद्धं चित्रमङ्गुलित्वं येन, अङ्गुलिं त्रायते इति कः । पुरे तरुण्यः पुरतरुण्यः । ‘नञ्सञ्जीककख्युंस्तरुणतलुनानामुप-सङ्ग्रहानम्’ इति ङीप्, यदि तद्वचोऽर्थवत्, नो चेन्नोरादिपाठात् ङीप् । रामो गत इति गुरुः शोको यासां ताः । * कथमपि मा रुदन् न रुदितवत्यः । रुटेः “इरितो वा” इति चैरङ् । यतो माङ्ग-लिक्यः मङ्गलप्रयोजनाः तदस्य “प्रयोजनम्” इति ठञ् । “टिड्वाणञ्—” इत्यादिना ङीप् ॥ २६ ॥ ज० म०

इषुमतोति ।—रघुसिंहे रघुश्रेष्ठे रामे व्रजति सति तद्वि-च्छेदात् गुरुशोकात् पुरतरुण्यः कथमपि महाकष्टेन मा रुदन् । ‘लघिन् रुद रोद’, यतो माङ्गलिक्यः सङ्गनाय हिताः मङ्गल-प्रयोजना वा । “विकारसङ्घ—” इति षिण्कः, “द्विन्नुद्वाह—” इति

* ‘गुरुशोकाः’ इति पाठस्येयं व्याख्या ।

अथ जगद्वरनीचैराशिषस्तस्य विप्रा-
स्तुमुलकलनिनादं तूर्य्यमाजघ्नुरन्ये ।

ईप्, नदादित्वात् तरुणशब्दादीप् । 'वयस्यचरमे' इति
कामदीश्वरादयः । रामे कौटुशे ? इषुमति मतुरस्त्वर्थे प्रशंसायाम् ।
दन्द्शूकान् जिघांसौ 'दन्शौ दंशने' इत्यस्मात् "जाम्यडन्त—"
इति ऊकः, "यडो लुग्वा" इति यडो लुक् "दन्शो नलोपो वा"
इति नलोपः । दन्द्शूकान् दंशनशीलानिति धातुचन्द्रादयः ।
"दन्द्शूकश्च पंलिङ्गी राक्षसे च सरोसृपे" इति मेदिनी । इन्तु-
मिच्छुः जिघासुः "सन्नच्छायाम्" इति सन्, अन्तुमिच्छति जिघत्-
सतीत्युक्ते तुमग्भाङ्गातोः सन्निति बोध्यम्, अन्यथा अन्तुमिच्छती-
त्युक्तेर्वैयर्थ्यं स्यात् । "सन्यडन्तो द्विः" इति द्विः, "खैराद्यचो
लाप्यः—" इति खैर्लोपः, "भ्रमखथ—" इति ह्रस्व जः, "ख्यस्येत्
सनि" इति इः, "खैर्ही घीञ्णिति च" इति ह्रस्व घः, "घीञ्ज-
भ्रनिङ्गमाम्" इति दीर्घः । अरिभिरसह्यं धनुर्दधाने । किन्भूतं
तत् ? सुष्टिपीडं सुष्टिना पीडा यस्य तत्तथा, एतेन सुष्टेर्दाढ्यं
सूचितम् । अन्ये तु 'प्रमाणासत्त्वोस्तृतीयासप्तमीभ्यां क्वाञ्चणम्
समासो वा' इत्याहुः, तन्मते सुष्टिना पीडयित्वा इत्यर्थः । सुष्टिं
पीडयतीति पचादित्वाद्दन्, सुष्टिपीडमिति विशेषणेन धनुषो-
ऽतिदाढ्यं सूचितमिति केचित् । केचित्तु सुष्टिं मोषणं पीडयति
खण्डयति इत्यनेन चौर्य्यापसारणमपि कविभिवेष्टैत ; "श्रुती
तस्करता स्थिता" इति कालिदास इत्याहुः । सुष्टिं द्वि
सामर्थ्यात् शत्रुकृतां पीडयतीति केचित् । धारणाक्रिया-
विशेषणमिति केचित् । विचित्रम् अङ्गुलित्वं वडं येन, अङ्गुलिं
दायते रचतीति "ह्रजनात्—" इति डः ॥ २६ ॥ भ०

अथेति ।—तस्य रामस्य व्रजतो विप्राः अगोचैः महता

अभिमतफलशंसो चारु पुस्फोर बाहु-

स्तरुषु चुकुवुरुच्चैः पक्षिणश्चानुकूलाः ॥ २७ ॥

इति भट्टिकाव्ये रामोत्पत्तिर्नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

ध्वनिना आशिषः इष्टवचनानि जगदुः गदितवन्तः । अन्ये
वाटकाः तूर्य्यं कांश्यतालपटहादिसमूहम् आजघ्नुः ताडितवन्तः ।
“आहो यमह्नः” इति आत्मनेपदं न भवति, अक्रमेका-
दित्यनुवर्त्तेत । तुमुलो महान् कलो मधुरो निनादो ध्वनि-
यस्येति । अभिमतम् इष्टं फलं शंसतुं शोलं यस्य बाहोः स
चारु पुस्फोर सुतरां स्फुरितवान् । अत्र दक्षिणो बाहुः
सामर्थ्याद्भ्रम्यते स्वाङ्गत्वात् । अनेन सीताप्राप्तिबोजमुपन्यस्तम् ।
स्फुरतेरभ्यासस्य “शरपूर्वाः खयः” इति खयः शेषः, चत्वम् ।
पक्षिणश्च तरुषु स्थिताः अनुकूलाः सन्तः उच्चैः सुष्ठु चुकुवुः
कूजितवन्तः । ‘कु शब्दे’ इत्यस्य लिटः, कित्त्वादुवडादेशः
॥ २७ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटोकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रकीर्णकाण्डे

रामसम्भवो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथेति ।—अथ अनन्तरं विप्रास्तस्य रामस्य अनोचैरुच्चै-
राशिषो जगदुः उक्तवन्तः । अन्ये तूर्य्यं वाद्यम् आजघ्नु वादित-
वन्तः । कीदृशः ? तुमुलो महान् कलो मधुरास्फुटा निनादो
ध्वनियस्य । “तूर्य्योऽस्त्रो वाद्यनिर्वोषे वादित्वं वादनञ्च तत्”
इति कोषः । तस्य रामस्य बाहुश्चारु यथा स्यात्तथा पुस्फोर ।
किञ्चित् ? अभिमतं फलं शंसति कथयतीत्यर्थात् दक्षिणबाहु-
स्यन्दनं कान्तान्निङ्गनसूचकमिति वृद्धाः । ग्रहादित्वात् षिन्,
अन्ये तु शौलार्थे षिन् इत्याहुः । अनुकूलाः पक्षिण उच्चैश्चुकुवुः
शब्दं अक्रुः ‘कुङ् शब्दे’, एतेन गननमङ्गलमुक्तं, यदुक्तं—

द्वितीयः सर्गः ।

वनस्पतीनां सरसां नदीनां
तेजस्विनां कान्तिभृतां दिशाञ्च ।
निर्याय तस्याः स पुरः समन्ता-
च्छ्रियं दधानां शरदं ददर्श ॥ १ ॥

“वामे मधुरवाक् पत्नो वृक्षः पल्लवितोऽग्रतः । अनुकूलो वहन्
वायुः प्रयाणे शुभशंसिनः ॥” इति ॥ २७ ॥ भ० म०

इति श्रीभरतमल्लिकार्जुनाय भद्रिटोकायां मुग्धबोधिन्यां
प्रकीर्णकाण्डे श्रीरामसम्भवे नाम प्रथमः सर्गः ॥१॥

इदानीं विजिगीषूणां कण्ठकान् समुद्धर्तुं शरत्काले
समुद्द्योग इति, तमेव वर्षेयञ्चाह, वनस्पतीनामिति ।—स रामः
तस्याः पुरः अयोध्यायाः, निर्याय निर्गत्य, समन्तात् सर्वतः शरदं
ददर्शं दृष्टवान् । कालस्याप्रत्यक्षत्वात् कार्याणां दर्शनात्तद्दर्शन-
मिति मन्यते । श्रियं दधानां धारयन्तोम् । केषां ? वनस्पतीनां,
पारस्करादिदर्शनात् सुट् । अत्र लोकप्रतीत्या वृक्षा द्रष्टव्याः,
न तु पारिभाषिकाः । तथा सरसा तडागानां नदीनां गङ्गा-
दीनां तेजस्विनां चन्द्रतारादीनां कान्तिं नैर्मल्यं बिभ्रतां
दिशाञ्च, तदा हि निर्मला दिशो भवन्ति इति भावः । वनस्पत्या-
दीनां श्रियं दधानां शरदं ददर्शं ॥ १ ॥ ज० म०

वनस्पतीनामिति ।—स रामः तस्याः पुरः अयोध्याया
निर्गत्य समन्तात् सर्वतः शरदं ददर्शं । यद्यपि कालस्य प्रत्यक्षः

तरङ्गसङ्गाच्चपलैः पलाशै-

ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति ।

सधूमदीप्ताग्निरुचौनि रेजु-

स्ताम्नोत्पलान्याकुलषट्पदानि ॥ २ ॥

क्षता नास्ति, तथाऽपि तद्व्यञ्जकदर्शनात् तथा व्यपदेशः ।
किञ्चूताम् ? वनस्पत्यादीनां श्रियं दधानां वनस्पतयो वृक्षाः,
परस्परं व्यतिलुगन्तीति ज्ञापकात् क्वचिदभिधानात् सकारागम
इति बोध्यम् । “वानस्पत्येतरद्वौ स्यात् दुमाच्चेऽपि वनस्पतिः”
इति रभसः । तेजो विद्यते येषां ते तेजस्त्रिनशब्दादयः, “सङ्घेधास्-
मायात्—” इति विन् । एषां कान्तिभृतामिति सम्बन्धः, कान्तिं
विभ्रतीति क्विप् “स्रस्र तन् पिति” इति तन् । वनस्पतीनां
पुष्पसम्बन्धात् सरसां विकसितपद्मादिमत्त्वात् नदीदिक्तेज-
स्त्रिनाम् अन्वत् कान्तिभृत्त्वम् ॥ १ ॥ भ० म०

तां रामव्यापारं विना सामान्येन वर्णयन्नाह, तरङ्गेति ।—
तरङ्गसङ्गात् सलिलोर्मिसम्पर्काच्चपलैः चञ्चलैः पलाशैः पत्रैः
ज्वालाश्रियं सातिशयां दधन्ति । सधूमदीप्ताग्निरुचौनि सधूम-
दीप्ताग्नेरिव रुचिर्येषां रक्तोत्पलानां तानि रेजुः दौष्यन्ते स्म ।
राजेल्लिटि “फणाच्च समानाम्” इति एत्वाभ्यासलोपी । आकुलाः
इतस्ततो यायिनः षट्पदाः येषु इति, चकितपत्राणामग्निशिखा-
तुल्यत्वात् षट्पदानाञ्च धूमतुल्यत्वात् “सधूमदीप्ताग्निरुचौनि”
इत्युक्तम् ॥ २ ॥ ज० म०

तरङ्गेति ।—ताम्नात्पलानि रक्तोत्पलानि रेजुः । ‘राजृञ्च
दीप्ती’ फणादित्वात् ‘तृफलभजत्रप—’ इति अत एत्वं खिलोपश्च ।
कीदृशानि ? तरङ्गसङ्गाच्चपलैश्चञ्चलैः पलाशैः पत्रैः सातिशयां
ज्वालाश्रियं दधन्ति धारयन्ति । धूमेन सह वत्समानञ्च

बिम्बागतैस्तीरवनैः समृद्धिं
निजां विलोक्यापहृतां पयोभिः ।
कूलानि सामर्षतयेव तेनूः
सरोजलक्ष्मीं स्थलपद्महासैः ॥ ३ ॥
निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः
पत्रान्तपर्यागलदच्छविन्दुः ।

दीप्तान्नेः रुचिरिव रुचिर्येषाम् । आकुलाश्चक्षुःश्लाः षट्पदा
भ्रमरा यत्र, रक्तोत्पलदलानां वाङ्मज्ज्वालासादृश्यं भ्रमरस्य
धूमसादृश्यामिति भावः ॥ २ ॥ भ० म०

बिम्बेति ।—बिम्बं प्रतिबिम्बं तेनागतैर्निर्पतितैरिति
“दृतीया—” इति योगविभागात् समासः । तीरवनैः कुसुमितै-
रित्यर्थात्, तैः करणभूतैः पयोभिः कर्तृभिः समृद्धिं विभूतिं
निजामात्मीयाम् अपहृतां विलोक्य कूलानि कर्तृभूतानि सामर्ष-
तयेव सक्रोधतयेव सरोजलक्ष्मीं कमलशोभां पयःसम्बन्धिनीं
तेनूः विस्तारितवन्ति । “अत एकहल्मध्ये—” इत्यादिना
एत्वाभ्यासलोपी । कूले सरोजासम्भव इति चेदाह—स्थलपद्म-
हासैरिति स्थलकमलविकाशैरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ज० म०

बिम्बेति ।—प्रतिबिम्बेनागतैस्तीरवनैः करणभूतैः पयोभिः
कर्तृभिरात्मीयां समृद्धिं सम्पत्तिम् अपहृतां विलोक्य नद्यादीनां
कूलानि सामर्षतया सक्रोधतया स्थलपद्महासैः स्थलकमल-
विकाशैः पयःसम्बन्धिनीं सरोजलक्ष्मीं पद्मशोभां तेनूः । ‘तत्र दुष्-
त्रिस्तारे’ । इव उपेक्षायाम् ॥ ३ ॥ भ० म०

निशेति ।—निशायां तुषारैः हिमैः, नयनाम्बुकल्पैः
अश्रुतुल्यैः, नयनानुकारिषु पत्रेषु स्थितत्वात् ; तैर्ज्ञेतुभूतैः पत्रान्त-

उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः

कुमुदतीं तीरतरुर्दिनादौ ॥ ४ ॥

वनानि तोयानि च नेत्रकल्पैः

पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभृङ्गैः ।

पर्यागलदच्छबिन्दुः पत्रान्तात् पर्यागलन्तः अच्छासुषार-
बिन्दुश्च यस्य तीरतरोः, स दिनादौ दिनारम्भे कुमुदती-
उपारुरोदेव आक्रन्दितवानिव भाति, शशिवियोगादीदृशौ त्वं
भूतासीति । रोदनक्रियया आक्रन्दनविशिष्टया कुमुदत्वा ईप्सित-
तमत्वात् रुदिः सकर्मकः । तदाक्रन्दनं योजयन्नाह—नद-
त्पतङ्ग इति कूजत्पत्तीत्यर्थः । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' इत्थीणादिकः ।
कुमुदती "कुमुदनड—" इत्यादिना ड्मतुप्, "भयः" इति
वत्वम्, उगित्त्वात् डीप् ॥ ४ ॥ ज० म०

निश्चिती ।—रात्रिसम्बन्धिद्विमैर्नयनाम्बुतुल्यैर्हेतुभिः पर्णान्त-
पर्यागलदच्छबिन्दुः * सन् दिनादौ प्रातःकाले तीरस्थितौ
वृक्षः कुमुदतीम् उपारुरोद इव चन्द्रस्य विरहात् त्वमीदृशी
जातेति क्रन्दितवानिव । पर्णान्तेभ्यः समन्तात् गलन्तः
अच्छाः निर्मला द्विमानां बिन्दवो यस्य, एतेन नयनाम्बु-
तुल्यत्वं सूचितम् । नदन्तः कूजन्तः पतङ्गाः पक्षिणो यत्र, एतेन
पतङ्गशब्देरेव रोदनं सूचितम् । आह्वानविशिष्टया रोदन-
क्रियायाः सकर्मकत्वं केवलायास्त्वकर्मकत्वमिति वृद्धाः । वती
कुमुदस्थातो लोपो निपातनात् ॥ ४ ॥ भ० म०

वनानीति ।—वनानि पुष्पैर्निलीनभृङ्गैः स्थितभ्रमरैः ।
"लीयतेः" "स्नादय ओदितः" इति निष्ठात्वम् । नेत्रकल्पैः नेत्र-
तुल्यैः, तोयानि च सरोजैः निलीनभृङ्गैर्नेत्रकल्पैः, विस्मयवन्ति

* "पर्णान्तपत्राः" इति पाठान्तरस्य व्याख्या ।

परस्वरां विस्मयवन्ति लक्ष्मी-
मालोकयाञ्चक्रुरिवादरेण ॥ ५ ॥
प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः
कुमुदतीरेणुपिशङ्कविग्रहम् ।
निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी
न मानिनीशं * सहतेऽन्यसङ्गमम् ॥ ६ ॥

जातविस्मयानि । परस्वरामन्योऽन्यस्य लक्ष्मीं शोभाम् आलोक-
याञ्चक्रुरिव । आदरेण तात्पर्येण ॥ ५ ॥ ज० म०

वनानीति ।—नेत्रसदृशैः पुष्पैर्वनानि सरोजैस्तोयानि च
परस्वराम् अन्योऽन्यस्य लक्ष्मीं शोभाम् आदरेण आलोकयाञ्चक्रु-
रिव, शोभातिशयात् विस्मययुक्तानि । परस्वरामिति क्रिया-
व्यतीहारे निपातः । “परस्वरम्” इति पाठेऽपि तथा, क्रिया-
विशेषणं वा । नेत्रसादृश्ये हेतुगर्भविशेषणमाह—निलीना
आस्त्रिष्टा भृङ्गा येषु तैः ॥ ५ ॥ भ० म०

प्रभातेति ।—प्रभाते यो वातस्तस्याऽऽघातेन कम्पिता
चाक्षिता आकृतिः आकारो यस्याः पद्मिन्याः सा भृङ्गं निरास
निरस्तवती । कुमुदतीरेणुना पिशङ्कः कपिशः विग्रहो यस्य
भृङ्गस्य । कुपितेव यथा अन्यथा स्त्रिया सहोषितं तदङ्गमंक्रान्त-
परिमलकण्ठमालमात्मदयितं काचित् कुपिता निरस्यति तद्वत् ।
सा किमिति निरस्यति—यतो मानिनी मानवती अन्यसङ्गमम्
अन्यथा सह सङ्गमं न संसहते आत्मसङ्गादन्यसङ्गमं न क्षमते
॥ ६ ॥ ज० म०

प्रभातेति ।—पद्मिनी कुपितेव भृङ्गं निरास निरस्यति च ।

* “न मानिनी संसहते” इति जवनकथासम्मतः पाठः ।

दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ
 प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ।
 आकर्णयन्नुत्सुकहंसनादान्
 लक्ष्ये समाधिं न दधे सृगावित् ॥ ७ ॥

कीदृशम् ? कुमुदत्वा रेणुभिः पिशङ्गः कपिलो विग्रहः शरीरं
 यस्य तादृशम् । कीदृशौ ? प्रातःकालमखन्निवाताभिघातेन
 कम्पिता आकृतिर्यस्याः सा, यथा कुपिता स्त्री अन्ययोषिता सह
 गमितरात्रिं पतिं तदङ्गलग्नवन्दनचिह्नेन निर्णीय क्रोधात्
 कम्पितवती निरस्यति तथेयमपीति भावः । यतः प्रशस्तमानवती
 स्त्री अन्ययोषित्सङ्गमम् ईशं पतिं न सहते । अन्याशब्दस्य
 “पुंवत् स्त्रे” इति पुंवत् । “संसहते” इति पाठे—अर्थात् पत्यु-
 रन्यस्त्रीभंसर्गं न सम्यक् सहते ॥ ६ ॥ भ० म०

दत्तेति ।—मधुलेहिगीताविति मधु लेटुं शीलमेषामिति
 णिनिः । “मधुलेहिगीतौ” इति पाठान्तरम् । तत्र लिहन्तीति
 स्त्रिहाः पचाद्यच्, मधुनो लेहा इति षष्ठीसमासः, मधु लिह-
 न्तीति वा कर्मस्थण् । दत्तावधानं दत्तमानसं हरिणं प्रशान्त-
 चेष्टं जिघांसुः इन्तुभिच्छुरपि सृगावित् व्याधः । सृगान् विध्य-
 तीति क्विप् । “ग्रहि-ज्या—” इत्यादिना सम्प्रसारणं, “नहि-
 हति—” इत्यादिना दीर्घः । लक्ष्ये वेध्ये समाधिं चित्तैकाग्रतां
 न दधे न धारितवान् । जित्वात्तङ्, लिटः कित्त्वे आतो लोपः ।
 सृगुकामां हंसानां नादान् आकर्णयन् सृगवन् । तत्राभिरत-
 चित्तकत्वात् वत्तमानकालो भृतेनाभिसम्बध्यमानः साधुः,
 “धातुमस्वन्धे प्रत्ययाः” इति च । आकर्णयन्निति ‘प्राति-
 पदिकाहात्वर्थे बहुलम्’ इति णिच्, “लक्षणहेत्वोः” इति शब्द-
 प्रत्ययः ॥ ७ ॥ ज० म०

गिरेर्नितम्बे मरुता विभिन्नं
 तोयावशेषेण हिमाभमभम् ।
 सरिन्मुखाभ्युच्चयमादधानं
 शैलाधिपस्यानुचकार लक्ष्मीम् ॥ ८ ॥

दत्तावधानमिति।—प्रशान्ता चेष्टा शरीरक्रिया यस्य तादृशमपि हरिणं जिघांसुहेन्तुमिच्छुर्मृगावित् व्याधः उल्लूकानां हंसानां नादान् आकर्णयन् शृग्वन् लक्ष्ये शरव्ये हरिणे समाधिम् अवधानं न दधे न धृतवान्, हंसध्वनिश्रवणेन स्वस्थोत्कण्ठितत्वात् । प्रशान्तचेष्टत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह—मधुलेहिनां भ्रमराणां गीतौ दत्तमवधानं येन । मधुलेहीति अहादित्वात् णिन् । मृगं विध्यतीति क्तिप् “वीरुहो धड् कौ” इति दीर्घानर्दशात् क्वचित् क्तिबन्ते पूर्वपदस्य दीर्घत्वं स्यादिति सूचितं, तेनात्र दीर्घत्वम्, षाड्पूर्वस्य विध्यते रूपं वा ; ‘व्यधौ ताडे’ इत्यस्य दन्त्यवत्त्वात् न जवत्वं, तेन “भ्रमान्तस्यादिजवाम्—” इत्यस्य न विषयः । ‘कर्णत्क भिदि’ इत्यस्याड्पूर्वस्य श्रवणार्थकत्वम् । “वेध्यं लक्ष्यं शरव्यञ्च” “इष्टार्थोद्द्युक्त उल्लूकः” इति चामरः । शाकटायने तु उल्लूकः साधितः ॥ ७ ॥ भ० म०

गिरेरिति।—गिरेः कस्यचित् नितम्बे मध्यभागे स्थितमभ्रं कर्त्तुं, मरुता विभिन्नं विद्वल्लोक्तं तोयावशेषेण पयसोऽवशिष्टतया हिमाभं हिममदृशं सरिन्मुखानां गिरिनदीनिर्गमणा-मभ्युच्चयं वृद्धिम् आदधानं कुर्वाणं शैलाधिपस्य हिमवतः लक्ष्मीं शोभामनुचकार अनुज्ञतवत् ॥ ८ ॥ ज० म०

गिरेरिति।—पर्वतस्य नितम्बे शिखरे स्थितम् अभ्रं मेघः शैलाधिपस्य हिमालयस्य लक्ष्मीं शोभामनुचकार सदृशीः

लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात्

स नद्यवस्कन्दमुपास्मृशच्च ।

कुतूहलाच्चारुशिलोपवेशं

काकुत्स्थः* ईषत् स्मयमान आस्त ॥११॥

वान् संसर्गवान्, अत एव सुगन्धः शोभनो गन्धोऽस्य इति
 “सूत्सुरभिपूतेर्गन्धादिः—” इति समवेतस्यैव गन्धस्य ग्रहणम्,
 अत्र तु परम्परया गन्धसम्भवात् इत्यर्थः । “सुगन्धिः” इति
 पाठे—“विकारसङ्घ—” इत्यादिना सुगन्धशब्दात् स्वार्थे षिण् ।
 क्वचित्तु समवायाध्याहारात् ‘सुगन्धिः समीरणः’ इति प्रयोगः
 इति पाणिनीयाः । ‘अगन्धादेर्वा’ इति कालापाः ।
 अटक्षतादिषु कर्मणि टौ । अटक्षतेत्यत्र “इगुडुर्मदी—” इति
 अनिम्-सेः क्त्वात् षुः, “मान्तोऽदनतः” इत्यन्तस्य अत् ।
 आम्नायौत्यत्र “र-तनोर्यमिषौ” इति इष्, तनो लोपः, “यन्
 ल्षत्—” इति यन् ॥ १० ॥ भ० म०

सतति ।—“विशिषतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः”
 इति द्वितीयान्त उपपदे षमुल् विधीयते । तत्र व्याप्यमाने
 द्रव्यवचनस्य आसेव्यमाने च क्रियावचनस्य “नित्यवीप्सयोः”
 इति द्विर्वचनं विधीयते, अत्र तु समासेनैवोक्तत्वात् नोपयुज्यते
 इति स्थितम् । स काकुत्स्थो रामो गच्छन् लतां लताम् अनु-
 घात्य कुसुमानि अगृह्णात् गृह्णीतवान्, लताम् अनुपात्तानुपात्त
 च, “द्वितीयाप्रभृतीन्वन्तरस्याम्” इति समासः । ग्रहेर्लङ्,
 आप्रत्ययस्य अपिदिति ङित्त्वे “ग्रह्णिन्वा—” इत्यादिना सम्प्रसार-
 णम् । नद्यवस्कन्दमिति नदीं नदीम् अवस्कन्द्य सर्वां नदीम्

* काकुत्स्थः इति भरतकव्यम्; पाठः ।

अवस्कन्द्य ढौकित्वा, नदीं वा अवस्कन्द्यावस्कन्द्य उपास्यत्
 आचमनं कृतवान् । कुतूहलादिति सर्वत्र योज्यम् । चारु-
 शिलोपवेशमिति चारुशिलाः चारुशिलाः उपविश्य, चारुशिलाः
 उपविश्योपविश्य वा आस्त आसितवान् । आसेर्लङ्ङि रूपम् ।
 ईषत् स्मयमानः ईषद्वसन् ॥ ११ ॥ ज० म०

स्मतेति ।—स काकुस्थो रामः स्तानुपातं कुसुमानि
 पुष्पाणि अगृह्णात् गृह्णीतवान् । स्तानां पातस्य पद्यान्
 स्तानुपातमित्यव्ययीभावः, स्तानां पातमनुक्रम्येति स्तानां
 पतनमनतिक्रम्येति वा, अव्ययानामनेकार्थत्वादनुशब्दोऽनति-
 क्रमेऽपि । नद्यावस्कन्दम् उपास्यत् स्नातवान्, नद्यामवस्कन्दो-
 ऽवगाहो यत्र, स्नानक्रियायां नदीयमिति बोधो यत्रेति वा ।
 “उपस्यशः स्यशंमात्रे स्नानाचमनयोरपि” इति विश्वः । कुतू-
 हलादिति सर्वत्र योज्यम् । चारुशिलोपवेशमास्त चारुशिलाया-
 मुपवेशो वसनं यत्रासनक्रियायां, चारुशिलानां रत्नशिलाना-
 मुपगता वेशा यस्मादिति वा । एतेन रामस्थित्वा रत्न-
 शिलानां सौन्दर्यं सूचितम् । ईषत् स्मयमान ईषद्वसमानः ।
 यद्यपि सिद्धातोरीषद्वसनमेवार्थः, तथाऽपि ईषच्छब्देन अत्य-
 न्तानुपलभ्यहास्यत्वेन गान्धीर्यं सूचितम् । पातादयो घङ्गताः,
 स्तानुपातमादयो षमन्ता इति पाणिनीयाः । तस्मते स्तां
 स्तामनुपात्य नदीं नदीमवस्कन्द्य गत्वा चारुशिलायाम् उप-
 विश्येत्यर्थः । स्मते चणम्, समूलघातमित्यत्र व्याख्यातः ।
 अगृह्णादित्यादिषु घी । वृषरूपस्य इन्द्रस्य ककुदि स्थितत्वात्
 ककुस्थ इच्छाकुः, पृषोदरादित्वाङ्कारलोप इति रायमुकुटा-
 दयः । स्मते मनीषादित्वादिति । यथा देवीदासचक्रवर्ती—
 “कदाचिद्दानरेश्वर इव सुधीवो वैदेहीति ब्रुवाणस्त्रासघु काकुस्थ-
 स्मार्थिनः प्रार्थना क्रियतां सफलैति वानरपुङ्गवानादिगत्”

तिग्मांशुरश्मिचकुरितान्यदूरात्
 प्राञ्चि प्रभाते सलिलान्यपश्यत् ।
 गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि
 तेजांसि भानोर्भुवि सम्भृतानि ॥ १२ ॥

इति मलचम्पूश्लेषः, तेन निस्तकारकाकुस्थशब्द इति बोध्यम् ।
 “प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः ।
 केचित्, निपातनात् ककुदशब्दस्यातो लुकि ककुत्स्थशब्द-
 स्तकारवान् इत्याहुः । तैस्तु निपातनात् ककुदशब्दस्यातो
 लुगिति वृथाक्तं, दान्त-ककुद-शब्दस्य विद्यमानत्वात्,
 तथाहि “ककुदोऽस्त्रौ ककुश्च स्त्रौ वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि” इति
 भूरिप्रयोगः । ‘ककुदंसे’ इत्यागमश्च । निस्तकार एव ककुस्थ-
 शब्द इति कश्चित्, तन्न, तकारवतोऽपि प्रयोगस्य दृश्यमानत्वात् ।
 तथाच राघवपाण्डवौघे—“साङ्गं द्विजेः संवृतधाम्नि जिष्णावुपेयुषि
 ख्यातककुत्स्थवंशः” इति । “हनजनात्—” इति तिष्ठतेर्ङः,
 ततोऽपत्ये षाः ॥ ११ ॥ भ० म०

तिग्मांश्चिति—अदूरात् समीपे सलिलानि अपश्यत् ।
 वृषेर्लीङि “पान्ना—” इति पश्चादेशः । तिग्मांशोरादित्यस्य
 रश्मिभिः कुरितानि रञ्जितानि, प्राञ्चि पूर्वस्थां दिशि अव-
 स्थितानि । प्रपूर्वादेशतेः “ऋत्विग्—” इत्यादिना क्लिप्, अतु-
 षङ्गलोपः, शिः, नपुंसकस्य नुम् । भानोरिव तेजांसि भुवि
 सम्भृतानि पिण्डीकृतानि । गभस्तिभिः रश्मिभिः धाराभिरिव
 द्रुतानि गलितानि । धारा प्रपात इति भिदादिपाठात् द्रष्टव्यम्
 ॥ १२ ॥ ज० म०

तिग्मांश्चिति—रामोऽदूरात् समीपे सलिलानि अपश्यत्,

दिग्वापिनौर्लोचनलोभनीया

मृजान्वयाः स्नेहमिव स्रवन्तीः ।

ऋज्वायताः शस्यविशेषपङ्क्तौ-

स्तुतोष पश्यन् विदृष्टान्तरालाः ॥१३॥

“स्वा-दान-पा—” इति दृशः पश्चादेशः । किञ्भूतानि ? प्रभाते तिग्मांशोः सूर्यस्य रश्मिभिश्चुरितानि प्राञ्चि पूर्वदिग्ब-स्थितानि । अत्रोपेक्ष्यते, भानोस्तेजांसि गभस्तीनां रश्मीनां धाराभिः द्रुतानि द्रवौभूतानि सन्ति भुवि सञ्चृतानि । धाराभि-रिति घृजः “तुलेच्छा—” इत्यादौ निपातः ॥ १२ ॥ म० म०

दिग्वापिनौरिति ।—शस्यविशेषाणां श्राव्यादीनां पङ्क्तौः पश्यन् तुतोष तुष्टवान् । दिग्वापिनोः सर्वदिग्वापनशीलाः । लोभयन्तीति लोभनीयाः, बहुस्रवचनात् कर्त्तर्यनीयः । लोच-नानां लोभनीया इति षष्ठीसमासः । मार्जनं मृजा शुद्धिः, “षिद्धिदादिभ्योऽङ्”, तथा अन्वयो अनुगमो यासां, शुद्धानुगता इत्यर्थः । ततः स्नेहमिव स्रवन्तीः । ऋजवश्च ताः आयताश्च, विदृष्टान्तरालाः उत्पाटितानि दृष्टानि अन्तराले मध्यभागे यासां ताः ॥ १३ ॥ ज० म०

दिग्वापिनौरिति ।—स रामः शस्यविशेषाणां धान्यादीनां पङ्क्तौः पश्यन्स्तुतोष । किञ्भूताः ? दिशं व्याप्नुवन्तीति यद्वादि-त्वात् षिन्, शोकार्थं षिन्नित्यन्ये । लोचनानां लोभनीयाः आकाङ्क्षणीयाः “तव्यानीयया—” इत्यनीयः । यद्वा—लोचनानां लोभनीयं लोभो दर्शनेच्छारूपो यत्र, पूर्वेषु भावेऽनीयः । लोच-नानि लोभयन्तीति कर्त्तर्यनीय इति केचित्, स्वमतेऽपि नियोक्तुमर्हतीति नियोग्यः प्रभुरिति वाक्यात् क्वचित् कर्त्त-र्यपि तस्यादयः स्युरिति सूचितम् । ‘मृजू ल व शुषी’ षिप्त्वात् ।

वियोगदुःखानुभवानभिन्नैः

काले नृप्रांशं विहितं ददद्भिः ।

आहार्य्यशोभारहितैरमायै-

रैर्द्विष्ट पुम्भिः प्रचितान् स गोष्ठान् ॥ १४ ॥

“भीषिचिन्ति—” इत्यादिना ङः, स्त्रियामाप् । अनुयन्तीति अन्वयाः, पचादित्वादनृ । सृजायाः अन्वयाः शुभानुगता इत्यर्थः, सृजायाः अन्वयः मन्वन्वो यत्र इति वा । क्लृप्तं स्निग्धताम् अनुरागं वा स्रवन्तीरिव, अतिस्निग्धत्वादुत्प्रेक्षा । ऋजवः सरलाश्च ता आयता दीर्घाश्चेति, उत्पाटितदृष्टत्वात् दृष्टवहितम् अन्तरालम् अभ्यन्तरं यासाम् ॥ १३ ॥ भ० म०

वियोगेति ।—पुम्भिः गोपैः प्रचितान् व्याप्तान् गोष्ठान् गावस्तिष्ठन्ति येष्विति “सुपि स्थः” इति कः, “अम्बाम्—” इत्यादिना मूर्द्धन्यः, तान् स राम ऐच्छिष्ट दृष्टवान् । अनुदात्ते-त्वात् तङ्, इट् । वियोगदुःखस्य योऽनुभवः अनुभवनं तस्मा-त्तभिन्नैः, तेषां पुत्रदारैः सहैव सर्वत्र गमनात् । एतावता कालेन एतावद्देशमिति विहितं कृतं, दधातेर्हिः, नृप्रांशं करं ददद्भिः । आहार्य्या कटकादिभिः आहरणीया या शोभा दीप्तिः तथा रहितैः, अमायैः ऋग्भिः । आहार्य्येति “ऋहलोर्ण्यत्”, शोभयतीति शोभा पचाद्यच् । “स्थामश्न्यो युच्” इति युच् न भवति, तस्य स्त्रीलिङ्गे भावे अकर्त्तरि च कारके विधानात् । नस्य दिपाठात् ल्युर्न भवति, तस्य “वा सरूपोऽस्त्रियाम्” इति विकल्पितत्वात् । अथवा—शोभनं शोभा, स्त्रीलिङ्गे भावे घञ् । “क्लृप्त्युटो बहुलम्” इति बहुलवचनादान्येऽपि कृतः प्राप्तमपि स्वाभिधेयं व्यभिचरन्ति ॥ १४ ॥ ज० म०

वियोगेति ।—स रामो गोष्ठान् गोष्ठानानि ऐच्छिष्ट दृष्टवान् ।

स्त्रीभूषणं चेष्टितमप्रगल्भं

चारुण्यवक्राण्यपि वीक्षितानि ।

ऋजूंश्च विश्वासकृतः स्वभावान्

गोपाङ्गनानां मुमुदे विलोक्य ॥ १५ ॥

‘इत्तद् दर्शने’ । किभूतान् ? पुम्भिः पुरुषैः प्रचितान् व्याप्तान् । किभूतेः ? प्रवामित्वात् विद्येगेन स्त्रोपुत्राटिचिच्छेदेन यो दुःखानुभवस्तवानभिज्ञैः, एतावति काले एतावद्देयमिति विहितं नृपत्याशं करं ददद्भिः, आहार्या अलङ्कारादिभिराहङ्गीया कृतिमा या शोभा तथा ह्येनेः । आहार्येति “हृद्युमो.” इति घ्य ण्, शुभेषेत्रन्तस्य स्त्रीलिङ्गत्वं क्वचिदभिधानात् । नास्ति साया येषां, “गवावाटेः—” इति स्वः । गोष्ठशब्दोऽपि पुंलिङ्गो-ऽस्तीति प्राञ्चः । गावास्तष्ठन्ति यत्रेति आदन्तात् “इनजनात्—” इति डः, “कडोः—” इत्युक्तेः, ‘गोभूमिदिङ्नि—’ इत्यादिना रामानन्दसूत्रेण पत्वं, मनीषादित्वाद्वा । गोष्ठान् गोष्ठसहितान् प्रदेशानिति केचित् ॥ १४ ॥ भ० म०

स्त्रीभूषणमिति ।—गोपाङ्गनानां चेष्टितं गमनागमनादि, अप्रगल्भं लज्जावत्, तच्च स्त्रीभूषणं स्त्रीणामलङ्कारः, तथा वीक्षितानि विलोकितानि अवक्राण्यपि कटाक्षादि-रहितान्यपि चारुणि शोभनानि, स्वभावान् स्वभिप्रायान् ऋजून् अकृटिलान् विश्वासकृतो विश्वासस्य जनकान् विलोक्य मुमुदे हृष्टवान् स रामः । लिटोऽपिष्वात् कित्त्वे गुणाभावः । कार्याणां दर्शनात् स्वभावानां दर्शनमित्युक्तम् ॥ १५ ॥ ज० म०

स्त्रीभूषणमिति ।—रामो गोपस्त्रोणामेतानि विलोक्य दृष्ट्वा मुमुदे, ‘जि मुदङ् हर्षे’ । तानि कानि ? इत्याह—स्त्रीभूषणं

विद्वत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहारं
समुद्बद्धचारुनितम्बरम्यम् ।
शामन्द्रमन्यध्वनिदत्ततालं
गोपाङ्गनानृत्यमनन्दयत्तम् ॥ १६ ॥

नेत्रलाकण्ठ्यादिकं, चेष्टितं गमनादिकं, स्त्रीणां भूषणमिव, यतो-
ऽप्रगल्भं सलम्बं, तथा अशक्ताणि कटाक्षादिरहितान्यपि चारुणि
बीजितानि विलोकितानि, तथा विश्वासजनकान् ऋजून् कपट-
रहितान्, तत्कार्यविलोकनादेव तद्विलोकनश्रपदेशः । गोपाङ्ग-
नानां विलासवस्त्राभावेऽपि स्वभावसिद्धचरितान्येव हर्षजन-
कानि भवन्ति । तथाहि “विलासा नागरस्त्रीणां न तथा रम-
यन्ति नः । यथा स्वभावसिद्धानि वृत्तानि वनयोषिताम् ॥”
इति कौमुदी । अन्येनाप्युक्तं—“सर्वः प्रियः खलु भवेदनु रूप-
चेष्टः” इति ॥ १५ ॥ भ० म०

विद्वत्तेति ।—गोपाङ्गनानां दधिमन्यनाथ यत् स्थानं कृतं
तत् नृत्यमिवेति गोपाङ्गनानृत्यं कर्तुं तं रामम् अनन्दयत्
सन्तोषितवत् । नन्देर्ष्यन्तस्य लङि रूपम् । विद्वत्ते तिर्यक्-
चक्षिते पार्श्वे यत्र नृत्ये । रुचिरः शोभनोऽङ्गहारोऽङ्गविधेपो
यत्र । समुद्बद्धता तिर्यक् समुद्बद्धता चारुनितम्बेन कटिभागेन
रम्यं मनोहरम् । शामन्द्रः ईषद्वन्धोरो यो मन्यङ्गतो ध्वनिः तेन
दत्तस्तालो यत्र ॥ १६ ॥ ज० म०

दधिविलोडनावसरे गोपाङ्गनानां गात्रविधेपो नृत्यत्वेन
वर्ण्यते, विद्वत्तेति ।—गोपस्त्रीणां नृत्यमिव नृत्यं कर्तुं तं
राममनन्दयत् सन्तोषयत् । कीदृशम् ? विद्वत्तं तिर्यक् चक्षितं
पार्श्वं यत्र, रुचिरो मनोहरोऽङ्गहारोऽङ्गविधेपो यत्र । समुद्बद्धता

विचित्रमुच्चैः प्लवमानमारात्

कुतूहलं वस्तु ततान तस्य ।

मेघात्ययोपात्तवनोपशोभं

कदम्बकं वातमजं मृगाणाम् ॥ १७ ॥

तिर्य्यगूर्द्धमधश्चलता चारुणा नितम्बेन रम्यम्, आमन्द्रेण ईष-
द्गभीरेण दधिमन्यनङ्गध्वनिना दत्तस्तालो यत्र । एतेन नृत्य-
सादृश्यं व्यज्यते ॥ १६ ॥ भ० म०

विचित्रमिति ।—मृगाणां कदम्बकं वृन्दं तस्य रामस्य
कुतूहलं ततान विस्तृतवत् । विचित्रं कृष्णश्वेतत्वात्, उच्चैः
प्लवमानम् ऊर्द्धं जिहानम् । आरात् समीपे वस्तु वसनशीलं,
“वसि-गृधि—” इत्यादिना क्लृः । मेघात्ययेन मेघापगमेन
उपात्तवनोपशोभम् उपात्तं गृहीतं वनम् उपशोभा च येनेति
व्यधिकरणचहुत्रोद्धिः । वातमजति वातमजं वाताभिमुखं
गच्छतीत्यर्थः, ‘वात-शुनौ-तिल-शर्द्धेषु—’ इति खश, “शर-
र्द्धिषत्—” इति सुम् ॥ १७ ॥ ज० म०

विचित्रमिति ।—मृगाणां कदम्बकं समूहस्तस्य रामस्य
कुतूहलं ततान विस्तारितवत् । कौटुशम् ? विचित्रं नानावर्णम्,
उच्चैः प्लवमानं ‘प्लुड सपेणे’, विचित्रं यथा स्यात्तथा उच्चैः प्लवमानं
वा, आरात् समीपे, वसनीयं वस्तु “क्षिप-वस—” इति कर्त्तरि
क्लृः, शीलार्थं क्लृरित्यन्ते । मेघात्ययेन शरत्कालेन मेघापगमेन
वा प्राप्तं वनम् उपशोभा च येन, प्राप्तेन वनेन उपशोभते इति
वा, वातमजं वायोऽनुगामि अभिमुखधावि वा । “तृभृदृदृजि
—” इत्यादिना ख. परन्तपत्रम् ॥ १७ ॥ भ० म०

सितारविन्दप्रचयेषु लीनाः
 संसक्तफेनेषु च सैकतेषु ।
 कुन्दावदाताः कलहंसमालाः
 प्रतीयिरे श्रोत्रमुखैर्निनादैः ॥ १८ ॥
 न तज्जलं यन्न मुचारुपङ्कजं
 न पङ्कजं तत् यदलीनषट्पदम् ।

सितेति ।—सितारविन्दानां प्रचयेषु समूहेषु “एरच्”
 “सङ्घे चानौत्तराध्वर्ये” इति घञ् कौ न भवतः, प्राणिषु सङ्घ-
 शब्दस्य रुढत्वात् । लीनाः कलहंसमालाः, तथा संसक्तफेनेषु च
 सैकतेषु पुलिनेषु लीनाः, सिकताः येषु विद्यन्ते इति “देशे
 लुञ्जिलची च” इति चकाराट् । कुन्दावदाताः कुन्दमिवाव-
 दाताः शक्ताः “उपमानानि—” इत्यादिना समामः । प्रतीयिरे
 ज्ञाताः, तेन रामेणेति विभक्तिविपरिणामेन सम्बन्धः । कर्मणि
 लिट् । “इणो यण्”, “द्विवचनेऽचि” इति स्थानिवद्भावात्
 द्विवचनम् । श्रोत्रमुखैर्मधुरैर्निनादैः करणभूतैः । “नी गद—”
 इत्यादिना घञ् ॥ १८ ॥ ज० म०

सितारविन्देति ।—अर्थात् रामेण कर्त्रा श्रवणसुखकारिभि-
 निनादैः कलहंसमालाः प्रतीयिरे ज्ञाताः । कर्मणि ठी, “यिणो-
 ऽच्यणौ” इति इणो यादेशः । निनादश्रुतिश्रुतिरेकेणाप्रत्यये
 हेतुगर्भविशेषणमाह—शुक्लपद्मसमूहेषु फेनयुक्तेषु सैकतेषु च
 लीनाः गुप्ताः कुन्दपुष्पवत् शक्ताः, सिकताशब्दात् “विकार-
 सङ्घ—” इत्यादिना इदमर्थे विकारार्थे अस्यर्थे वा णः । सैकतं
 बालुकामयस्थानमुच्यते । “कादम्बे कलहंसः स्याद्वाजहंसे च
 इत्यत्र” ॥ १८ ॥ भ० म०

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्च यः कलं
 न गुञ्चितं तन्न जहार यन्मनः ॥ १९ ॥
 तं यायजूकाः सह भिक्षुमुख्यै-
 स्तपःकृशाः शान्त्यदकुम्भहस्ताः ।
 यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
 प्रानर्चुरर्च्या जगद्वर्चनीयम् ॥ २० ॥

शरद्वर्णनमुपसंहरन्नाह, न तज्जलमिति ।—किं बहुना
 उक्तेन, संव्वथा न तज्जलं यत् सुचारुपङ्कजं न बभूव । पङ्कजमपि
 यदलीनषट्पदं तदपि न । असौ षट्पदोऽपि तथाविधो
 नाभूत् यः कलं मधुरं न जुगुञ्च न गुञ्चितवान् । ‘गुञ्जि
 अव्यक्तो शब्दे’ “इदितो तुम् धातोः” इति तुमि लिटि रूपम् ।
 गुञ्चितमपि तत् नैवासीत् यन्मनो न जहार न हृतवत् रामश्च
 लोकश्च वा ॥ १९ ॥ ज० म०

शरद्वर्णनमुपसंहरन्नाह, न तदिति ।—शरदि तज्जलं नास्ति
 यत्र न सुचारुणि पङ्कजानि सन्ति, तत् पङ्कजमपि नास्ति यत्र
 षट्पदा न लीनाः अनाश्लिष्टाः, ‘लौङ्य षो श्लिषि’ “सूत्वाद्यो
 —” इति ऋष्य नत्वम् । असौ षट्पदोऽपि नास्ति यः कलं
 मधुरास्फुटं न जुगुञ्च ‘गुञ्जि कूजने’ । तद्गुञ्चितमपि नास्ति
 यन्मनो न जहार ॥ १९ ॥ भ० म०

तमिति ।—यायजूकाः अत्यर्थं यजनशीलाः, “यज-जप-दशां
 यङः” इत्यूकः, “अतो लोपः”, “यस्य हलः” । ते तपोवन-
 स्थितास्तं राममागच्छन्तं प्रानर्चुः सुष्ठु पूजितवन्तः । अर्चोर्लिटि
 द्विर्वचनम्, “अत आदेः” इति दीघत्वं, “तस्माद्बुङ् द्विहलः”
 इति नुट् । सह भिक्षुमुख्यैः, भिक्षुणशीलाः भिक्षवः परि-

ब्राजकाः । “सनाशंमभिश्च उः”, तेषां ये प्रधानाः तैः सद्, तपःकृशाः तपसा दुर्बलाः । शान्त्यर्थमुदकं तेन पूर्णः कुम्भः “एकह्लादौ—” इत्यादिना उदकस्य उदभावः, स हस्ते येषामिति बहुव्रीहः, परनिपातश्चात्र वाहितारन्यादिदर्शनात्, प्रहरणार्थेभ्यश्च इति वा । शान्त्यदकुम्भस्तु अहितनिवारणमाधर्म्यात् उपचारेण प्रहरणम् । ते गिरःसूदकदानेन प्रानर्चुः । अन्ये मुनयो यायावराः एकत्रानियतनिलयाः । यातेर्यङन्तात् “यश्च यङ्.” इति वरच, अतो लोपाटि । पुष्पफलेन प्रानर्चुः । पुष्पाणि च फलानि चेति “जा तर प्राणिनाम्” इति एकवद्भावः । अर्च्याः अर्चनार्हाः । “अहं कृत्यः—”, अर्चनीयमित्यत्रापि । जगतां जगद्धिर्वा अर्चनीयं “कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति पक्षे षष्ठी, न तु “कर्त्तृकर्मणोः कृति” इति षष्ठी ॥ २० ॥ ज० म०

तमिति ।—यायजूकाः पुनः पुनरतिशयेन वा यज्ञशीलाः भिक्षुणां परिव्राजकानां मुख्येः सद् जगतामर्चनीयं तं रामं प्रानर्चुः ‘अचे पूजायां’ “स्यान्ताटाट्टाटाद्यश्रोः—” इति खेरान् । “जाग्ययङन्त—” इति ऊकः, “सन् भिक्षा—” इति भिक्षेरप्रत्ययः । कीट्टशाः ? तपोभिः कृशाः, शान्त्यर्थं यदुदकं तस्य कुम्भो हस्ते येषाम्, एतेन शान्तिजलेनार्चा प्रतीयते । उदकुम्भ इत्यत्र समासे ‘उदकस्यासंयुक्तह्लादौ पूर्ये’ इति उटाट्टेशो विकल्पेनेति परे, स्वमते उदशब्दोऽप्यस्ति । अन्ये मुनयः पुष्पफलेन प्रानर्चुः । यायावराः सन्तो नानावनम्रमण्यशीलाः, यातेर्यङन्तात् “यायाय-भास-कस—” इति वरः, यङ्लुक्, ‘गत्यथाहक्रे यङ्’ इति केचित् । यातिरत्र ज्ञानार्थः, ‘सर्वे गत्यर्थाः प्रास्यर्था ज्ञानार्थाश्च’ इति न्यायादत्यर्थज्ञानशीला इत्यर्थः । अर्च्याः स्तुत्यर्हाः ‘ऋच् श नुत्यां’ “ते ल्याः शक्यार्ह्यप्रेष्या—” इति घ्यण्, सेमन्तात् न “च-जोः क-गौ—” इति कत्वम् ॥ २० ॥ भ० म०

विद्यामथैनं विजयां जयाञ्च
रक्षोगणं क्षिप्रुमविच्यतात्मा ।
अध्यापिपद्गाधिसुतो यथावत्
निघातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥ २१ ॥

विद्यामिति ।—तपोवनं प्राप्तः गाधिसुतः एनं रामं, “द्वितीया-टी—” इत्येनादेशः । विद्यां नाम्ना विजयां जयाञ्च यथावत् यथाविधि अध्यापिपत् पाठितवान् “षी च संखडोः” इति गाड्भावपक्षे रूपम्, अधिपूर्वादिडो हेतुमस्यिचि “कौड्जोनां षी” इत्यात्वं, पुगादिविधयः । रक्षोगणं क्षिप्रुं प्रेरयितारं, “वसि-गृधि—” इत्यादिना क्लुः, “न लोका—” इति षष्ठोप्रतिषेधात् द्वितोयैव । अविच्यतात्मा रागादिभिरनभिभूतचित्तवृत्तिः । तस्य हि विद्या अमोघा भवति । युधि सङ्ग्रामे यातुधानान् रक्षाधि निघातयिष्यन् मारयिष्यन् । हन्तेर्हेतुमस्यच्, घत्वं, लृट्, लृटः सदादेशः ॥ २१ ॥ ज० म०

विद्यामिति ।—अथानन्तरं युधि सङ्ग्रामे यातुधानान् राज्ञ-सान् रामहारा निघातयिष्यन् गाधिसुतो विश्वामित्रः एनं रामं नाम्ना विजयां जयाञ्च विद्यां यथावत् यथाविधि अध्यापिपत् पाठयामास । किञ्चूताम् ? रक्षोगणं क्षिप्रुं ‘क्षिप श जी नुदि’ “क्षिप-वस—” इति कर्त्तरि क्लुः, शौलार्थं क्लुरित्यन्व । “ढघे कृत्य—” इति सूत्रे उदन्तकृत्यत्ययवर्जनात् न ढे षी । कीदृशः ? अविच्यतो वाणादिभिरनुपहत आत्मा यस्य । एन-मिति इदं-समानार्थकस्य एनशब्दस्य रूपं, “द्वितीये—” इति सूत्रस्थानूक्तिविषयत्वात् । “जहातु नैनं कथमर्थासिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः” इति भारविः । अध्यापिपदिति ‘अधीङ्क्ष

आयोधने स्थायुकमस्त्रजात-

ममोघमभ्यर्णमहाहवाय ।

ददौ बधाय क्षणदाचराणां

तस्मै मुनिः श्रेयसि जागरूकः ॥ २२ ॥

अध्ययने "जिः प्रेरणे" इति जिः, "कौजोडांजा—" इति आ, "ङ्गोबो—" इति पण्, "जिथो—" इत्यङ्, "नाजन्ताटेः—" इति निषेधात् "धुर्हिष्ठाङ्" इति पीत्यस्यैव द्वित्वं, जेर्लोपः । निघातयिष्यान्निति पूर्ववत् जिः, "हनस्तङ्—" इति तङ्, "खेर्हा घो—" इति घः ॥ २२ ॥ भ० म०

आयोधने इति ।—म मुनिः तस्मै रामायास्त्रजातम् अस्त्र-समूहं ददौ दत्तवान् । ददातेर्निट् णल्, "घात औ णल्ः" । आयुध्यन्ते आस्मिन्निति आयोधनं सङ्ग्रामः, अधिकरणे ल्युट्, तत्र स्थायुकं स्थितिकरणशालं, जयावहत्वात् । "लष-पत—" इत्यादिना उकञ्, आतो युक् । अत एवामोघम् अवन्ध्यम्, अह्वथामोक्षत्वात् । अभ्यर्णो निकटो महाहवो यस्य तस्मै, अभि-पूर्वाटर्देनिष्ठायाम् "अभेष्वाविदूर्ध्वे" इतीट्प्रतिषेधः, "रटाभ्याम्—" इति नत्वम् अभ्यर्णः । आहव इति आह्वयन्ते आस्मिन् युष्वा-येति ह्वयतेराङ्पूर्वात् "आङ्ङि युङ्ङे" इति सम्प्रसारणम्, अप्-प्रत्ययः, गुणावादेशौ । बधाय क्षणदाचराणामिति क्षणदा रात्रिः, तत्र चरन्तीति "चरेष्टः" । तत्र हि महाहवे रामो राक्षमान् हनिष्यतीति "हनश्च बधः" इति बधादेशः । क्षत्रयोगे क्षणदाचराणामिति कमणि षष्ठौ । श्रेयसि जागरूकः तत्त्वव्यापे सावधानः ; जागर्त्तुरुकः ॥ २२ ॥ ज० म०

तं विप्रदर्शं कृतघातयत्ना
यान्तं वने रात्रिचरी डुढीके ।
जिघांसुवेदं धृतभामुरास्त्र-
स्तां ताडुकाख्यां निजघान रामः ॥ २३ ॥

आयोधने इति ।—मुनिः क्षणदाचराणां राक्षसानां बधाय
हिंसार्थं तस्मै रामाय अस्त्रजातं ददौ । कीदृशम् ? आयोधने
युद्धे स्थायुकं स्थितिशूलं, जयावहत्वात् ; “शस्थाम्भूकम्—” इति
जुकः, “यन् जणित्—” इति यन् । अभोधम् अव्यर्थम् ।
तस्मै कीदृशाय ? अभ्यर्णः समीपवर्त्ती महानाहवः युद्धं यस्य,
अभ्यर्णति अभिपूर्वस्थादन्तः ज्ञान्तरूपं, “क्षुब्धवाढ—” इति
निपातः । आह्वयन्ते योदारोऽस्मिन् इति आहवः, अभि-
धानाजिः । कीदृशः ? रामस्य साधूनां वा श्रेयसि कल्याण-
जागरूकः सावधानः, “जागृ-यडन्त—” इति जागर्त्तरूकः ।
आयुध्यन्तेऽस्मिन् योदार इत्यायोधनम् आधारेऽनट् । हन्तेः
“कभावेऽमी” इत्यलि कृते “हनो बधष्टीव्यलि—” इति
बधादेशः । “समूहार्थस्य जातस्य चवर्गादित्वमोरितम्” इति
विश्वः ॥ २२ ॥ भ० म०

तमिति ।—विद्याम् अस्त्रजातञ्च आदाय यज्ञकर्मण
विघ्नापशमनार्थं वने यान्तं रामं रात्रिचरी राक्षसो ताडुकाख्या
ताडुकाभिधाना डुढीके ढीकते स्म । ढीकृतराक्षनेपटिनो लिटि
रूपम् । ताञ्च रामा निजघान निहतवान् । विप्रदर्शं कृत-
घातयत्ना विघ्नान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा कृतमारणाभियोगः रात्रिचरो ।
रामोऽपि जिघांसुवेदं धृतभामुरास्त्रः जिघांसुं विदत्वा धृतं
भामुरं भासनशूलम् अस्त्रं येनेति ब्रह्मत्रोद्धिः । विप्रदर्शं जिघांसुः

अथाऽऽलुलोके हुतधूमकेतु-
 शिखाऽऽनस्त्रिगधसमृद्धशाखम् ।
 तपोवनं प्राध्ययनाभिभूत -
 समुच्चरच्चारुपतस्त्रिशिखम् ॥ २४ ॥

वेदमिति “कर्मणश्च दृशि-विदोः साकल्ये” इति चमुल् ॥ २१ ॥
 ज० म०

तमिति ।—वने यान्तं गच्छन्तं तं रामं रात्रिचरो ङुढीके
 प्राप्तवती, : ‘ढीकङ् गत्यां’ “भ्रमख्य—” इति खेरीकारस्य ङ्ख
 उकारः । रात्रौ चरतीति पचादित्वाद्दन्, तता नदादित्वादौप् ।
 कौटुभौ ? विप्रदर्शं विप्रं दृष्ट्वा कृतो घाते यत्ना यथा, घात
 इति हन्तेर्घञन्तस्य रूपं, यत्न इति “स्वपरस्व—” इति यतेनेङ् ।
 जिघांसुं विदित्वा धृतं भासुरं दौप्तमस्त्रं येन स रामः तां ताङ्का-
 नार्त्नी रात्रिचरीं निजघान । ‘भासुङ् दौप्तौ’ “मिद-भास-भन्ज
 —” इति घुरः । विप्रदर्शं जिघांसुवेदमिति “चणम् वाऽऽभौदख्ये—”
 इत्यत्र योगविभागाच्चणम् । यद्वा—विप्राणां दर्शो दर्शनं यस्मात्,
 रामस्य विशेषणम् ; एतेन रक्षोभिया पलायमानानां विप्राणां
 पूर्वं दर्शनं नासीत्, रामागते तु विप्रदर्शनमिति व्यज्यते । जिघांसुं
 वेत्तीति “ढात् षण्”, पचादित्वाद्दन् वा, इदमपि रामस्य
 विशेषणम् ॥ २१ ॥ भ० म०

अथेति ।—अथासौ रामो राक्षसो हुत्वा तपोवनम् आलु-
 लोके दृष्टवान् । कथञ्छूतम् ? हुतधूमकेतुशिखाऽऽनस्त्रिगधसमृद्ध-
 शाखं हुतद्यासौ धूमकेतुरग्निश्च हुतधूमकेतुः, तस्य शिखा-
 ऽऽननेन स्त्रिगधाः समृद्धाश्च फलादिना शाखा यस्य तपो-
 वनस्य । प्राध्ययनेन वेदपाठेन अभिभूता तिरस्कृता समुच्चरन्ती
 चार्त्नी शोभना पतस्त्रिणां पस्त्रिणां शिखा ध्वनियत्न । ‘श्रिजि

क्षुद्रान्न जक्षुर्हरिणान् मृगेन्द्रा

विशश्वसे पक्षिगणैः समन्तात् ।

ननम्यमानाः फलदित्सयेव

चकाशिरं तत्र लता विलोलाः ॥ २५ ॥

अव्यक्ते शब्दे शिञ्जनं शिञ्जा “गुरोश्च हलाः” इत्यकारप्रत्ययः । पतन्तं त्रायन्ते इति पतन्त्राणि पक्षाः, “आतोऽनुपमर्गे कः”, तानि येषां सन्तोति पताक्षणः । “पतङ्गशिञ्जम्” इति पाठान्तरम् ॥ २४ ॥ ज० म०

अर्थात्—ताडकावधानन्तरं रामस्तपोवनम् आलुल्लोके, ‘लोक लोके’ । कीदृशम् ? हुतस्य धूमकेतोरग्नेः शिखाया यदञ्जनं तेन स्निग्धा समृद्धा फलपुष्पवती शाखा यत्र तथा । “धूमकेतुः स्मृतो बह्नुवुत्पातग्रहभेदयोः” इति विश्वः । प्राध्ययनेन प्रकृष्टाध्ययनेन अभभूता समुच्चरन्ती उद्गच्छन्ती चारुणां पतत्रिणां पक्षिणां शिञ्जा अस्फुटशब्दो यत्र ‘शिजि ल किडस्फुटध्वनी’ “सेमन्तात् सरोः” इति डः स्त्रीत्वञ्च, अमरकोषे तु “भूषणानान्तु शिञ्जितम्” इत्युपलक्षणम् ॥ २४ ॥ भ० म०

क्षुद्रानिर्नात ।—तत्र तस्मिंस्तपोवने तपोधनानां मित्रभावात् क्षुद्रानितरानपि हरिणान् मृगेन्द्राः सिंहाः न जक्षुः न बाधितवन्तः । क्षुद्यन्ते इति क्षुद्राः, ‘स्फायितश्चि—’ इत्यादिना षीणादिको रक्, “लिव्यन्यतरस्याम्” इति अदेघेः सृष्ट “गमहन—” इत्युपधालोपः, “खरि च” इति चर्त्वं, “शामि वसि—” इत्यादिना षत्वम् । पक्षिगणैः समन्तात् सर्वत्र विरुद्धैरपि काकोलूकादिभिः परस्परं विशश्वसे विश्वस्तम् । भावे लिट् । लताश्च विलोलाश्चपलाश्चकाशिरं शोभन्ते स्म । फलदित्सयेव

अपूपजन् विष्टरपाद्यमाल्यै-
 रातिथ्यनिष्णा वनवासिमुख्याः ।
 प्रत्ययहीष्टां मधुपर्कमिश्रं
 तावासनादि क्षितिपालपुत्रौ ॥ २६ ॥

मुनिभ्यः फलं दातुमिच्छयेव ननम्यमानाः अत्यर्थं नमन्त्यः,
 दातुमिच्छा दिक्षा, ददातेः सन् “सनि मी-मा—” इत्यादिना
 इम्, “अत्र लोपोऽभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपश्च । “सः सि—”
 इत्यादिना सकारस्य तकारः, “अः प्रत्ययात्” इत्यकारप्रत्ययः ।
 फलानां दिक्षेति कर्मणि षष्ठीं विधाय कृद्योगे समासः ।
 ननम्यमाना इति नमेर्यङि “नुगतोऽनुनासिक—” इति नुक्,
 यङन्ताच्छानच्, आने मुक् ॥ २५ ॥ ज०म०

क्षुद्रानिति ।—तत्र तपोवने मृगेन्द्राः सिंहाः क्षुद्रान् हरि-
 षान् न जक्षुः ‘अद् लौ भक्षे’ “व्यां वा” इति घसादेशः
 “हृनगम—” इत्यङ्लोपः, “भृष्भसोः—” इति घस्य कः,
 “क्लिंलात्—” इति घः । पक्षिगणैः समन्तात् सर्वतो विशश्वसे
 तपःप्रभावात् नित्यविरोधस्याप्यभावात्, भावे ठौ । विलोला-
 चक्षुला क्षतायकाशिरै ‘काशृङ् द्युती’, फलानि दिक्षयेव ननम्य-
 माना अतिशयेन नताः, नमेर्यङन्तस्य “अमजपजभ—” इति
 खेर्नुन् । फलभारनतानामुपेक्षेयम् । दातुमिच्छा दिक्षा,
 दाजः सानि “मिमिमादा—” इतीस् खिलोपश्च, “स त् स्वर”
 इति तः, “शंस्यादः”, स्त्रियामाप् ॥ २५ ॥ भ०म०

अपूपजानिति ।—वनवासिमुख्याः महर्षयो विष्टरादिभिः
 अपूपजन् पूजितवन्तः, तौ क्षितिपालपुत्रावित्यर्थात्, द्वितीया-
 न्नोऽन योज्यम् । वनवासीति “शयवास—” इत्यादिना विकल्पेन

समस्या अलुक्, पूजेः स्वार्थिकस्यस्तस्य णी चङि ऋद्धः, “दीर्घा लघोः” इति अभ्यासस्य दीर्घः । विष्टरमासनं, “वृक्षासनयोर्विष्टरः” इति निपातनात् । पाद्यं पादार्थमुदकं “पादार्थाभ्याञ्च” इति यत्, तदर्थत्वात् पङ्कावाभावः । माल्यानि कुसुमानि, मालायां साधूनि, “तत्र साधुः” इति यत् । आतिथ्यनिष्णाः अतिथ्यर्थम् आतिथ्यम्, “अतिथेर्जाः”, तत्र निष्णाः कुशलाः, “नि-नदोभ्यां स्नातेः कौशले” इति षत्वम् । तौ च क्षितिपाल-पुत्रौ रामलक्ष्मणौ तटासनादि प्रत्यग्रहोष्ठां प्रतिगृहीतवन्तौ, प्रतिपूर्वात् ग्रहेर्नुङ् तमस्ताम्, “ग्रहोऽङ्घ्रि—” इति दीर्घः, षत्व-ष्टुत्वे । मधुपर्कमिश्रं मधुपर्केण सहेत्यर्थः ॥ २६ ॥ ज०म०

अपूपुजन्निति ।—वनवासिनां मुनीनां मुख्या विष्टरपाद्य-माख्यैरपूपुजनं अर्थात् रामलक्ष्मणौ, ‘पूजत्क् पूजे’ टौ, “जिञ्ची—” इत्यङ्, “जङ्ङाङ्ः स्त्री—” इति स्त्रः, “खेः मन्वत्—” इत्यादिना खेर्घः । विष्टरम् आमनं, ‘वेस्त्रो नास्त्रि’ इति रामानन्दसूत्रेण मनीषादित्वात् वा षत्वम् । ‘वृक्षासनयोर्विष्टरः’ इति क्रमदोश्वरः । “आमने कुशमुष्टौ च विष्टरः” इति विश्वः । “विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पौठाद्यमासनम्” इत्यमरः । पादार्थं जलं पाद्यं, “त्रिकारसङ्घ—” इति ण्यः । “पाद्यं पादाय वारिणि” इत्यमरः । मालैव माख्यं, स्वार्थे ण्यः, मालायां साधूनि माल्यानि कुसुमानि वा । किञ्चिताः ? आतिथ्यनिष्णाः अतिथ्यर्थम् आतिथ्यम्, अतिथिशब्दात् तादर्थ्ये ण्यः, ‘स्वार्थे ण्यः’ इति काचित् । “क्रमादातिथ्यातिथेये ह्यतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि” इत्यमरः ; वस्तुतस्तु आतिथ्यशब्देन अतिथिसेवनमुच्यते, तत्र निष्णाः कुशलाः । ‘नदोस्नाति-निस्नात्योदांक्ष्ये’ इति रामानन्दसूत्रेण मनीषादित्वाद्वा षत्वम् । ‘निनदोभ्यां स्त्रः कौशले’ इति षत्वविधायकं क्रमदोश्वरसूत्रम् । क्षितिपालस्य पुत्रौ रामलक्ष्मणौ मधुपर्केण

दैत्याभिभूतस्य युवामवोढं
मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम् ।
हवींषि सम्प्रत्यपि रक्षतं तौ
तपोधनैरित्यमभाषिषाताम् ॥ २७ ॥

सहितम् आसनादि प्रत्यग्रहोष्टाम् । “व्यां सिः”, “ग्रहेरिमो
र्घोऽव्याम्” इति घः, “क्विलात्—” इति षः, “ष्टुभिः—” इति
तस्य टः ॥ २६ ॥ भ० म०

दैत्येति ।—दित्तेरपत्यानि दैत्याः, “दित्यदित्या—” इत्यादिना
स्य, तैरभिभूतस्य मग्नस्य शरण्यस्य भुवनस्य भारमित-
कत्तव्यतालक्षणं दोर्भिर्भुजैः युवामवोढम् ऊढवन्तौ, नर-
नारायणौ युवामित्युक्तौ, त्वञ्च त्वञ्चेति एकशेषः । अवोढमिति
वहेर्लुङ् यसस्तम्, हलन्तलक्षणा वृद्धिः, सिज्जलोपः, “सहिवहोः
—” इत्योत्वं, ढत्व-ष्टत्व-ढलोपा, दोरिति ‘दमेर्दोस्’ इत्यौषा-
दिको डोम् । हवींषि होतव्यानि सम्प्रत्यपि रक्षतम् ‘अर्चि-
शुचिहुष्टपिच्छादिच्छटिभ्य इसिः’ इत्यौषादिक इसिः । राक्षसैः
उपहन्यमानानि रक्षतम् । प्रायेणायां लोट्, शप्, यसस्तम् ।
इत्यमिति “इदमस्यमु”, अनेनोक्तप्रकारेण तपोधनैः तप एव
धनं येषामिति अभाषिषाताम् अभिहितौ । भाषतेः कर्मणि लुङ्,
सिजिटी ॥ २७ ॥ ज० म०

दैत्येति ।—तत्र एव धनं येषां तेस्तपोधनैस्तपस्त्रिभिस्ती राम-
लक्ष्मणौ इत्यमभाषिषातां ‘भाषुङ् वाचि’ इति कर्मणि टौ । इदं
प्रकारम् इत्थं, निपातनात् । किं तत ? इत्याह, युवां भुवनस्य भारं
परिरक्षणं दोर्भिर्भुजैः अवोढं, वहेष्ट्यास्तं, “भ्रमस्वात्—” इति
सर्लुक्, “हो ढा भौ” इति ङस्य ढः, “ढभात्तथोः—” इति तस्य
घः, “ष्टुभिः—” इत्यादिना घस्य ढः, “सहवहोऽदो ढि” इत्योत्वं,

तान् प्रत्यवादीदथ राघवोऽपि

यथेष्मितं प्रस्तुत कर्म धर्म्यम् ।

तपोमरुद्धिर्भवतां शराम्निः

सम्बुद्ध्यतां नोऽरिसमिन्वनेषु ॥ २८ ॥

‘दो द्वि—’ इति ढस्य लोपः । कौटुम्बस्य ? दैत्याभिभूतस्य
 षत एव मग्नस्य नष्टप्रायस्य, दितेरपत्यानि दैत्याः, “बाह्वाद्यत—”
 इत्यादिना गर्गादित्वात् षणः । मस्जेरौटिस्त्वात् “सूल्वाद्यो—”
 इत्यादिना क्तस्य नः, “स्यादेः सो लोपः—” इत्यनेन सलोपः, “चजोः
 कगौ—” इति सूत्रे “अनिम् यञ्जाङ्गयज” इति कृते ये अनिम्-
 धातवस्तेषां चजाः कगौ स्याताम् इति सर्वं सङ्गतं भवति ;
 तथाऽपि यतः “असेम्” इति कृतं, चजोर्घिति क्ते च परे चजोः
 कगौ भवत इति सूचनार्थम् ; तेन मग्न-रुग्ण-भुग्नादयः सिध्यन्ति,
 “ब्रथेः कङ् च” इति कङ्विधानं “शच्छ्राज—” इति षङ्-
 विधाननिरासार्थं, तेन सृजस्तु सृष्ट इत्यत्र षङ् विशेषविधि-
 त्वादिति देवीदासचक्रवर्तिना व्याख्यातम् । तेनैव सूत्रेण जस्य
 गः, मनौषादित्वाद्वा । सम्प्रत्यपि हवींषि होतव्यानि राक्षसेभ्यः
 रक्षतं, “विधिनिमन्त्रणा—” इति प्रार्थनायां गौ, ‘हुलि होमे
 ऽदने’ “त्रासुस्—” इति इस् ॥ २७ ॥ भ० म०

तानिति ।—अथ एतस्मिन् प्रस्तावे : राघवोऽपि रघुसुतः
 तान् मुनीन् प्रत्यवादीत् “वट-व्रज—” इत्यादिना वृद्धिः । यथे-
 ष्मितं यथाऽभिमतम्, आप्नोते: “आप्ञ्चष्टधामीत्” इतीस्वम्
 अभ्यासलोपश्च, सनन्तात् कर्मणि निष्ठा । धर्मादनपेतं धर्म्यं
 यागादि कर्म, प्रस्तुत प्रारभध्वम् ; प्रपूर्वस्तीतिः प्रारभ्ये वर्त्तते,
 तस्मान्निमन्त्रणे नियोगकरणे लोट्, यस्य तः, शपो लुक् ।
 तेषांषि मरुत इव तैः तपोमरुद्धिः भवतां तपोमरुद्धिः नः अस्माकं,

प्रतुष्टुवुः कर्म ततः प्रकृतै-
स्ते यन्नियैर्द्रव्यगणैर्दथावत् ।

“बहुवचनस्य वसूनसौ” इति नसादेशः । शराग्निः शरोऽग्निरिव
सन्धुच्यतां दीप्यताम् । ‘धुच्च धिच्च सन्दौपन-क्लेदन-जीवनेषु’
तस्मात् कर्मणि लोट् । अरिसामन्धनेषु अरिकाष्ठेषु, सामन्धने
एभिरिति समिन्धनान् करणे ल्युट् । अरयः समिन्धनानीव
॥ २८ ॥ ज०म०

तानिति ।—अथ तद्वचनानन्तरं रघोरपत्यं रामोऽपि तान्
प्रत्यवादीत् प्रत्युक्तवान् । वदेष्यां सौ “व्रजवद—” इति त्रिः ।
यूयं यथोप्तं धर्मादनपेतं कर्म प्रस्तुत आरभध्वम् ; “विधि-
निमन्त्रणा—” इति विधौ गौ, “लुगङ्गोऽपः” इत्यदादित्वात्
शपो लुक् । ‘आपल्ल नौ कि व्यापने’ सनि “अपह्नापामीर्थः”
इति इ-खिलोपी । भवतां तपोवायुभिर्नोऽस्माकं शराग्निः अरि-
सामन्धनेषु शत्रुकाष्ठेषु सन्धुच्यतां ‘धुच्चङ् सन्दौपने’ “समर्थनाः
शिषोर्गी” इति आशिषि कर्मणि गौ । तपांसि मरुत इव,
शरोऽग्निरिव, अरयः सामन्धनानीव इति ‘व्याघ्राद्येस्तद्गुण-
सुत्यस्य’ इति समास इति क्रमदीश्वरादयः, स्वमते इवादेर्योतक-
त्वात् एकार्यताऽस्त्वैव । ‘अविशेषणस्यास्मदो बहुत्वमेकत्व-
हित्वयोर्विकल्पेन’ इति पाणिन्यादयः । स्वमते “कदम्बान्येक-
हि-बहुत्वेकशः” इति सूत्रे एक-हि-बहुत्वविवक्षया साक्षात्सम्बन्धेन
परम्परासम्बन्धेन वेति व्याख्यानादत्रात्मगुणानां बहुत्वेनैव
बहुजनसाध्यकार्थ्यकारित्वात् हित्वे बहुत्वम् ॥ २८ ॥ भ०म०

प्रतुष्टुवुरिति ।—ततो रामवचनादनन्तरं तपोधनाः कर्म
धार्गाक्रया प्रतुष्टुवुः यथावत् यथाविधि प्रारब्धवन्तः । यन्नियैः
अङ्गकर्माङ्गैः ; द्रव्यगणैः प्रकृतैः मिलितैः । “कपो रो लः” ।

दक्षिण्यदिष्टं कृतमार्त्विजनै-

स्तद्यातुधानैश्चिचिते प्रसर्पत् ॥ २६ ॥

आपिङ्गरूक्षोर्द्ध्वशिरस्यबालैः

शिरालजङ्घैर्गिरिकूटदघ्नैः ।

दक्षिणामर्हन्तीति दक्षिण्याः महासुनयः, “कडङ्करदक्षिणाच्छ
च” इति चकारात् यत्, तैर्दिष्टमुक्तं कृतमार्त्विजनैः ऋत्विक्क-
र्माहैरनुष्ठितम् । ऋत्विजश्च ब्रह्माटयः षोडश पाठिताः । तच्च
कर्म प्रसर्पत् वृद्धिं गच्छत् यातुधानैः राक्षसैः चिचितं ज्ञातं, ‘चितौ
संज्ञाने’ इत्यस्मात् कर्माण लिट् । यज्ञियैरार्त्विजनैरिति
“यज्ञत्विग्भ्यां घ-खजौ” इति “तत्कर्माहति” इति ॥२६॥ ज० म०

प्रतुष्टुवुरिति ।—ततो रामवचनानन्तरं ते सुनयो द्रव्यगणैः
शुवादिभिः करणभूतैर्यथाविधि यागकर्म प्रतुष्टुवुः पारब्धवन्तः ।
किम्भूतैः ? प्रकृतैश्चिचितैः, “कृपः कृपोऽकृपादी” इति कृपा-
देशः । यज्ञियैः यजेः “स्वपरक्षयत—” इति नङ् जिनिषेधश्च ;
यज्ञाय साधवो यज्ञिया “ठघे कात्—” इति इयः । तत् कर्म
यातुधानैः राक्षसैश्चिचिते ज्ञातं, ‘चितौ संज्ञाने’ कर्मणि ठी ।
कीदृशम् ? दक्षिण्यदिष्टं दक्षिणामर्हन्ति “ठघे कात्—” इति
ण्यः, तस्यानिष्वविवक्षया न त्रिः । दक्षिण्या ब्रह्मत्वेनारोपिता
सुनयः तैर्दिष्टम्, आर्त्विजनैः ऋत्विक्कर्माहैः कृतम् । ऋतौ
यजतीति कृप्, ‘ग्रहस्वप्—’ इति जिः । ऋत्विजः कर्म
आर्त्विजं, कर्मार्थं “विश्वारसङ्घ—” इत्यादिना ण्यः ; तदर्हतीति
“ठघे कात्—” इत्यादिना षीनः, ऋत्विक्शब्दात् स्वार्थं षीनो
षा । प्रसर्पत् वृद्धिं गच्छत् ॥ २६ ॥ भ० म०

आपिङ्गिति ।—ततः कर्मप्रवर्त्तनात् अनन्तरं, क्षपाटैः

ततः क्षपाटैः पृथुपिङ्गलाक्षैः

खं प्रावृषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः ॥ ३० ॥

निशाचरैः, अटन्तीत्यटाः पचाद्यच्, क्षपायामटा इति सप्तमीति
योगविभागात् समासः । खम् आकाशमानशे व्याप्तम् ।
अश्रातेः कर्मणि लिट् “अश्रातेष्व” इति नुट् । शिरसि जाताः
शिरस्याः, “शरीरावयवाद्यत्” । आपिङ्गा आ समन्तात् पिङ्गा
विद्युदिव, रुक्षाः सूक्ष्माः (शष्काः ?) ऊर्ध्वशिरस्या बाला येषां तैः ।
अन्योऽपि शिरस्यो भवति इति बालग्रहणम्, अमङ्गलबाला इत्यर्थः ।
शिराः सन्ति यासामिति “प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्” इति
क्वच् ; शिराला जङ्घा येषां तैः, गिरिकूटदन्नेगिरिकूटप्रमाणैः,
“प्रमाणे ह्यसच्—” इति दन्नच् । पृथनि विस्तीर्णानि पिङ्गलानि
चाक्षीणि येषां तैः । “बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः—” इति षच् ।
प्रावृषेण्यैरिवेति “प्रावृष एण्यः”, अब्दैर्मघैः, कृष्णसाधर्म्यात्,
अपो ददातीति अब्दः । चकारः पादपूरणार्थः ॥३०॥ ज० म०

आपिङ्गेति ।—ततस्तज्ज्ञानानन्तरं क्षपाटैः राक्षसैः खम्
आकाशम् चानशे व्याप्तम् । ‘अशूङ् न व्याप्तिमंहत्या’ कर्मणि
ठी “स्थान्तात्—” इति खेरान् । कौटुभैः ? आपिङ्गा ईषत्कपिला
रुक्षा ऊर्ध्वाः शिरस्याः शिरसि भवाः केशा येषां, शिरस्थग्रहणं
श्रवणकुण्डलादिवत् तदारूढिप्रतिपत्त्यर्थम् । “शिरस्थवस्त्रैः (?)”
इति क्वचित् पाठः । शिरा नाडी तथा व्याप्ता जङ्घा येषां, शिरा-
शब्दात् “गोहृणमेधा—” इत्यादिना चूडादित्वात् । गिरिकूट-
दन्नेः गिरिशृङ्गप्रमाणैः, “दन्न मात्र-ह्यसन्धाने” इति दन्नः ।
पृथूनि पिङ्गलानि चं अक्षीणि येषां, “सकथ्यन्तोः षः स्नाङ्गे”
इति बहुव्रीहौ षः । प्रावृषेण्यैर्वर्षाकालीनैः अब्दैर्मघैरिव, प्रावृष
एण्यः भवार्थे अभिधानात् । अपो ददातीत्यब्दः, आदन्तात्

अधिज्यचापः स्थिरबाहुमुष्टि-
रुदञ्चिताक्षोऽञ्चितदक्षिणोरुः ।
तान् लक्ष्मणः सन्नतवामजङ्घा
जघान शुद्धेषुरमन्दकर्षी ॥ ३१ ॥

“हनजनात्—”इति डः । न केवलं चिचिते च, आनशे च इति
कार्यः । पादपूरणे च इति केचित् ॥ ३० ॥ भ० म०

अधीति ।—तान् क्षपाटान् गगनस्थान् लक्ष्मणो जघान
हतवान् । कौटुम्भः ? अधिज्यचापः अध्यारुढा उत्कलिता
ज्या गुणो यस्य चापस्य तदधिज्यं, ‘प्रादिभ्यो धातुजस्य—’ इति
समासः । अधिज्यं चापो यस्य लक्ष्मणस्य, स्थिरो निबलो
बाहुर्मुष्टिश्च यस्य, उदञ्चिते उत्क्षिप्ते अक्षिणी येन स उदञ्चि-
ताक्षः : आकाशस्थापितदृष्टिरित्यर्थः । अञ्चितः सङ्कोचितो
दक्षिणोरुर्येन सोऽञ्चितदक्षिणोरुः, “अञ्चेः पूजायाम्” इतीटोऽनु-
त्पन्नत्वात् ख्यन्तस्य रूपम् ; न चात्र पूजा गम्यते, किन्तु गति-
विशेष एव, अनुपङ्गलोपोऽपि न भवति, णिलोपस्य स्थानिवद्भा-
वात् । समन्तात् नता वामजङ्घा यस्य स सन्नतवामजङ्घा
शुद्धेषुः निशितबाणः, अमन्दमत्यन्तं कष्टं शूलमस्यासावमन्द
कर्षी कर्षान्ताक्षचाप इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ज० म०

अधिज्येति ।—लक्ष्मणस्तान् राक्षसान् जघान । कौटुम्भः ?
अधिरुढा ज्या गुणो यत्र तादृशचापो यस्य । स्थिरो निबलो
दृढो वा बाहुर्मुष्टिश्च यस्य स लक्ष्मणः, दर्शनार्थम् उदञ्चिते ऊर्ध्वः
सुखार्पिते, (सुत्यापिते ?) अक्षिणी येन आकाशस्थितदृष्टिरित्यर्थः ।
अञ्चितः सङ्कोचितो दक्षिणोरुर्येन । जेर्लोपेऽपि स्थानिवद्भावात्
नाञ्चेर्नञोपः । सन्नता वामजङ्घा यस्य, शुद्धो निशितः शुभ्रस्य,

गाधेयदिष्टं विरसं रसन्तं
 रामोऽपि मायाचणमस्त्रचुक्षुः ।
 स्थास्रं रणे स्मेरमुखो जगाद
 मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ॥ ३२ ॥

अमन्दं यथा स्यात्तथा धनुः कषेतीति अडादित्वात् णिन् । क्रष्टं
 शीलमस्येति परे ॥ ३१ ॥ भ० म०

गाधेयेति ।—गाधेरपत्यं गाधेयो विश्वामित्रः, इयञ्च इत्यनु-
 वर्त्तमाने “इतश्चानिञः” इति ढक् । तेन दिष्टं कथितं मारीचं
 नाम राक्षसं रामो जगाद गदितवान् । रसन्तं वदन्तं, विरस-
 मश्राव्यमिति क्रियाविशेषणम् । मायाचणं मायया वित्तम्,
 अस्त्रचुक्षुः अस्त्रैः प्रतीतो रामः । “तेन वित्तश्चुक्षुपचणपौ” इति ।
 स्थास्रं रणे स्थितिशीलं, तस्य सेनापतित्वात् । स्मेरमुखः चित्त-
 स्थास्रीभादीषहमनशीलवदनः, “नमिकम्पि—” इत्यादिना रः ।
 उच्चैस्तरां जगादेति क्रियाविशेषणं, वचनं वक्ष्यमाणं
 महार्थं प्रधानार्थं, ‘ब्रुविशासि—’ इत्यत्र ब्रुवोत्यर्थग्रहणात्
 द्विकर्मकता, मारीचं वचनञ्च ॥ ३२ ॥ ज० म०

गाधेयेति ।—रामः अपिशब्दात् लक्ष्मणोऽपि महार्थमुच्चै-
 र्वचनं मारीचं जगाद । “याज्जार्थदुह—” इति सूत्रे ब्रुवी-
 त्यर्थस्य ग्रहणं, तेन द्विकर्मकत्वं, पचादित्वाद्वा । कौटुशं
 मारीचम् ? गाधेयेन विश्वामित्रेण दिष्टं कथितं, गाधेरपत्यार्थं
 “वाङ्माद्यत—” इत्यनेन अत्रादित्वात् श्लेषः । विरसं कठोरं यथा
 स्यात्तथा रसन्तं शब्दायमानं, मायया ख्यातं मायाचणं, “वित्ते
 चुक्षुचणौ” इति चणः । रणे स्थास्रं स्थितिशीलं, “ग्लास्त्रास्त्रा—”
 इति स्त्रुः । रामः कोटुशः ? अस्त्रचुक्षुः अस्त्रेण ख्यातः, स्मेरः

आत्मन्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणां
 फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनाम् ।
 शौवस्तिकत्वं विभवा न येषां
 व्रजन्ति तेषां दयसे न कस्मात् ? ॥ ३३ ॥

मीषहमनशीलं मुखमस्य, “हंसदौपकम्प—” इति रः ॥ ३२ ॥
 भ० म०

आत्मन्भरिरिति ।—नराणां पिशितैर्मांसैः आत्मानं विभर्षिं
 पुण्यासि, नान्यदपि शरीरस्थितिहेतुर्भवतीति भावः । स त्वमात्म-
 न्भरिः आत्मभरणाय फलानि गृह्णन्ति ये वनस्पतीनां तान् फले-
 ग्रहीन् फलाशिनो मुनीन् हंसि मारयसि । शपो लुक् ।
 “फलेग्रहिरात्मन्भरिश्च” इति निपातितौ । श्वो भवितारः
 “शौवस्तिकाः, “श्वसस्तुट् च” इति ठञ् तुङागमश्च, द्वारादित्वादेजा-
 गमः । शौवस्तिकत्वं तद्व्येषां विभवा न व्रजन्ति
 तेषामश्वस्तनिकृत्तीनां कस्मान्न दयसे ? न रक्षसि ? “अधीगर्थ-
 दयेषाम्” इति कर्मणि षष्ठौ ॥ ३३ ॥ ज० म०

आत्मन्भरिरिति ।—त्वं वनस्पतीनां फलेग्रहीन् मुनीन् हंसि,
 फलानि गृह्णन्ति तन्मात्रभोजित्वेन स्वीकुर्वन्तीति “शङ्कत्-
 स्तम्बात्—” इत्यादिना इप्रत्ययः । ‘फले’ इति सूत्रे निर्देशादेत्वम् ।
 वनस्पतीनां मध्ये फलेग्रहीन् मुनीन् हंसि उन्मूलयस्यतीति
 चिद्यत् । त्वं कीदृशः ? नराणां पिशितैर्मांसैरात्मन्भरिः आत्मान-
 न् विभर्षतीति “कुच्यात्तोदराद्भुः खिः” इति खिः, “खित्य-
 व्यञ्ज—” इति मन् । येषां विभवाः सम्पदः शौवस्तिकत्वं
 भवेदिति स्थितत्वं न व्रजन्ति तेषां कस्मान्न दयसे ? समार्थे-
 ना—” इति कर्मणि षी । श्वो भवः शौवस्तिकः श्वसो भवार्थेति

अद्भ्यो द्विजान् देवयजोन् निहन्मः

कुर्मः पुरं प्रेतनराधिवासम् ।

धर्मो ह्ययं दाशरथे ! निजो नो

नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते ॥ ३४ ॥

कथमभिधानात्, कणि मनौषादित्वात् त्यागमः, “हार-स्वर—” इति उम्, “णित्ते त्रिः—” इति त्रिः । “त्वतौ भावे” इति त्वम् । देवोदास-चक्रवर्त्ती तु श्वस्तोक्ते श्वस्तिकः ‘तिङ्गज बत्वाम्’ इणुङ्त्वात् “कृद्गृह्णाप्रो—” इति कः, ततः स्वार्थे ण्यः । अन्यत् पूर्ववदि-त्वाद् ॥ ३३ ॥ भ० म०

अद्भ्य इति ।—राक्षसः प्राह—द्विजान् ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यान् अद्भ्यः भक्षयामः, देवयजोन् देवान् यजन्ति चाराधयन्ति ये तान् निहन्मः ‘अच इः’ इत्यनुवर्त्तमाने ‘खनि—’ इत्यादिषु जह्यमानेषु षीषादिकेषु सूत्रेषु यद्यपि यजिर्न पठितस्तथाऽपि ‘यजेरिः प्रकृतेषु तदूह्यम्’ इति वचनात् । “जासि-निग्रहण—” इत्यत्र सङ्घातविगृहीतविपर्यस्तग्रहणात् षष्ठी प्राप्ताऽपि न भवति, कर्मणः शेषत्वेनाविषितत्वात् । पुरं नगरं प्रेतनराणां मृतनराणाम् अधिवासमवस्थानं कुर्मः, नित्यहृन्नेन श्मशानतुल्यम् इत्यर्थः । कस्मादेवम् ? इत्याह, धर्म इति ।—दाशरथस्यापत्यं दाशरथिः “यत इज्” । हे दाशरथे ! हि यस्मादर्थे वर्त्तते, यस्मादयं धर्मः आचारः निजो नित्यः, न इत्यस्माकं, वेदविरुद्घ इति चेत् ? नैवाध्यकारिष्महि वेदवृत्ते वेदविरुद्घितं वृत्तमिति मध्यमपदलोपी समासः । यत् ब्राह्मणानाम् उक्तमनुष्ठानं तत्र वयं नैवाधिकृत इत्यर्थः । अधिपूर्वात् करोतेः कर्मणि लुङ् “स्यसिच्—” इत्य् दिना चिच्छदिट् ॥ ३४ ॥ ज० म०

धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसाय-
मन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः ।
ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि येन
राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषुः ॥ ३५ ॥

अद्य इति ।—पूर्वापरपरामर्शात् मारीचप्रत्युत्तरमित्म् ।
वयं द्विजान् अद्यः भक्षयामः, देवयजोन् देवपूजकान् निहन्मः ।
“ग्रहेरिमो घोऽव्या” “ब्रजेवदेः—” इत्यादिनिर्देशात् सवेधातुभ्य
इप्रत्ययः स्यादिति सूचितं, तेन यजिरिति सिद्धः वातप्रमौवत् ।
दीर्घान्तोऽयमित्येके । पुरं मृतमनुष्याधिवासं श्मशानतुल्यं कुर्मः
“कुरुब्लोपो ब्ये” इति कञ् उपो लोपः, “कञोऽहणौ रे”
इत्युकारः । हे दाशरथे ! हि यस्मात् अयमेव अस्माकं निजो
नित्यो धर्मः स्वभावः आचारो वा । “धर्माः पुण्ययमन्याय-
स्वभावाचारनोमपाः” इत्यमरः । वेदवृत्ते वेदविहिते कर्मणि
नैव अर्थकारिष्वि वयं नाधिकताः विधात्रा इत्यर्थः । कर्मणि
टौ, “हनग्रहदृशचः—” इति मिण् ॥ ३४ ॥ भ० म०

धर्म इति ।—रामः प्राह, हे राक्षस ! रक्ष एव राक्षसः,
प्रज्ञादित्वाद्दण् । स्वार्थिकाः प्रत्यया लिङ्गवचनानि अतिवर्तन्ते
इति पुल्लिङ्गता । तवायं पूर्वोक्तः पराभिद्रोहलक्षणो धर्मः
अस्ति इति सत्यमेतत्, किन्तु ममापि रामस्य अन्यो धर्मः
अशिष्टनिग्रहलक्षणो व्यतिस्ते व्यतिभवते । इदमुक्तं भवति—
यद्यप्येवमकारस्वधर्मो भविष्यति, तथाऽपीदानीमेव या त्वधर्मेण
विद्यमानतया निष्पाद्या सा अस्माद्धर्मेणैव निष्पादकत्वेन
व्यतिस्ते ; ततश्चान्यमस्वन्धिनीं क्रियामन्यः करोति इतर-
मस्वन्धिनीमितर इति धर्मव्यतीहारसम्भवात् अस्तौः कर्मव्यती-
हारे तद् । तथाहि, यो यदवसरे यां काञ्चित् क्रियां करोति

द्वयं प्रवादं युधि सम्प्रहारं प्रचक्रत् रामनिशाविहारौ ।

स तत्क्रियाकारी इत्युपचारात् लोके उच्यते, येन धर्मेण हेतुना ब्रह्माद्विषस्ते प्रणिहन्मि मारयामि स व्यतिस्ते इति योज्यम् । “निर्गट—” इत्यादिना णत्वं, “जासि-नि—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । तथा कथं तव धर्म इति चेत् ? आह, राजन्यवृत्तिरिति— अन्नियवृत्तिः, ततो राज्ञोऽपत्यं “राजशशुरादृषत्” “ये च—” इति प्रकृतिभावः । धृतं कार्मुकम् इषवश्च येन सः । यतः अहं राजन्यवृत्तिः, ततोऽहं धृतकार्मुकेषुरिति । “धृतकार्मुकेषु” इति पाठान्तरम् । क्व राजन्यवृत्तिः ? सायुधेष्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥
ज० म०

धर्म इति ।—रामवाक्यमिदम् । हे राजस ! तव अयं धर्मोऽस्तीति सत्यं, रक्षःशब्दात् “विकारसङ्घ—” इत्यादिना स्वार्थे णः । त्रैलोक्यमित्युदाहरणेन स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवत्तेन्तेऽपौति सूचितं, तेन पुंस्त्वम् । किन्तु ममापि अन्यो धर्मो व्यतिस्ते, अस्तेः “व्यतीहारे गतिहिंसा—” इति मं, “लोपोऽस्त्यसोः—” इत्यकारलोपः । यथा तव हिंसारूपो धर्मोऽस्ति, तथा मम हिंसकहिंसाकारित्वरूपो धर्मोऽस्ति इत्यर्थः । धर्मं प्रकाशयति, येन धर्मेण हेतुना ब्रह्माद्विषस्ते तव प्रणिहन्मि, कर्मणि षौ, “प्राग्वन्नो णोऽन्तर्—” इति णत्वम् । कुतस्तेऽयं धर्मः ? इत्याह, यतो राजन्यानां वृत्तिः धृतं कार्मुकमिषुष यत्र तथा भवति, अत्रियाणां धनुर्बाणधारित्वं हिंसनाशार्थमेव । राजन्येति “मन्वर्जान्—” इत्यादिना नलोपनिषेधः ॥ ३५ ॥
भ० म०

इत्यमिति ।—इत्यम् अनेन प्रकारेण प्रवादः अन्योन्याभिः

दृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ

बाणेन रक्षः प्रधनान्निरास्यत् ॥ ३६ ॥

जग्मुः प्रसादं द्विजमानसानि

द्यौर्वर्षुका पुष्पचयं बभूव ।

घातो यत्र सम्प्रहारं तं सम्प्रहारं परस्परान्भभवत्क्षणं प्रकृत-
वन्तौ । युधि रणभूमौ, युध्यन्ते अस्मामिति सम्पदादित्वादधिः
करणे क्लिप् । रामनिशाविहारौ रामो निशाविहारो निशाचरो
मारोचश्चेत्यर्थः, निशायां विहारो यस्येति समासः । अथा-
नन्तरं रघुनन्दनो रघुवंशस्य नन्दयिता रामो रक्षः मारीचं
बाणेन तस्मिन्निनि सत्यपि दृणाय मत्वा दृणमिव अवमत्य,
“मन्यकर्मण्यनादरे—” इति चतुर्थी । तत्र ‘प्रकष्टकुक्षितग्रहणं
कर्त्तव्यम्’ इह माभूत् दृणं मत्वेति, प्रधनात् सङ्गामात् निरास्यत्
अपनीतवान् ॥ ३६ ॥ ज० म०

इत्यमिति ।—उक्तप्रकारं प्रवादं, तदनन्तरं युधि युद्धे सम्प्र-
हारं रामनिशाविहारौ प्रचक्रतुः । निशायां विहारोऽस्येति
निशाविहारा मारीचः, सम्यक् प्रहारः यस्मात् इति सम्प्रहारं
प्रवादविशेषणमित्येके । अथ रघुनन्दनो रामः रक्षः मारीचं
दृणाय मत्वा बाणेन प्रधनात् युद्धात् निरास्यत् । “गत्यर्थमन्यदे—”
इति चौ, दृणापमानेनैवावज्ञा गम्यते, तेन दृणादेव चतुर्थी
॥ ३६ ॥ भ० म०

जग्मुरिति ।—यागविघ्नकागिषु निरस्त्रेषु द्विजानां मानसानि,
मनांस्येव मानसानि “प्रज्ञादि—” इति अण् । प्रसादम्
अव्याकुलत्वं जग्मुः गतानि । “गमहन—” इत्युपधालोपः ।
द्यौः पुष्पचयं वर्षुका वर्षणशीला बभूव भवति स्म । “लघ-पत-
प्रद—” इत्यादिना उकञ्, “नःलोका—” इति षष्ठीप्रतिषेधः ।

निर्व्याजमिज्या ववृते वचश्च

भूयो बभाषे मुनिना कुमारः ॥ ३७ ॥

महीय्यमाना भवताऽतिमात्रं

सुराध्वरे घस्मरजित्वरेण ।

दिवोऽपि वच्चायुधभूषणाय

ऋणोयते वीरवती न भूमिः ॥ ३८ ॥

निर्व्याजं निर्विघ्नम् इज्या यागः, “व्रजयजोभांवे क्वप्” । ववृते वृत्तः । लिट् । भूयः पुनरपि मुनिना गाधेयेन कुमारः रामः अकृतदारकर्मत्वात् वचो वच्यमाणं बभाषे । कर्मणि लिट्, ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता, वचः कुमारश्च ॥३७॥ ज० म०

जग्मुरात ।—शत्रुवधात् द्विजानां मानसानि प्रसादम् अव्याकुलत्वं जग्मुः, “हनगम—” इत्युङ्लोपः । द्यौः स्वर्गः पुष्यस्य चयं समूहं वर्षुका बभूव । वर्षतोति वर्षुका, वृषेः “शृस्थाभूकमगम—” इति जुक्, “दधे क्वाति—” इति सूत्रे उकवर्जनात् न कर्मणि षष्ठी । निर्व्याजं निर्विघ्नं यथा स्यात्तथा मुनीनाम् इज्या यज्ञो ववृते निष्पन्ना । यजिः “श्री-व्रज-यज—” इति क्वप् स्त्रियाम् । मुनिना विश्वामित्रेण कुमारो रामः भूयः पुनरपि बभाषे, ब्रुवीत्यर्थात् द्विकर्मकत्वं, ‘कुमारत्वं केलौ’ पचादित्वादन । “कुमारो बालके स्कन्दे युषराजेऽश्ववारके” इति विश्वः ॥ ३७ ॥ भ० म०

महीय्येति ।—भवता भूमिः पृथिवी महीय्यमाना पूज्यमाना, अतिमात्रं सुष्ठु सम्यक् पालनादिवोऽपि स्वर्गस्य न ऋणोयते न लज्जते, किन्तु प्रतिस्पर्द्धते इति भावः । ‘ऋणी’ ‘महीड्’ इति कण्ठादिपाठादयक्, डित्त्वात्तड्, अवयवे कृतं लिङ्गं

बलिर्बबन्धे जलधिर्ममन्ये

जङ्गेऽमृतं दैत्यकुलं विजिग्ये ।

कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे

येनैष भारोऽतिगुरुर्न तस्य ॥ ३६ ॥

समुदायश्च विशेषकं भवतीति महोयशब्दात् कर्मणि लकारः शानच्, यक्, अतो लोपः, मुक्, महोयमाना इति रूपम् । सुराध्वरे सुरानुद्दिश्य योऽध्वरो यज्ञः क्रियते तत्र, ये घञ्जराः अदनशीलाः राक्षसाः, “सृषस्वदः क्करच्,” तेषां जित्वरेण जयशीलेन भवता “इण् नश्जि—” इत्यादिना करप् । वज्रा-युधभूषणायाः शक्र एवालङ्कारो यस्या दिवः वीरवती त्वद्दिधो वीरो यस्यां भूमविति ॥ ३८ ॥ ज० म०

महोय्येति।—भूमिर्दिवोऽपि स्वर्गादपि न ऋणोयते न लज्जते, तामपि स्पृहते इत्यर्थः, यतो भवता अतिमात्रम् अति-शयेन वीरवती प्रशस्तवीरान्विता, अत एव लोके महोय्यमाना पूज्यमाना, ‘महोड् वृद्धिपूजनयोः’ ‘ऋणोड् लज्जायाम्’ आभ्यां कण्ठादित्वात् “नमस्तपोवरिवः—” इत्यादिना क्यः । कीदृशेन भवता ? सुराध्वरे देवानां यज्ञे घञ्जराणां बहुभक्षणशीलानां राक्षसानां जित्वरेण, ‘लृ घसो भञ्जे’ इत्यस्मात् “घसस्वदः क्करः” इति क्करः, “क्करप् सृजोन्नय—” इति जेः क्करप्, “स्वस्य तन् पिति” इत्यनेन तन् । दिवः कीदृश्याः ? वज्रमायुधमस्येति वज्रायुधः इन्द्रः स एव भूषणं यस्याः, इन्द्रो यथा दिवः परिपालकस्तथा त्वं भूमविति भावः । आयुध्यतेऽनेनेति आयुधम् इज्जत्वात् “कृग्ङ्नाप्रोज्ज—” इति कर्त्तरि विहितप्रत्ययः करणेऽपि बोध्यः । “कहोः कभावे” इत्युक्तेरन्यत्रापि प्रयोगत इत्युक्तेः ॥ ३८ ॥ भ० म०

इति ब्रुवाणो मधुरं हितञ्च
 तमाञ्चिह्नमैथिलयज्ञभूमिम् ।
 रासं मुनिः प्रीतमना मखान्ते
 यशांसि राज्ञां निजिष्ठयिष्यन् ॥ ४० ॥

सङ्क्षेपेण स्तुतिमाह, बलिरिति ।—येन भवता बलिर्बबन्धे बहः, जलधर्ममन्ये मथितः, मन्दरं दोभिर्गृहीत्वा । ‘मन्य विलोडने’ इत्यस्य रूपं, संयोगान्तत्वात्किटोऽकिच्चे अनुनासिकलोपो न भवति । जङ्घे अमृतं स्त्रीरूपधारिणा । दैत्यकुलं विजिग्ये विजितमनेकधा । “सन्-लिटोर्जः—” इति कुत्वम्, “एर-नेकाचः—” इति यथादेशः । तथा कल्पान्ते प्रलये दुःस्था दुःस्थिता वसुधा पृथिवी ऊहे उद्धृता वराहरूपिणा । वहैर्यजादित्वात् मन्मनारणम् । तस्य भवत एष भारो मुनिजन-रक्षणम् अतिगुरुः न भवति । सर्वत्र कर्मणि लिट् ॥१८॥ ज० म०

बलिरिति ।—येन भवता वामनावस्थायां बलिनामासुरो बबन्धे बहः, जनधिः समुद्रो ममन्ये मथितः । मन्येः “स्वात् व्यपित् किदा” इति किटभावपक्षे उडो लोपाभावः । स्त्रीरूपेण असुरगृहीतममृतं जङ्घे हृतं, दैत्यवंशो विजिग्ये विजितः, “जिगिः सन्त्याः” “शुध्वोरखची—” इति यत्वम् । कल्पान्ते प्रलयकाले दुःस्था जलप्लाविता वसुधा पृथिवी वराहरूपेण ऊहे उद्धृता । सर्वत्र कर्मणि ठी । वहैर्यजादित्वात् “व्यथग्रह—” इति खेजिः, “ग्रहस्वपादोः—” इति प्रसृतेर्जिः । दुःखेन तिष्ठतीति दुःस्था “हनजनात्—” इति डः, खम्युक्तशसि विसर्गस्व वा लोपो मनीषादित्वात् । तस्य भवत एष भारो मुनिरक्षण-रूपो नातिगुरुर्भवति ॥ १८ ॥ म० म०

इतीति ।—इति यद्योक्तप्रकारेण मधुरं श्रोत्रसुखं हितञ्च
ब्रुवाणः अभिदधानः, “लक्षणहेत्वोः—” इति शानच् । मुनिः प्रीत-
मनाः मखान्ते यज्ञावसाने तं रामं मेथिलस्य यज्ञभूमिम आञ्जि-
हत् गमितवान् । मिथिलानां राज्ञेति “जनपदशब्दात् चात्रिया-
दञ्” इत्यत्र “तस्य राजन्यपत्यवत्” इत्यतिदेशादञ् । ‘अहि गतौ’
“इदितो नुम्” प्रयोजकश्यापारे णिच् लुङ् आट् चडि णिलोपः,
“दिवंचनेऽचि” इति स्थानिवद्भावात् “अजादेर्हितीयस्य” इति
द्विशब्दस्य दिवंचनं, “न न्द्राः—” इति नकारस्य प्रतिषेधः, अभ्यास-
कार्यम् आञ्जिह्वदिति रूपम् । राज्ञां यशांसि निर्जघृक्षयिष्यन्
निग्रहीतुम् अभिभवितुमेषयिष्यन्, ग्रहेः सन् “सनि ग्रहगुहोश्च”
इति इट्प्रतिषेधः, दिवंचनादिः, “रुदविद—” इत्यादिना सनः
कित्वं, “ग्रहज्या—” इत्यादिना सम्प्रसारणं, ढत्व-भष्भावौ,
गकारस्य घकारः, कत्व-षत्वे, पश्चात्सिच्, तदन्ताद्भविष्यत्सामान्य-
विषयायां लृट्, तेन भविष्यदनद्यतने लुट् न भवति ॥ ४० ॥
ज० म०

इतीति ।—उक्तप्रकारेण मधुरं हितं ब्रुवाणो मुनिः प्रीतमना
मखस्य यज्ञस्थान्ते तं रामं मेथिलस्य जनकस्य यज्ञभूमिम् आञ्जि-
हत् प्रापयामास । राज्ञां यशांसि निग्रहीतुम् अभिभवितुम्
इच्छां कारयिष्यन्, राम एव प्रयोज्यकर्त्ता । मिथिलाया राजा
मेथिलः, “विकारमङ्ग—” इति णः, ‘अहिङ् गतौ’ इदितो नुण्,
“जि. प्रेणो” “जिञ्चि—” इत्यङ्, “नाजन्तादेः—” इति “स्वादी
नवद्वीऽये” इति निषेधात् द्विशब्दस्य हित्वं, “खेभ्भस्यथ—”
इति हस्य जः, जेलापः, ग्रहेः सान “नमुगुहग्रहः” इतोम्-
निषेधः, “ग्रहस्वप—” इति जिः, ह्री ढः, “भभान्तस्वादिजवाम्—”
इति घः, “षढोः क. से” इति ढस्य कः, “क्लिन्नात्—” इति
षः, “सन्त्यङ्गन्तो द्विः,” खेराद्यचो लोपः, “भभस्यथ—” इति

इतः * स्म मित्रावरुणौ किमेतौ ?

किमश्विनौ सोमरसं पिपासू ? ।

जनं समस्तं जनकाश्रमस्थं

रूपेण तावौजिहतां नृसिंहौ ॥ ४१ ॥

खेर्घस्य जत्वम्, ऋकारस्य अत्वञ्च ; “ख्यस्येत् सनि” ततो जिः, ततः षट् ॥ ४० ॥ म० म०

इत इति ।—एतौ तत्रागतौ नृसिंहौ नरो सिंहाविव जनकाश्रमस्थं जनं रूपेण स्वरूपतया औजिहतां वितर्कं कारितवन्तौ । ‘जह वितर्कं’ इत्यस्माद्गतोः ष्यन्तात् कर्तुः क्रियाफलाविवक्षायां “णिचञ्च” इति तड् न भवति, चङि णिनीपस्य स्थानिवद्भावात् “अजाटेर्हितीयस्य” इति द्विवचनम् । जहमाह, मित्रावरुणौ आदित्यवरुणौ, “देवताहन्ते च” इत्यानङ्, तयोर्महानुभावत्वात्, सोमरसं पिपासू पातुमिच्छू “न लोक—” इति षष्ठौप्रतिषेधः । एतावागतौ, षाड् पूर्वस्थेणो निष्ठायां रूपम् । किमश्विनौ ? अश्विनोकुमारौ सोमरसं पिपासू एतौ ? इति एवं जनम औजिहताम् । “स्म” इत्यत्र “सु” इति पाठे “एतौ सुमित्रावरुणौ” इति पाठः । एतौ स्म मित्रेति स्मशब्दो निपातः पाठपूरणार्थः ॥ ४१ ॥ ज० म०

इत इति ।—तौ नृसिंहौ मनुष्यश्रेष्ठौ रामलक्ष्मणौ रूपेण सौन्दर्येण समस्तं जनकाश्रमस्थं जनम् औजिहतां वितर्कं कारितवन्तौ । ‘जहङ् वितर्कं’ “जिः प्रेरणे” “जिञ्चि—” इत्यङ्, “नाजन्तादेः—” इति निषेधात् हेर्हित्वं “वोऽजौ जेः—” इति ज्ञानार्थत्वात् कर्तुः कर्मत्वम् । वितर्कमाह—किमेतौ मित्रावरुणौ ? सूर्यवरुणौ सोमरसं पातुमिच्छावन्तौ इतः स्म ?

* “इतः” इत्यत्र ‘एतौ’ इति जयनङ्गाधृतः पाठः ।

अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तत्
येनार्दिदहैत्यपुरं पिनाको ।
जिज्ञासमानो बलमस्य बाह्वो-
हंसन्नभाङ्गौद्रघुनन्दनस्तत् ॥ ४२ ॥

अमुं देशं प्राप्तवन्तौ ? 'इण् गतो' "की स्मेनातीति" इति की ।
किंवा एतौ अश्विनी अश्विनीकुमारी नासत्यदस्त्री, "नासत्य-
श्चैव दसश्च स्मृती तौ नामतोऽश्विनी" इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
केचित्तु स्मशब्दः पाटपूरणे ; इतोऽस्मिन् देशे एतौ आगतौ, आङ्-
पूर्वादिणः क्त इत्याहुः । मितश्च धरुणश्चेति द्वन्द्वं सहचरित-
देवताद्वन्द्वं पूर्वपदस्यादन्तता निपातनात् । देवोदासचक्रवर्ती तु
"एकादश" इत्युदाहरता "विश्वराजाऽदा" इत्यस्य योगविभागात्
क्वचित् समासे पूर्वपदस्य दीर्घत्वं सूचितमित्याह ॥ ४१ ॥ भ० म०

अजिग्रहदिति ।—येन धनुषा देवपुरं पिनाको महादेवः
अर्दिदत् हिंसितवान्, अर्दः स्वार्थिकख्यन्तात् चाङ् "अजाद-
द्वितीयस्य" इति दिशब्दो द्विरुच्यते, रफस्य प्रतिषेधः,
तद्धनुः तं रामं जनकः अजिग्रहत् बोधितवान्, अनेन धनुषा
त्रिपुरं दग्धमात्, ग्रहेर्हेतुमण्यन्ताच्चङि णिजाप, णो
चङि ङ्लः सखद्वाशदित्वं, ग्रहेश बुद्धर्थत्वात् "गति-
बुद्धि—" इत्यादिना रामस्य कर्मबन्धा । अस्य रामस्य
बाह्वोर्भुजयोर्वलं जिज्ञासमानो जनकः । एवम्भूतं धनुः इमन्
स्मयमानो रघुनन्दना रामः अभाङ्गोत् भग्नवान् । भञ्जेर्बुद्धि-
सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, तत्र हि 'हल्ग्रहणं समुदायप्रति-
पत्त्यर्थम्' इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥ ज० म०

अजिग्रहदिति ।—जनको राजा तं रामं तद्धनुरजिग्रहत्
आह्वयामास, धातूनामनेकार्थत्वात् अर्दिरत्र ज्ञानार्थं इत्यन्ये,

ततो नदीषान् पथिकान् गिरिज्ञा-
नाह्वयकान् भूमिपतेरयोध्याम् ।
दित्सुः सुतां योधहरैस्तुरङ्गै-
र्व्यसर्जयन्मैथिलमर्त्यमुख्यः ॥ ४३ ॥

“घोऽजो जेः—” इति प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वं, “जगद्व्यडः स्त्रो—” इति ऋस्त्रः, “खेः सन्वत्—” इति सन्वत् । येन धनुषा पिनाकी शिवो दैत्यानां पुरं त्रिपुरम् आर्दिदत् इतवान्, ‘अर्दकं बधे’ “स्यादौ नवद्रोऽये” इति निषेधात् देहित्वम् । केचित्तु धनुषा प्रयोज्यकर्त्रा घातयामास इत्यर्थमाहुः । जनकः कौटुशः ? अस्य रामस्य बाह्वोर्बलं जिज्ञासमानः ज्ञातुमिच्छन्, “स्मृद्गननुज्ञा—” इति सनन्तञ्चो मं, हसन् लीलयेव तद्वनुरभाङ्गौत, ‘भनूज धी मोटने’ “व्यां सिः” अनिमत्वात् “ब्रजवद—” इति त्रिः, चूड्—” इति कुड् ॥ ४२ ॥ भ० म०

तत इति ।—धनुर्भङ्गादनन्तरं महानयमिति ज्ञात्वा जनकः सुतां दुहितरं दित्सुः दातुमिच्छः, ददाते: “सनि मीमा—” इत्यादिना अच इस् द्विर्वचनम्, “अत्र लोपो—” इत्यभ्यासलोपः “सः सि—” इति तत्त्वं, “सनाशंसभिन्न उः ।” भूमिपतेर्दशरथस्य आह्वयकान् आह्वयन्ति आकारयन्तीति कर्त्तरि ण्वल् “आतो युक्—” कृष्ययोगे भूमिपतेः कर्मणि षष्ठो; तान् अयोध्यां व्यसर्जयत् विसर्जितवान्, विपूर्वस्य सृजेर्हेतुमस्प्रान्तस्य लडि रूपं, गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता । नद्यां स्नान्तीति नदीष्णाः, “सुपि स्थः” इति योगविभागात् कः, “आतो लोपः—” “निनदीभ्यां स्नातेः—” इति षत्वं, नदीं तरीतुं कुशलान् इत्यर्थः । पथिकान् पथि कुशलान्, “तत्र कुशलः

क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयाथी
यविष्ठवत् वृद्धतमोऽपि राजा ।
आख्यायकेभ्यः श्रुतसूनुवृत्ति-
रग्लानयानो मिथिलामगच्छत् ॥ ४४ ॥

पथः” इति ठक्, गिरिज्ञान् यथाप्रदेशं । गारुज्ञान् “इगुपध—” इत्यादिना कः । तुरङ्गैः अश्वैः करणभूतैः, युध्यन्ते इति योधाः, पचाद्यच्, तान् वृत्तुं क्षमैः, “वयसि च” इत्यच् । ‘र्हासमृषि-खवाऽमिदमिलूपूर्ध्विभ्यस्तन्’ इत्यौणादिकस्तन् । म्रियन्ते प्राणि-नोऽस्मिन्निति मर्त्यो भूर्लोकः तत्र भवा मर्त्या मनुष्याः, दिगादे-राकृतिगणत्वात् यत् । आकृतिगणत्वस्य लिङ्गं “देवमनुष्यपुरुष-पुरुमर्त्येभ्यः—” इति निर्देशः । मुखमेव मुख्यः प्रधानं, “शाखा-दिभ्यो यत्” । मर्त्यानां मुख्यो मर्त्यमुख्यः, मैथिलशामौ मर्त्य-मुख्यश्चेति विशेषणसमासः, जनक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ज० म०

तत इति ।—धनुर्भङ्गानन्तरं मिथिलासम्बन्धिमनुष्यश्रेष्ठो जनकः रामाय सुतां दिक्षुर्दातुमिच्छुः सन् भूमिपतर्देशरथस्य आह्वयकान् दूतान् तुरङ्गैरयोध्यां व्यसर्जयत् प्रेरयामास । तुरङ्गैः कीदृशैः ? योधहरेः योधान् वृत्तुं क्षमैः, ह्वजः पचादि-त्वादच्, ‘वयोबोधकवहनार्थेऽन्’ इति क्रमदौश्वरादयः । एतेन शीघ्रगमनं दर्शितम् । “शङ्खजहो—” इत्यादिना तुरङ्गो निपातितः । किञ्चूतान् ? नदीष्वान् नदीसन्तरणकुशलान्, नदीस्नानिति ‘स्नात्योटांश्चे’ इति रामानन्दसूत्रेण मनीषादित्वात् वा षत्वम् । ‘नदीषो नदीज्ञः’ इति पुरुषोत्तमः । पन्थानं गच्छति वेत्ति वा इति निपातनादकः, ष्यान्तात् स्वार्थं को वा । पथि कुशलः पथिक इति केचित् । गिरिं जानन्तीति गिरिज्ञाः, “हनजनात् —” इति डः ॥ ४३ ॥ भ० म०

क्षिप्रमिति।—आख्यान्ति कथयन्ति ये ते आख्यायकास्तेभ्यः
श्रुता सूनुवृत्तिर्येन स राजा दशरथः, सूयते इति सूनुः पुत्रः,
'दाभाभ्यां नुः' इति वर्त्तमाने 'सुवः कित्' च इत्यौणादिको
नुप्रत्ययः । ततोऽनन्तरमेव क्षिप्रं शीघ्रं, "स्फायितक्षि—"
इत्यादिना रक्, क्रियाविशेषणञ्चेतत् । मिथिलागच्छत् भरत-
शत्रुघ्नाभ्यां सहेत्वर्थादनुपक्तञ्च, गमेर्बुद्धि "इषगमियमां क्तः" ।
अध्वानम् अलङ्कामिनो ये तुरङ्गा अश्वः ते अध्वन्याः अल-
ङ्कामीत्यध्वन्नर्थे "अध्वनो यत्खौ" इति यत्, "ये चाभावकर्मणोः"
इति प्रकृतिभावः ; तैः साधु यातीति साधुकारिणि णिनि,
अध्वन्यत्तुरङ्गायायौ, एवञ्च कृत्वा अग्लानयानः न विद्यते ग्लानं
ग्लानिर्याध्वन् याने तत् अग्लानम्, अग्लानं यानं यस्य तादृशः
तुरङ्गैः सुखयानः । ग्लानेति भावे निष्ठा, "संयोगादेरातः—" इति
नत्वम् । वृद्धतमोऽपि यविष्ठवत्, युवशब्दस्येष्टनि "स्थूलदूर—"
इत्यादिना यणादिपरलोपः, पूर्वस्य च गुणः, पश्चात् "तेन
तुल्यं—" इति वतिः ॥ ४४ ॥ ज० म०

क्षिप्रमिति।—ततोऽनन्तरम् आख्यायकेभ्यः श्रुता सूनोः
पुत्रस्य वृत्तिर्व्यवहारो येन स राजा दशरथः मिथिलां जनकपुरीं
शीघ्रमगच्छत् । कीदृशः ? अध्वन्यैस्तुरङ्गैर्यातीति अहादित्वांसुन्,
शीलार्थे णिन् इत्येके, आवश्यके णिन् इति केचित् । अध्वानमत्यर्थं
गच्छतीति षण्णः, अनित्याववक्षथा न त्रिः, "मन्वर्जान् वमं—"
इति नलोपाभावः, अध्वनि कुशलोऽध्वन्यो वा । वृद्धतम इति
अयमेषामतिशयेन वृद्धोऽपि यविष्ठवत् प्रकृष्टयुववत्, "गुणात्
वेष्टेयसू" इतीष्टः, "वाढान्तिक—" इति यूनो युवादेशः, "जीमंश्च
डिन्नेकाचः" इति डिष्वात् टेलोपः । अग्लानमङ्गुष्ठं यानं यस्य,
'ग्लै कान्तिश्चक्षुषे' क्तः, यत्पुत्रादन्तत्वात् "सूखाद्यौ—" इति
क्तस्य नत्वम् ॥ ४४ ॥ भ० म०

वृन्दिष्ठमार्चीत् वसुधाऽधिपानां
 तं प्रेष्ठमेतं गुरुवद्गरिष्ठम् ।
 सदृशान्तं सुकृताधिवासं
 बंदिष्ठकीर्तिर्यशसा वरिष्ठम् ॥ ४५ ॥

वृन्दिष्ठमिति।—तं राजानमेतमायान्तं जनक आर्चीत् पूजितवान्, अर्चेलुङि रूपम् । वृन्दिष्ठं वृन्दारकतमं, प्रशस्ततम-मित्यर्थः । केषाम् ? वसुधाधिपानां पृथ्वीपतीनां, प्रेष्ठं प्रियतमं, गुरुवत् गुरुणा तुल्यं वरुत्मानं, गरिष्ठं गुरुतमं, सदृक् “समानान्यथोश्च” इत्युपसङ्गानात् दृशेः क्तिप् । रुदिशब्दश्चायं, नात्र दर्शनक्रिया विद्यते । अभिजनानिभिस्तुल्यो जनक इत्यर्थः, महान्तं महानुभावं, सदृशां मध्ये महान्तं, सुकृताधिवासं सुकृतानलयम, अधिवसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ्, बंदिष्ठा बहुवचनमा कीर्तिर्यस्य स बंदिष्ठकीर्तिः, यशसा वरिष्ठं गुरुतमम् । अत्र वृन्दारक-प्रिय-गुरु-बहुलोरुणामिष्ठानि यथासङ्गं “प्रियस्थिर—” इत्यादिना वृन्द-प्र-गर-बंह-वर इत्येते आदेशा भवन्ति ॥ ४५ ॥ ज० म०

वृन्दिष्ठमिति।—अर्थात् जनकस्तमागतं दशरथम् आर्चीत् पूजितवान् । किञ्भूतम् ? वसुधाधिपानां राज्ञां मध्ये वृन्दिष्ठं प्रशस्ततमं, प्रेष्ठं प्रियतमं, गुरुवत् उपट्टेष्टवत् पिष्टवद्वा गरिष्ठं गुरुतमं, महान्तं महाशयं, सुकृतानि पुण्यानि अधिवसत्यस्मिन्निति आधारे घञ् । यशसा वरिष्ठम् उरुतमं, वृद्धतममित्यर्थः । जनकः कीदृशः ? सदृक् अर्थात् दशरथस्य समानः इव दृश्यते योऽसाविति, “त्यदादिभवत्समान—” इति क्तिप्, “समानेदं—” इति सादेशः, ‘सदृशां महान्तम्’ इत्यन्ये । बंदिष्ठा बहुवचनमा

त्रिवर्गपारौणमसौ भवन्त-

मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ।

विवेकदृष्टत्वमगात् सुराणां

तं मैथिलो वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४६ ॥

कीर्त्तियंस्य तथा, वृन्दिष्ठादौ “गुणाद्देष्यसू” इतीष्ठः, “वाढा-
न्तिक—” इत्यादिना वृन्दारक-प्रिय-गुरु-बहुलोरुणां वृन्द-प्र-गर-
बन्ध-वरादेशः, “जीमंस—” इति डित्वात् टेलोपः । प्रेष्ठमित्यत्र
एकाच्त्वात् डित्त्वम् ॥ ४५ ॥ भ० म०

त्रिवर्गेति ।—तं दशरथं मैथिलो जनकः वाक्यमिदं बभाषे,
ब्रुवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता । किन्तुवाक्यम् ? इत्याह—असा-
विन्द्रो भवन्तम् एकासनमध्यासयन् आरापयन् विवेकदृष्टत्व-
मगादिति सम्बन्धः । आसनस्य “अधिशोड्—” इत्यादिना अधि-
करणे कर्मसंज्ञा, भवन्तमिति “गतिबुद्धि—” इत्यादिना आस्ते-
रण्यन्तावस्थायामकर्मकत्वात् । पारं गामौत्यस्मिन् वाक्ये
“अवार-पार—” इत्यादिना पारशब्दात् खः, तत्र विगृहीत-
विपर्यस्तग्रहणात् । त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामस्य पारौणमिति षष्ठो-
समासः । त्रिवर्गपारौणं भवन्तं, सुराणां मध्ये स एवेको विवेक-
दृष्टत्वं विवेकज्ञतामगात्, “इणो गा लुङि” “गातिस्था—”
इत्यादिना सिचो लुक् । विवेकं दृष्टवानिति दृशः क्निप्
॥ ४६ ॥ ज० म०

त्रिवर्गेति ।—मैथिलो जनकः तं दशरथम् इदं वाक्यं बभाषे,
ब्रुवीत्यर्थत्वात् द्विकर्मकता । किन्तु ? इत्याह—भवन्तमेक-
मासनमध्यासयन्नुपवेशयन् इन्द्रः सुराणां विवेकदृष्टत्वं
सदसद्देष्टव्यम् अगाम् प्राप्तवान् । कीदृशम् ? त्रिवर्गस्य पारं

हिरण्मयी साललतेव जङ्गमा

च्युता दिवः स्यान्नुरिवाचिरप्रभा ।

शशाङ्ककान्तेरधिदेवताकृतिः

सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥ ४७ ॥

गच्छतीति “ढवे कात्—” इति णीनः । “त्रिवर्गो धर्मकामार्थैः” इत्यमरः । असाविति बुद्धिस्थनिदर्शनं, विवेकं दृष्टवानिति “दासुस्—” इति क्वनिप्, भवन्तमिति अध्यासेः प्रागविवक्षित-कर्मत्वादकर्मकत्वेन प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वम्, आसनमिति “कर्म-क्रियः—” इत्यादिना आधारस्य कर्मत्वम् ॥ ४६ ॥ भ० म०

हिरण्मयीति।—तस्य दशरथस्य सुताय रामाय, स्यते इति सुतः, ‘षु प्र + वैश्वर्य्योः’ इत्यस्मात् कर्मणि निष्ठा । सुता मैथिली सीता ददे जनकेनेत्यर्था । कर्मणि लिट् । मैथिलस्यापत्यम् “अत इज्” तदन्तात् “इतो मनुष्यजातः” इति ङीप् । रामस्य ज्येष्ठत्वात्तस्यैव कविना परिणय उक्तः, न शेषाणां, तेन अन्या अपि तदैव दुहितरो दत्ताः । हिरण्मयी सुवर्णनिर्मितेव साल-लता वृक्षलता, सुवर्णच्छवित्वात् तस्याः । हिरण्यविकार इति मयटि “दाण्डिनायन—” इत्यादिना यलोपनिपातनम् । जङ्गमा सञ्चारिणी, न तु स्थावरा, अत्यर्थं गच्छतीति यङि “नुगत—” इति नुक्, यङन्तात् पचाद्यवि “यङीञ्चि च” इति यङी लुक् । च्युता दिवः आकाशात् पतिता अचिरप्रभेः त्रिव्युटिव, तेजस्वि-त्वात् तनुत्वाच्च, किन्तु स्यान्नुरचञ्चला, सा तु चञ्चलेति व्यतिरेकः, “ऊङुक्” इति ऊङ् न भवति क्रियाशब्दत्वात्, तत्र मनुष्यजाते-रिति वर्त्तते । शशाङ्ककान्तेर्था अधिदेवता अधिष्ठात्रौ देवता तस्या आकृतिर्यस्याः सौम्यत्वात्, आक्रियते अनयेत्याकृतिः संस्थानम्, “अकर्त्तरि च कारके—” इति स्त्रियां क्तिन् ॥ ४७ ॥ ज० म०

लब्धां ततो विश्वजनीनवृत्ति-
 स्तामात्मनीनामुदबोद्ध रामः ।
 सद्व्रत्सुक्ताफलभर्मभूषां *
 संवहयन्तीं रघुवंश्यलक्ष्मीम् ॥ ४८ ॥

हिरण्ययीति ।—अर्थात् जनकेन तस्य दशरथस्य सुताय
 मैथिली सुता ददे । मैथिलस्यापत्यं स्त्रीति णः । यद्वा—मिथि-
 लायां नगर्यां अर्थात् मिथिलाख्यभूभागे जाता, अयोनि-
 सन्भवत्वात् पार्थिवीत्यर्थः, अयोनिसन्भवत्वेन दिव्यत्वान्नक्षत्रौत्वं
 सूचितम् । रामसमीपे सीता कौटुम्बी ? हिरण्ययी स्वर्णमयी
 सालवृक्षसम्बन्धिनी लतेव, एतेन रामस्य सालवृक्षतुल्यत्वं सूचि-
 तम् । मथटि हिरण्यस्य यलोपो निपातनात् । जङ्गमा सञ्चारिणी,
 अन्या लता स्थिरिति विशेषः । यद्यपि गत्यर्थादक्रतायां
 यङ् स्यात्तथाऽपि जङ्गमशब्दोऽयं रुढः । दिवः च्युता अचिर-
 प्रभा विद्युदिव स्यात्तुः स्थितिशोभा, विद्युच्चञ्चला इति विशेषः ।
 “ग्लान्नास्था—” इति स्तुः । अतिभीम्यत्वात् चन्द्रकान्तेरधि-
 देवताया अधिष्ठातृदेवताया इवाङ्गीतिर्यस्याः ॥ ४७ ॥ भ० म०

लब्धामिति ।—ततो दानानन्तरं लब्धां तामात्मनीनाम्
 आत्मने हिताम्, “आत्मन्-विश्व—” इति खः ; रामः उदबोद्ध,
 बद्धेः स्वरितेत्वात् कर्तुं क्रियाफलत्रिवचनया तङ् । विश्वजनीना
 विश्वजनाय हिता वृत्तिः प्रवृत्तिर्यस्य रामस्य स, पूर्ववत् खः ।
 सती उक्कृष्टा रत्नादिशोभा यस्याः, तैरलङ्कितत्वात् तां सद्व्र-
 सुक्ताफलभर्मशोभां, भर्मे स्वर्णं, “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” “भर्म-
 भूषाम्” इति पाठान्तरम् । सद्व्रत्तादि भूषा अलङ्कारो यस्या

* “भूषाम्” इत्यत्र “शोभा” इति जयमङ्गलासम्मतः पाठः ।

सुप्रातमासादितसम्पदं तत्
 वन्दारुभिः संस्तुतमभ्ययोध्यम् ।
 अश्वीयराजन्यकहास्तिकाव्य-
 मगात् सराजं बलमध्वनीनम् ॥ ४६ ॥

इति योज्यम् । “गुरोश्च हलः” इत्यकारः । सम्बहयन्तीं सम्बहु-
 क्षामतिस्थिरां कुर्वाणां, बहुलशब्दात् ‘तत्करोति—’ इति णिचि
 इष्टवद्भावात् “प्रियस्थिर—” इत्यादिना बंधादेशः, पञ्चात्तन्तस्व
 सम्पूवस्य साधनेन योगः । कामित्याह, रघुवंशलक्ष्मीमिति—
 रघुवशे भवां विभृतिं, “वर्गान्ताह” इत्यनुवृत्ती “अशब्दे यत्-
 खावन्यतरस्याम्” इति यत् ॥ ४८ ॥ ज० म०

लक्ष्यामिति ।—ततोऽनन्तरम् आत्मने हितां लब्धां तां सीतां
 राम उदबोद्ध, उत्पूर्ववद्दः परिणये, “सहवहोऽटो दि” इति
 अत शीत्वं, टन्त्यवत्वात् भत्वाभावः । विश्लेषां जनानां हिता
 वृत्तिर्व्यवहारो यस्य, “विकारसङ्घ—” इत्यादिना हितार्थे ईनः ।
 “मन्वर्ज—” इत्यादिना आत्मनो नलोपाभावः । मद्रत्नानि मुक्ता-
 फलानि भर्माणि भूषा अलङ्कारो यस्याः, “शोभाम्” इति पाठे
 तेः शोभते, पचादित्वाटन् ; सती वर्त्तमाना रत्नाटीना शोभा
 यत्रेति वा ; “हेम स्वर्णं जातरूपं सुवर्णं भर्मं हाटकम् । शान-
 कुम्भम्” इति ह्यकायुधः ; रघुवंशलक्ष्मीं सम्बहयन्तीं सम्यक्
 बहुलोकुर्वतीं, “लेः कृत्याख्याने जिः”, “वादास्तिका—” इति
 बंधादेशः ॥ ४८ ॥ म० म०

सुप्रातमिति ।—विवाहं निर्वर्त्तय प्रभाते अयोध्याभिमुखं तत्
 ब्रह्मं दशरथस्यागात् गतवत् । सुप्रातं निरूपद्रवत्वात् शोभनं

प्रातर्दिनमुखं यस्य बलस्य । “सुप्रातसुश्व—” इत्यादिना समा-
 सान्तदृष्टिलोपश्च निपात्यते । आसादितसम्पदं प्राप्तदृष्टं, “प्रमद-
 सम्पदो हर्षे” इति निपातनम् । वन्दारुभिः संस्तुतं कृतस्तवम्
 अभ्ययोध्यम् अयोध्याभिमुखं, “सक्षणेनाभिप्रती अभिमुख्ये” इति
 अव्ययीभावः । अश्वानां समूहः अश्वीर्यं, “केशाश्वान्नाभ्यां यच्छी”
 इति छः । राजन्यानां क्षत्रियाणां समूहो राजन्यकं,
 “गोत्रोक्ष—” इत्यादिना वुञ्, ‘प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः’
 इति प्रकृतिभावाटपत्यकारलोपो न भवति । हस्तिनां समूहो
 हास्तिकम्, “अचिन्तहस्ति—” इति ठक् । एषां सेनाङ्गत्वात्
 हन्धे एकवद्भावः । तेनाव्यमुपचितामिति, तृतीयेति योगविभागात्
 समासः । सह राज्ञेति विगृह्य साकल्यवचनं योगपद्ये वा अव्ययी-
 भावः, “अव्ययीभावे चाकाले” इति स-भावः, “अनश्च” इति
 टच्प्रमासान्तः । अध्वनीनमध्वानमलङ्कामिति “अध्वनो यत्-स्त्री”
 “आत्माध्वानो खे” इति प्रकृतिभावः ॥४८॥ ज० म०

सुप्रातर्माति ।—तत् बलं दशरथसैन्यम् अभ्ययोध्यम् अयोध्या-
 मभिमुखोक्तव्य अगात्, इणो गा व्याम् । शोभनं प्रातर्यस्य
 तत् सुप्रातं, निश्चिन्तत्वात्, निपातनेन स्वार्थे णेन वा साध्यम् ।
 आसादितः प्राप्तः सम्पदो हर्षो येन, वन्दारुभिः स्तुतिपाठकैः
 संस्तुतं, ‘वटिङ् नुत्याभवादयो.’ “शृवन्द आरुः” । अश्वराजन्य-
 हास्तनां समूहेन आख्यं प्रभूतं, “विकारसङ्घ—” इत्यादिना
 समूहार्थे अश्वदौयः, राजन्यहस्तिभ्यां कण् । राज्ञा सह
 विश्वमानं सराजं राजसहितम् अनवशिष्टं युगपदा इत्यर्थः । ‘वः
 कनामौप्ये’ इति साकल्ये योगपद्ये वा अव्ययीभावः, “अनः”
 इत्यनेनाप्रत्ययः, “सङ्घः सोऽकाले” इति सः, अध्वानमनुगच्छति
 ‘दृघे कात्—’ इति ईनः, “मनूवर्जान्—” इत्यादिना नलोपा-
 भावः ॥४८॥ म० म०

विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः

सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ।

भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्नि-

रैति स्म रामं पथि जामदग्न्यः ॥ ५० ॥

विशङ्कट इति ।—एवमस्य गच्छतः पथि मार्गं, सप्तम्यां “भस्त्रं
टेर्नोपः” पुरस्तादग्रतः, “अस्ताति च” इति पूर्वस्य पुरादेशः ।
रामो जामदग्न्यः जमदग्नेरपत्यं रामोऽयं, गर्गादिपाठात् यत,
स ऐति स्म आगतवान्, आङ्पूर्वादिषो लट् “एत्थं धत्सु” इति
हृदिः । विशङ्कटो वक्षसि विशाल उरसि “वेः शालच्छङ्कटचौ”,
इति शङ्कटच् । बाणः पाणावस्थेति बाणपाणिः, “प्रह-
रणार्थेभ्यः” इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य परनिपातः । सम्पन्नो
निष्पन्नो यस्तालद्वयः स प्रमाणं यस्य स तथोक्तः, “प्रमाणे
द्वयसच्” । भीयते अस्मादिति भीष्मः “भियः पुग् वा” इति
षीणादिको मक्प्रत्ययः वा पुगागमश्च । “भौमादयोऽपादाने”
इत्यपादाने साधुः । धनुष्मान् धनुषा युक्तः, संसर्गं मतुप् ।
जानुनोः समीपमुपजानु, सामीप्येऽव्ययोभावः, उपजानु
अरत्निर्यस्य स तथोक्तः प्रसम्बवाद्दुरित्यर्थः ॥५०॥ ज० म०

विशङ्कट इति ।—अथ जामदग्न्यः परशुरामः पुरस्तात्
पूर्वस्थां दिशि अग्रता वा पथि रामम् ऐति स्म आगतः । जमदग्ने-
रपत्यमिति गर्गादित्वात् षणः, पुरस्तादिति “दिक्शब्दात् दिग्-
देशकाले स्तात्” इति स्तात्, “पूर्वाधरावरा—” इति पुरादेशः ।
वक्षसि विशङ्कटो विशालः, बाणः पाणौ यस्य बाणयुतः पाणि-
र्यस्थेति वा, सम्पन्नो विशालो यस्तालद्वयः स परिमाणं यस्य
“दन्नमात्रद्वयसमानं” इति द्वयसः, विभेत्यस्मात् भीष्मो निपात-
नात्, धनुष्मान् प्रशस्तधनुर्युक्तः, मतुरस्यर्थं, जानुनोः समीपः

उच्चैरसौ राघवमाह्वतेदं *

धनुः सबाणं कुरु माऽतियासीः ।

पराक्रमज्ञः प्रियसन्ततिस्तं

नम्रः क्षितीन्द्रोऽनुनिनीषुरूचे ॥ ५१ ॥

मुपजानु तद्वाराद्विर्यस्य, दीर्घबाहुत्वात्, “अरत्रिसु निष्कनि-
ष्टेन मुष्टिना” इत्यमरः । “रत्नगन्त्री स्त्रियो हस्तौ बहमुष्टि-
तताङ्गुली” इत्यमरमाला ॥५०॥ भ० म०

उच्चैरिति ।—उच्चैर्महता ध्वनिना राघवं दाशरथिम् एवं
वक्ष्यमाणमाह्वत आह्वतवान्, “स्यर्वायामाङः” इत्यात्मनेपदम्,
“आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इति च्चैरङ् । धनुः सबाणं कुरु
धनुषि बाणमारोप्य युद्धाय सज्जीभवेत्यर्थः । माऽतियासीः
माऽतिक्रम्य गमनं कार्षीः, यातेमाङि लुङ् अङ्भावः, “यम-र-म-
नमातां सक्च” इति इट्, “इट ईटि” इति सिचो लोपः ।
अथ क्षितीन्द्रो दशरथः तस्मूचे “ब्रह्मो वचिः”, आदेशस्य स्थानि-
वद्भावेन कर्तुः क्रियाफलविवक्षायां तड्, वचेः परस्मैपदित्वात्
“वचि-स्वपि—” इत्यादिना सम्प्रसारणम् । पराक्रमज्ञः यतस्तस्य
पराक्रमं जानाति राजा, प्रियसन्ततिः प्रिया सन्ततिर्यस्य, रामे
व्यापादिते मा भूत् सन्तानविच्छेद इति नम्रः प्रथतो भूत्वा अनु-
निनीषुः अनुनेतुमिच्छः ॥ ५१ ॥ ज० म०

उच्चैरिति ।—असौ परशुरामः उच्चैर्महाशब्देन राघवं राम-
माह्वत स्यर्वायामास, आह्वानं कृतवान् । “स्यर्वायामाङः” इति द्वेडो
मं “वक्तव्यस्यख्यालिप—” इति डः । इटं मदीयं धनुः सबाणं कुरु
अत्रैव बलं ज्ञात्वा युद्धं करिष्यामि, एतावतैव पराजितोऽहमिति
भावः । अन्ये तु इटं त्वदीयं धनुः सबाणं कुरु धनुषि बाणमारोप्य

• “बाह्वतेदन्” इत्यत्र “बाह्वतेवन्” इति नबनङ्वाचस्यतः पाठः ।

अनेकशो निर्जितराजकस्त्वं

पितृनतार्षीर्नृपरक्ततोदैः ।

सङ्घिप्य संरम्भमसद्विपक्षं

काऽऽस्थाऽर्भकेऽस्मिंस्तव राम ! रामे ? ॥५२॥

युद्धय सज्जो भवेत्यर्थं इत्याहुः । इदमिति हस्तानिर्दिष्टत्वादुक्तम् ।
माऽतिघातोः माऽतिक्रम्य गच्छ, मत्त्वर्थयं निषेधे, तद्योगेऽम्-
निषेधः, "यमरमनम—" इति इम्-सनी । अथ क्षितौन्द्रो दशरथस्तं
जामदग्न्यसूचे, "वचोऽरं" इति ब्रजो वचादेशः, स्थानिद्वद्वावात्
कर्तुः क्रियाफनवद्भिवक्षयां सं, "व्यथयद्—" इति खेर्जि,
"ग्रहस्वपायोः—" इति प्रकृतेर्जिः । स किञ्चूतः ? पराक्रमकः
परशुरामस्य पराक्रमं जानाति, प्रिया सन्ततिः सन्तानो यच्च
प्रियसन्तानः, अत एव नस्त्रः प्रणतः सन् अक्षुगिनोषुः अनुनेतु-
मिच्छुः ॥ ५१ ॥ भ० म०

तदनुनयमाह, अनेकश इत्यादि ।—संरम्भं क्रोधं सङ्घिप्य
उपसंहर, क्षिपेः क्लोष्टि मध्यमैकवचने रूपं श्यत् । एकमेक-
मिति विगृह्य "सङ्घैकवचनाच्च—" इति शम्, पञ्चः कञ्कामासः,
अनेकशोऽनेकवारमिति क्रियाविशेषणमेत्, निर्जितं पराजितं
राजकं राज्ञां समूहो येन स निर्जितराजकः, "गोदोद्य—" इत्या-
दिना वञ्, त्वं पुनः पितृनतार्षीः प्रीणितवानसि । कैः ?
नृपरक्ततोदैः, "दृप प्रीणनं" इत्यस्मात्तुड् सिच्, हसन्तलक्षणा
वृद्धिः । असद्विपक्षम् असन्नविद्यमानो विपक्षो ऽस्मिन् संरम्भे,
निर्जितराजकत्वात्, रामो विपक्ष इति चेदाह, काऽऽस्थाऽर्भके-
ऽस्मिंस्तव राम ! रामे हे परशुराम । अर्भके बालके रामे तव
का आस्था ? क पादगोऽस्ति ? नैवेत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥ ज० म०

अनेकश इति,— हे राम ! हे परशुराम ! संरम्भं क्रोधं

अजीगणदाशरथं न वाक्यं

यदा * स दर्पेण तदा कुमारः ।

धनुर्व्यकारीत् गुरुबाणगर्भं

लोकानलावीद्विजितांश्च तस्य ॥ ५३ ॥

सङ्घिष्य संहर, 'अप्यौ नुदि', अनेकवारं निर्जितं राजकं येन तथाभूतस्त्वम्, अतः क्रोधो न युक्तः । नृपाणां रक्तानि रुधिराखेव तोयानि तैस्त्वं पितृन् अतापीः प्रीणितवान्, एकविंशतिवारान् निःसत्रीकृत्य तद्रक्तैः पिष्टतर्पणकरणं तस्य प्रसिद्धम् । 'अल्लु लप प्रीणने' "क्षुभृषसृष्टलप—" इति विकल्पात् मिः । "वेसूदित्—" इति रधादित्वाद्दिकल्पे मभावपक्षे "व्रजवद—" इति त्रिः । संरम्भं कीदृशम् ? असन्नवर्त्तमानो विपक्षो यत्र तादृशं, निर्जित-राजकत्वात्, रामो विपक्ष इति चेदाह, अस्मिन् मत्पुत्रे रामे अर्भके बालके तव का आस्था ? क आदरो यत्रो दा ? न काऽपौति भावः । "आस्था चालम्बनास्थानयन्नापेक्षासु कथ्यते" इति विश्वः । रामपदद्वयेन नामसाम्यादपि क्रोधो नोचित इति व्यज्यते । अनेकश एकमेकम् इति विगृह्य "सङ्घेकार्थादीप्सायाम्" इति चशस्, पञ्चान्नञ्समासः । अनेकस्यापि सङ्घावाचित्वात् तत एव चशस् इत्येके । राजकमिति "विकारसङ्घ—" इति राज्ञः समूहार्थे कण् ॥ ५२ ॥ भ० म०

अजीगणदिति ।—दाशरथं दशरथस्येदं दाशरथं, "तस्येदम्" इत्यण्, वाक्यं वचनं यदा स्वदर्पेण स्वमदेन हेतुना जामदग्न्यः नाजीगणत् न गणितवान्, 'गण सङ्घाने' इत्यस्यादन्तत्वात् द्विः, "चडि" इति द्विवचनम्, "ई च गणः" इति अभ्यासस्येकारः ; तदा कुमारो रामो धनुर्व्यकारीत् आकृतवान्,

जिते नृपारौ सुमनीभवन्ति
 शब्दायमानान्यशनैरशङ्कम् ।
 वृद्धस्य राज्ञोऽनुमते बलानि
 जगाद्द्विरेऽनेकमुखानि मार्गान् ॥ ५४ ॥

‘कृष आकर्षणे’ ‘सृशसृश—’इत्यादिनोपसङ्ग्रानेन सिचिपचे
 रूपं, हलन्ध्रलक्षणा वृद्धिः, “षट्ठोः कः सि” इति कत्वम् । कृत-
 दारकमांऽपि पुत्रः पितरि जीवति कुमार इति व्यपदिश्यते ।
 गर्भयतीति गर्भः, गुरुबाणां गर्भो यस्य धनुषः । लोकांश्च
 स्वप्रभावाद्भिजितान् तस्य परशुरामस्य अलावौत् छिन्नवान् ।
 लुनातेर्लुङि सिचि वृद्धौ रूपम् । “समुच्छिद्यन्तामस्य लोकाः”
 इति अभोधमस्त्रं मुक्तवानित्यर्थः, ततः प्रभृत् तस्य सर्वे
 तेजोऽपहृतम् ॥ ५३ ॥ ज० म०

अजोगणार्दति ।—यदा स जामदग्न्यः दाशरथं वाक्यं
 दर्पेण दर्पात् न अजोगणत् न गणितवान्, दशरथस्येदमिति
 “विकारसङ्घ—”इत्यादिना णः, ‘गणत्क सङ्ग्राने’ “वेङ् गणकथः
 खेर्जाङि” इति खेरीङ् । तदा कुमारो युवराजो बालको
 रामो धनुर्व्यकार्चीत् आकृष्टवान्, ‘कृषौ त्वाकृषि’ “कृषसृष—”
 इति सिः, “ब्रजवद—” इति त्रिः, “षट्ठोः कः सि” इति कः,
 “क्विलात्—” इति ष । कौटुशं धनुः ? गुरुमंढान् बाणो गर्भं
 इव मध्यवर्ती यत्र, बाणो गर्भे यस्येति वा, गुर्विति बाणविशेषणं
 वा । ततस्तस्य जामदग्न्यस्य विजितान् वशीकृतान् लोकान्
 सर्वांगलावौत् छिन्नवान्, तत्र गमनं निषिद्धवानित्यर्थः । ‘लुञ्ज
 गि च्छिदि’ टौ ॥ ५३ ॥ भ० म०

जिते इति ।—जिते नृपारौ परशुरामे बलानि सेन्यानि ।

अथ पुङ्गवयोगान्नेदयदूरसंस्थं
 दवयदतिरयेण प्राप्तमुर्वीविभागम् ।
 क्लमरहितमचेतनीरजोकारितक्ष्मां
 बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम् ॥५५॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे सीतापरिणयो नाम
 द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

मार्गान् पथः जगाहरे अवष्टब्धवन्ति, वृद्धस्य राज्ञो दशरथ-
 स्थानुमते सति गच्छति । जामदग्न्यंतरात्त्वादसुमनासि
 सुमनासि सन्ति सुमनोभवन्ति बलति, “अरुमेन—” इत्यादिना
 च्चावन्त्यस्य लोपे “अस्य च्चौ” इत्येते रूपम् । शब्दायमानानि
 अशनेः सुष्ठु शब्दं कुर्वाणानि, एवं जितस्तथा जितो नृपा रगिति,
 “शब्दवैर—” इत्यादिना क्यङ्, अशङ्कं निर्भयं जगाहरे इति
 क्रियाविशेषणम् । अनेकमुखाणि पृथग्भूतानि, पूर्वं भयेन बहुलो-
 भूतत्वादनीकानां बहुवचनमिति ॥ ५४ ॥ ज० म०

जिते इति ।—नृपाणाम् अग्रे परशुरामे रामेण जिते सति
 वृद्धस्य राज्ञो दशरथस्थानुमते अनुमती सत्यां बलानि सैन्यानि
 अशङ्कं यथा स्यात्तथा मार्गान् पथो जगाहरे आक्रान्तवन्ति,
 ‘गाहङ् विलोड’ । कौटुम्बिकानि ? पूर्वं जामदग्न्यभयात् असु-
 मनासि सुमनासि भवन्ति, “चिः कभस्सुभूतत्त्वावे—” इति चिः,
 “मनसक्तुः—” इति लोपे प्रकारस्य ईः । अशनेरुच्चैः शब्द य-
 मानानि जयशब्दं कुर्वाणानि, “शब्दसुखकष्टादे—” इति डः,
 “घोऽङ्घ्यरे” इति टीघैः । अनेकमुखान पूर्वं भयात् वर्तुणीभूष
 सम्प्रति पृथग्भूतानि ॥ ५४ ॥ भ० म०

अधिति ।—अधित्यान्तर्यं, बलं दशरथं तूर्णं शीघ्रं,

“रुथमत्वर—” इत्यादिना पक्षे इडभावः, “ज्वरत्वर—” इति वकारोपधयोऋट्, “रदाभ्याम्—” इति नत्वम्, अयोध्यामायात् आगतम्, आङ्पूर्वाद्घातेर्लङि रूपम् । पुरुर्महान् जवः वेगः तेन योगात्, पूर्यते वहते इति पुरुः, ‘कुर्भ्वश्’ इत्यधिकृत्य ‘प्रभिमिद्व्यधि—’ इत्यादिना कुप्रत्ययः, दूरसंस्थं दूरे सन्निष्ठत इति कः, उर्वीविभागं नेदयत् अन्तिकं कुर्वत्, अन्तिकशब्दात् समीपवाचिनः ‘नत्करोति—’ इति णिच्, इष्ठवद्भावात् “अन्तिक-वाद्योर्नेदसाधौ” इति नेदादेशः, पश्चात्तट् शतरि शप् अयादेशः, प्राप्तं विषयोक्तञ्च उर्वीविभागं भूविभागम् अतिरयेण अतिवेगेन दवयत् दूरीकुर्वत् पश्चाद्भागेन, दूरशब्दात् पूर्वर्वास्मिच्च इष्ठवद्भावे च “स्थूलदूर—” इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य च गुणः, पश्चात्तथा एव लडादयः, क्लमरहितम् अपगतश्रमम् अचेतत् कियद्दूरमागतोऽहमित्यबुध्यमानं, ‘चितौ संज्ञाने’ इत्येतस्य शतरि रूपम्, अनौरजा नीरजाः कारितेति “अरुर्मन—” इत्यादिना च्वावन्त्यलोपः, “अस्य च्वी” इतीत्वं, नीरजीकारिता क्त्वा भूमि-र्यस्यामयोध्यायां तां भिक्तसम्पृष्टभूतस्त्रामित्यर्थः, उपहितशोभां क्लवध्वजपताकाभिरारोपितशोभाम् ॥ ५५ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रकीर्णकाण्डे

सौतापरिणयो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अथेति ।—अथानन्तरं बलं दशरथसैन्यं तूर्णं शीघ्रम् अयोध्याम् आयात्, आङ्पूर्वाद्घातेर्घी । त्वरतेः क्ते “स्त्रिवाव-मवत्वर—” इति उडा सह वस्य जट्, “सूत्वाद्यो—” इति क्तस्य नत्वम् । कौटुम्भम् ? पुरुजवयोगात् प्रचुरजवयोगात् दूरसंस्थं नेदयत् अन्तिकं कुर्वत्, “लेः क्तव्याख्याने जिः” “बाटा-न्तिक—” इति नेदादेशः ; अतिरयेण अतिवेगेन प्राप्तम् उर्वी-विभागं दवयत् दरं कुर्वत्, जिः दवादेशः ; क्लमरहितम्

तृतीयः सर्गः ।

बधेन सङ्घेऽपि पिशिताशनानां

क्षत्रान्तकस्याभिभवेन चैव ।

आढ्यम्भविष्णुर्यशसा कुमारः

प्रियम्भविष्णुर्न स यस्य नासीत् ॥ १ ॥

अतिदुर्घात् अपगतश्रमम्, अत एव अचेतत् किञ्चिद्दूरमागत-
मित्यजानत्, 'चितौ संज्ञाने' शब्दः । कीदृशीमयोध्याम् ?
अनीरजा नीरजाः कारिता निर्धूलीकारिता ह्या भूमिर्यस्यां,
सिक्तसम्पृष्टभृतलामित्यर्थः, "मनश्चक्षुः—" इति चूौ सलोपः,
उपहितशोभां ध्वजपताकादिभिः प्रापितदीप्तिम् ॥ ५५ ॥ भ० म०

इति भरतसेनकृतायां सुग्धबोधिन्यां भट्टिटीकायां

श्रीरामपरिणयो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

बधेनेति ।—सङ्घेऽपि सङ्ग्रामे पिशिताशनानां राक्षसानां,
पिशितं मांसम् अशनं येषामिति तेषां, बधेन हननेन, "हनश्च
बधः" इति अपप्रत्यये बधादेशः, कल्पयोगे कर्मणि षष्ठौ,
क्षत्रान्तकस्य परशुरामस्य अभिभवेन पराजयेन च, "ऋदोरप्",
चैवशब्दो निपातसमुदायः समुच्चये, तेन हेतुभूतं यशसा
आढ्यम्भविष्णुः अनाढ्यः आढ्या भूतः, "कर्त्तरि भुवः" इति
खिष्णुच्, "अर्द्धिषत्—" इति सुम्, कुमारो यस्य न प्रिय-
म्भविष्णुः यस्यापि प्राक् प्रियो न जातः पश्चादपि तथैव न प्रियो
भूतः स न आसीत् न बभूव ॥ १ ॥ ज० म०

बधेनेति ।—सङ्घेऽपि युद्धे पिशिताशनानां राक्षसानां बधेन

ततः सुचेतीकृतपौरभृत्यो
राज्येऽभिषेच्ये सुतमित्यनौचैः ।
आघोषयन् भूमिपतिः समस्तं
भूयोऽपि लोकं सुमनीचकार ॥ २ ॥

अत्रियाणामन्तकस्य परशुरामस्य अभिभवेन च हेतुना यशसा
आक्यन्नाविष्णुः समृद्धो भवन् कुमारो रामो यस्य न प्रिय-
न्नाविष्णुः स नासोटेव, सवस्यैव प्रिय इत्यर्थः । एवमशब्दो
नामोदित्यत्रान्वितः, चैवशब्दः समुच्चये वा । अनाक्यः आक्यो
भवति इति प्रागप्रियोऽपि भूत्वा पश्चात् प्रियो भवति. “भुवो
घे खिष्णुखुकजौ” इति घे खिष्णुः, “खित्यव्याजरुष—” इति मन्,
अरुर्घ्यां “रुदाद्यस्ति—” इति ईम् ॥ १ ॥ भ० म०

तत इति ।—ततः प्रियन्नाविष्णुताया अनन्तरं भूमि-
पतिर्दशरथो लोकं सुमनीचकार, किमयं सम्यक् पालयिष्यति
न वेति असुचेतसः पौरा भृत्याश्च जाताः, ते सम्यक् पालनात्
सुचेतसः कृता येन स सुचेतीकृतपौरभृत्यः, भूयोऽपि पुनरपि लोकं
समस्तं सुमनीचकार । कथम् ? इत्याह—राज्ये राजकर्माणि
पालनकक्षणे सुतं रामम् अभिषेच्ये तदभिषेकं करिष्यामीति,
सिचैरुभयपदित्वात्तड् ; अनौचेमंहता ध्वनिना आघोषयन्
घोषणां कारयन् । सुचेतो-सुमनीशब्दौ “असर्मन—” इत्यादिना
साधु ॥२॥ ज० म०

तत इति ।—ततोऽनन्तरम् अहं राज्ये राजकर्माणि सुत-
मभिषेच्ये अभिषिक्तं करिष्ये इति अनौचेरुच्चैराघोषयन् भूमि-
पतिर्दशरथः समस्तं लोकं भूयः पुनरपि सुमनीचकार
असुमनसं सुमनसं कृतवान् । कौटुम्भः ? असुचेतसः सुचेतसः

आदिक्षदादीप्तकृशानुकल्पं
 सिंहासनं तस्य सपाटपौठम् ।
 सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्रं
 विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम् ॥ ३ ॥

कृताः पौरा भृत्याश्च येन स तथा, अभिषेककाले किमयं
 सम्यक् परिपालयिष्यति न वेत्याशङ्कया पौरभृत्यानामसुचेत-
 क्ष्वमासीत्, सम्यक् पालनात् तेषां सुचेतस्त्वं कृतं, रामस्य
 प्रियश्चविष्णुतया तदभिषेकमदृष्ट्वा पुनः पुनरसुमना लोक
 आसीत्, रामाभिषेकघोषणया पुनः पुनः सुमनसं चकार,
 सुचेती-सुमनीशब्दौ पूर्ववत् “मनश्चक्षुः—” इत्यादिना सिद्धौ,
 ‘सिच पशीञ् क्षरणे’ “चूङ्—” इति कुङ् ॥ २ ॥ भ० म०

आदिक्षदिति ।—तस्य रामस्य सिंहासनमादिक्षत् आदिष्ट-
 वान् एवंविधं कारयेति, दिशः स्वरितेति लुङि “शल इगुपधात्
 —” इत्यादिना चैः क्स्, अकर्त्तृगामिक्रियाफलत्वात्तप् ।
 आदीप्तकृशानुकल्पं ज्वलिताग्निमुखं, तस्य कारणमाह, सन्तप्त-
 चामीकरवर्णानि उत्तप्तसुवर्णवर्णानि वज्राणि यस्मिन्, तथा
 विभागेषु विन्यस्तानि महार्घाणि रत्नानि पद्मरागादीनि यत्र,
 सपाटपौठं सह पाटपौठेन ॥ ३ ॥ ज० म०

आदिक्षदिति ।—दशरथस्तस्य रामस्य सिंहासनम्
 आदिक्षत् आदिष्टवान्, ‘दिशी जश् अतिसर्जने’ टी. “इशमो-
 ऽनिमिजुड—” इति मक्, “शष्कृज—” इति षङ्, “षट्ठीः कः
 से” इति कः । कीदृशम् ? सम्यक् ज्वलिताग्निमुखं, “त्यादेश्योने
 —” इति कल्पः ; पाटपौठेन सहितम्, अग्निमुखवर्णशोभित-
 हीरकं, विशिष्टदेशार्पितमहामूल्यपद्मरागादिकम् ॥ ३ ॥ भ० म० १

प्रास्थापयत् पूगकृतान् स्वपोषं
पुष्टान् प्रयत्नाद्दृढगात्रबन्धान् ।
सभर्मकुम्भान् पुरुषान् समन्तात्
पत्काषिणस्तीर्थजलार्थमाशु ॥ ४ ॥

प्रास्थापयदिति ।—तीर्थजनार्थं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरेण समन्तात् सर्वासु दिक्षु आशु शीघ्रं प्रास्थापयत् प्राङ्गिणोत् । प्रपूर्वास्तृष्टतिर्गमने वर्त्तते, तस्य हेतुमण्यन्तस्य लङ्ङि रूपम् । पूगकृतान् अपूगाः पूगाः कृता इति 'श्रेण्यादिषु च्युर्थवचनम्' इति समासः, सङ्घोक्तानित्यर्थः । स्वपोषं पुष्टान् "स्वे पोषः" इति णसुन्, "अमैवाच्ययेन" इति समासः यथाविध्यनुप्रयोगश्च । दृढो गात्रबन्धो येषां तान् संयतकायान्, महाभारोदहनक्षमत्वात्, सभर्मकुम्भान् ससुवर्णकलमान्, पत्काषिणः पादौ कषितं चिमितं शीलं येषामिति "सुप्यजाती णिनिः—", "हिमकाषिणेषु च" इति षट्पादेशः, षट्पातो नित्यर्थः । आश्विति 'कृवापाजि—' इत्यादिना उण् ॥ ४ ॥ ज० म०

प्रास्थापयदिति ।—दशरथस्तीर्थजलार्थं समन्तात् सर्वासु दिक्षु आशु शीघ्रं पुरुषान् प्रयत्नात् आदरात् प्रास्थापयत्, प्रपूर्वस्था-
धातुर्गत्यर्थः, घी, "जिः प्रेरणे" "ङ्ङी—" इति पन् । पूगकृतान् अभिधानात् अपूगाः पूगाः कृता इति च्युर्थं समासः, सङ्घोक्तानित्यर्थः । स्वपोषं यथा स्यात्तथा पुष्टान्, स्वाना ज्ञातोना पोषो यत्र पोषणाक्लयाद्यां, पोषो घञन्तः, 'गतार्थात् पोषणं, तदनु-
प्रयोगश्च' इति पाणिनीयादयः, तन्मते स्वेन धनेन पुष्टानित्यर्थः । दृढो गात्राणां बन्धो येषां भारोदहनक्षमत्वात्, स्वर्णकलस-
सहितान्, पादकषणशीलान्, 'कष बधे' ग्रहादित्वाश्विन्, पाद-

* उच्चात्प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान् बबन्धुर्मुमुचुः खधूपान् ।
दिशश्च पुष्पैश्चकरुर्विचित्रै-
रर्थेषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः ॥ ५ ॥

चारिण इत्यर्थः । अत्र 'पादस्य पदादेशः' इति पाणिनीयादयः,
स्वमते पद-शब्दोऽस्ति । "पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । केन
जलेन उभयते पूर्यते इति कुम्भो निपातनात् ॥४॥ भ० म०

उच्चानिति ।—ये निपुणा अर्थेषु कार्येषु राज्ञा दश-
रथेन नियुक्ताः अधिष्ठाताः, ते नगरस्य मार्गान् पथः उच्चान्
सेकवतः प्रचक्रुः । उच्चणमुच्चा, "गुरोश्च हलः" इत्यकारः, सा
विद्यते येषामिति "अर्शआटभ्योऽच्" । "इजादेश्च गुरुमतः—"
इत्यादिना आम्प्रत्यये प्रचक्रुरित्यनुप्रयोगो न घटते, "कृञ्
चानुप्रयुज्यते" इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनित्यर्थत्वात् । ध्वजान्
बबन्धुः उच्छ्रायितवन्तः । मुमुचुः खधूपान् आकाशि घटिका-
दिभिर्धूपान् मुमुचुः प्रमुक्तवन्तः । दिशश्च पुष्पैश्चकरुः क्वादित-
वन्तः, 'कृ विद्धेप' इत्यस्य लिति "ऋच्छ्रुत्वृताम्" इति गुणः ।
विचित्रैः नानाप्रकारैः ॥५॥ ज० म०

उच्चात्प्रचक्रुः ।—अर्थेषु प्रयोजनेषु राज्ञा नियुक्ता निपुणाः
कमेकुशला जना नगरस्य मार्गान् उच्चात्प्रचक्रुः सिक्तवन्तः ।
'उच्च सेचने' "विजादि—" इत्याम्, "भवत्कन्वामः" इति सूत्रेषाम
इति पञ्चम्येवैष्टिसिद्धौ अनुग्रहणम् उपसर्गक्रियाविशेषणव्यव-
धानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापनार्थमिति रामानन्दाचार्येण व्याख्यातं
तेनात्र तेनैव सोपसर्गस्य कर्जाऽनुप्रयोगः । क्रमदीश्वरेण तु

* "उच्चान् प्रचक्रुः" इति जयमङ्गलाध्यायतः पाठः ।

मातामहावासमुपेयिवांसं

मोहादपृष्ट्वा भरतं तदानीम् ।

तत् केकयी सोढुमशक्रुवाना

ववार रामस्य वनप्रयाणम् ॥ ६ ॥

‘सप्रमादिभ्रुवस्तभिश्च’ इति सूत्रं कृत्वा अयमेव श्लोको निदर्शितः । केचित् नगरस्य उक्षां सेकं प्रचक्रुः, भग्नान् मार्गान् ध्वजांश्च बबन्धुरित्याहुः । जयमङ्गलादिभिस्तु उक्षानिति पठित्वा उक्षणमुक्षा सा अस्येवामिति अर्शभ्रादित्वादच् इति व्याख्यातम् । ध्वजान् बबन्धुः उत्थापितवन्तः, खे आकाशे धूपान् सुमुचुः त्यक्तवन्तः, पुष्पोद्दिशश्चकरुच्छादितवन्तः । ‘कृ श विक्षेपे’ “ऋणो णुः कित् ळ्याम्” इति णुः ॥५॥ भ० म०

मातामहेति ।—तत् पूर्वोक्तमभिषेकसंविधानं सोढुमशक्रुवाना अमहमाना केकयी रामस्य वनप्रयाणं ववार प्रार्थितवती, राज्ञ इत्यर्थात् । महैः शक्रोतावुपपदे “शक्र-धृष—” इत्यादिना तुमुन्, तत्र नजा शक्त्यर्थस्य प्रतिषेधेऽपि न दोषः, प्रतिषेधस्य बहिरङ्गत्वात् । शक्रोतेः परस्मैपदित्वात् शानञ् नास्ति, “ताच्छील्यवयोवचन—” इत्यादिना चानश्, स्वादित्वाच्छः, “अचि श्रुधातु—” इत्यादिना उवङ् । किं कृत्वेत्याह— तदानीं प्रार्थनाकाले देशान्तरावस्थितत्वात् ‘किमेवं क्रियते न वा ?’ इति न भरतं पृष्टवती । देशान्तरावस्थितिं दर्शयन्नाह, मातामहावासमिति ।—मातुः पिता मातामहः, “पितृव्य-मातुल—” इत्यादिना निपातनात् डामहच्, आशामः निलयम्, आवस्यन्मिन्निति अधिकरणे घञ् । उपेयिवांसम् “उपेयिवाननाश्चानन्चानश्च” इत्यादिना निपातितः । मोहाद-ज्ञानात् दूतप्रेषणेनापृष्ट्वा । रामस्येति कर्त्तरि षष्ठी । वनाय

कर्णेजपैराहितराज्यलोभा

स्वैगेन नीता विकृतिं लघिम्ना ।

प्रयाणं गमनमिति चतुर्थीति योगविभागात् समासः । “गत्यर्थ-
कर्माण—” इत्यादिना चतुर्थी । परत्वात् क्लृप्तप्रणया षष्ठ्या
भवितव्यमिति चेत् न, पुनर्द्वितीयाग्रहणात् परामपि षष्ठो
बाधित्वा द्वितीयेव यथा स्यादिति । यद्येवं द्वितीयेव स्यात् न
चतुर्थी, नैष दोषः, द्वितीयाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् । तथाच
द्वृत्तावुभयमुक्तं—“ग्रामं गन्ता ग्रामाय गन्ता” इति ॥६॥ ज० म०

मातामहेति ।—तदानीं तस्मिन् समये तत् पूर्वोक्तमभि-
षेकविधानं सोढुमशक्नुवामा असमर्था केकयी मोहादज्ञानात्
भरतम् अपृष्ट्वा रामस्य वनप्रयाणं ववार राजानं प्रार्थितवती ।
भरतं किन्भूतम् ? मातामहावासमुपेयिवांसम् उपगतम्,
अपृष्ट्वेत्यत्र हेतुरयम्, एतेन भरतदोषपरिहारः कृतः । ‘माढ-
पिढभ्यां तत्पितरि डामडट्’ निपातनात् । आवसन्त्यस्मिन्
आवासो गृहम्, अधिकरणे घञ् । उपपूर्वादिभ्यः कसु, “वसो-
र्घसेकार्ज्जनात्—” इति इम् “खेः किति घेः” इति घेः, “यिनो-
ऽच्यणौ” इति यादेशः, सहेचतुमि “हो ढो भौ” इति हस्य ढः,
“ढभात्तयोः—” इति तस्य धः, “ष्टुभिः—” इति धस्य ढः ।
“सडवहोदो ढि” इति अत ओत्वं, “ढोर्ढु—” इति ढलोपः ।
‘शक्निर् शक्तौ’ “शक्तवयस्ताच्छील्ये—” इति शतुः शानः ।
वनाय वनस्य वा प्रयाणं वनप्रयाणं, “गत्यर्थमन्यडे—” इति
चतुर्थी । “ढघे कृति—” इति कृत्ययोगात् ढे षौ, अनयो-
र्विवक्षाधीनत्वात् चतुर्थ्या षष्ठ्या वा विग्रहः ॥६॥ भ० म०

कर्णे इति ।—कर्णे जपन्ति कर्णेजपाः सूचकाः मन्यरा-
दयः, “स्तम्बकर्णयोः—” इत्यच्, “तत्पुरुषे कृति बहुलम्”

रामप्रवासे व्यमृशन्न दोषं

जनापवादं सनरेन्द्रमृत्युम् ॥ ७ ॥

वसूनि देशांश्च निवर्त्तयिष्यन्

रामं नृपः सङ्गिरमाण एव ।

इति सप्तम्या अलुक्, तेराहितः आनायतो राज्यलोभो यस्याः सा, एवं स्त्रेण न स्त्रिया अयं, “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सञ्जो—” इति नञ् । लघोर्भावी लघिमा, “पृष्ठादिभ्यः—” इत्यादिना इमन्चि टिलोपः, तेन, विक्रान्तिम् अन्यथात्वं नीता प्रापिता केकयी राम-प्रवासे सति दोषं न व्यमृशत् आलोचितवती, ‘मृश आमर्शने’ इति तौदादिकस्य लङि रूपम् । किंस्वरूपं दोषम् ? जनापवादं लोक-वैमुख्यं, राज्यार्हो ज्येष्ठः पुत्रोऽनया प्रव्राजित इति । नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना मह वत्तमानम् ॥ ७ ॥ ज० म०

कर्णेजपैरिति ।—केकयी रामप्रवासे जनापवादरूपं दोषं न व्यमृशत् नालोचितवती, ‘मृश श्रौ मृशि’ । राजार्हो ज्येष्ठोऽनया निष्काशित इति लोकापवादः । किम्भूतम् ? नरेन्द्रस्य दशरथस्य मृत्युना सहितं, दोषानालोचने हेतुगर्भविशेषण-माह, कर्णेजपैः पिशुनेर्मन्त्रादिभिराहित आरोपितो राज्यस्य लोभो यस्याः । कर्णे जपन्ति इति पचाटित्वादन, अभिधानात् सप्तम्या अलुक् । परकीयबुद्ध्या दोषकर्तृत्वे हेतुमाह, स्त्रेण न स्त्रीमम्बन्धिना लघिम्ना लघुत्वेन विक्रान्तिं प्रकृतेरन्यथात्वं नीता प्रापिता । स्त्रिया अयं स्त्रेणः, “नन् पुंस्त्रियोः” इति नन् । लघोर्भावी लघिमा, “गुणादिमन् भावे” इति इमन्, “जोमंश्च डित्—” इति ङित्त्वे टिलोपः ॥ ७ ॥ भ० म०

वसूनीति ।—रामं निवर्त्तयिष्यन् रामं निवर्त्तयितुं वसूनि द्रव्याणि देशांश्च सङ्गिरमाण एव प्रतिजानान एव दास्यामीति

केचिन्निन्दुर्नृपमप्रशान्तं

विचुक्रुशः केचन सास्त्रमुच्चैः ।

ऊचुस्तथाऽन्ये भरतस्य मायां

धिक् केकयौमित्यपरो जगाद ॥ १० ॥

रामं प्रव्रज्या कारायतुमिच्छुः अस्य रामस्य रथेन वनाभिगमनम्
 आदिष्टवान्, “हृशस—” इत्यादिना सक् । व्रजः प्रेरणे
 अप्रन्तात्, वनायेति “गत्यर्थमन्यदे—” इति कर्मणि चतुर्थी ।
 श्रीपतिदत्तादयस्तु ‘नित्यं कर्मणि तुम्प्रयोगिनश्चतुर्थी’ इत्याहुः,
 वनं गन्तुमित्यर्थः । कौट्टशस्य रामस्य ? सीतालक्ष्मणसहायस्य,
 सुमित्राया अपत्यम् इति बाह्वाटित्वात् षिणः । अनुचरतीति
 अनुचरः, कर्मप्रतिरूपकोऽयमनुशब्दः, तेन “हनचरगष्टक्” इति
 टक् । ‘रे फे के क्तौ च परे’ इति निर्दिशता स्त्रीपुंसयोस्तन्मात्र-
 क्ततमेदयोरेकशेषः पुमान् भवतीति सूचितं, तेन अनुचरश्च
 अनुचरी च अनुचरी, सौमित्रिवीते अनुचरी यस्य स तथा ;
 यदा—सौमित्रिसीताभ्यामनुचर्यते यः स तथा, “वज्रलनटोऽघे”
 इति कर्मणि अल् । प्राग्भावस्य विवक्षाधीनत्वात् सौमित्रेः
 प्राग्भावः, अभ्यार्हितस्य प्राग्भाव इति ये वदन्ति, तन्मते सदा
 सहचरत्वेन सौमित्रेरभ्यर्हितत्वम् । कौट्टशेन रथेन ? सुमन्त्रो
 नाम कश्चित् स नेत्रो नायको यस्येति तेन । “नेत्र रथे च
 नाद्याश्च नेत्रो नेतरि भेद्यवत्” इति विश्वः । सुमन्त्रो नेत्रं चक्षुरिव
 यस्येति कौंचत् । नीजः “त्रासुस्—” इति त्रः ॥८॥ भ० म०

केचिदिति ।—राज्ञा वनगमने समादिष्टे सति केचिज्जना
 नृपं निन्दुः कुक्षितवन्तः । ‘णदि कुक्षायाम्’ । अप्रशान्तं
 हृद्भावेऽपि स्त्रीवशम् । केचन केचित् सास्त्रं सवाष्यमुच्चैः
 सुष्ठु विचुक्रुशः सुतरामाक्रन्दितवन्तः । तथा अन्ये भरतस्य मायां

गतो वनं श्वो भवितेति रामः

शोकेन देहे जनताऽतिमात्रम् ।

शाव्यमूचुः उक्तवन्तः, तत्कृतोऽयं प्रयोगो येनात्मरक्षणार्थं
मातामहनिवासे स्थित इति भावः । अपरो धिक् केकयी, ययैव-
मनुष्ठितमिति जगाद गदितवान्, 'धिगुपर्यादिषु त्रिषु' इति
धिग्योगे द्वितीया ॥१०॥ ज० म०

केचिदिति ।—राज्ञि रामस्य वनगमनमादिष्टवति सति
केचिज्जना नृपं निन्दन्तः, 'णिदि कुल्लने' । कीदृशम् ? अप्रशान्तं
वार्हिकेऽपि स्त्रीवशोभूतत्वात् शान्तरहितम् । केचन सास्रं
सबाष्पम् उच्चैर्महाध्वनिना विचुकुशुः क्रन्दितवन्तः । केचित्
केचन इत्यत्र "किमः त्त्यन्ताच्चिञ्चनी" इति विद्यानिवाससूत्रेण
चिञ्चनी । किंवा 'असाकल्ये तु चिञ्चनी' इति कोषात् विभक्त्यन्त-
किमः परमनयोः प्रयोगः । अन्ये भरतस्य मायां शाव्यम् ऊचुः,
मातरमेव राज्यलाभाय नियुज्य स्वदोषहरणार्थं मातामहगृहं
गतवानिति मायार्थः । अपरः कश्चित् केकयी धिगिति जगाद,
"धिक् समयाम्—" इति द्वितीया, धिगिति निन्दायाम् । अपर
इत्यत्र एकत्र एकवचनात् अल्प एव लोकः केकयी निन्दति,
बहवस्तु राजानं. केकय्याः स्त्रोत्वेन स्वभावतो मन्दबुद्धित्वं, नृपस्य
तु तथाविधस्यापि स्त्रोवचनान्मतिभ्रम इति महान् दोष इति
व्यज्यते, तेन प्रकामभङ्गोऽत्र न दोषावहः ॥१०॥ भ० म०

गत इति ।—ख आगामिनि टिवसे वनं गतो रामो
भवितेति ताम् । जनता जनसमूहः, "ग्रामजनबन्धु—" इत्यादिना
तल्, देहे दग्धा, कर्मणि लिट्, "अत एकहल्—" इत्येत्वाभ्यास-
लोपी । गत इति भूतकालः श्वो भवितेति भविष्यत्कालेन
सम्बध्यमानः साधुः, "धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः" इति । ये तु तत्र

धीरास्तु तत्र च्युतमन्यवोऽन्ये

दधुः कुमारानुगमे मनांसि ॥ ११ ॥

प्रस्थास्यमानावुपसेदुषस्तौ

शोशुच्यमानानिदमूचतुस्तान् ।

धीराः तं च्युतमन्यवां विगतशोकाः सन्तः कुमारानुगमे कुमारस्य पञ्चाङ्गमननिमित्तं मनांसि दधुः कृतवन्तः. राममनुव्रजाम इति, निमित्तात् कर्मसंयोगे सप्तमीति मनांसीति कर्मणा योगात् ॥ ११ ॥ ज० म०

गत इत्यादि ।—रामः श्वो भाविदिने वनं गतो भविता इति हेतोः शोकेन जनता जनसमूहोऽत्यर्थं देहे दग्धा । दहेः कर्मणि ठी, “तृफल—”इति अत एत्वं खिलोपश्च । “जगखलादि—” इति जनात्तः सङ्घे, स्त्रीत्वमभिधानात् । भवितेति “भवद्भूत-भवे—” इति भविष्यति डी, श्वः प्रभृति भविष्यत्कालमात्रे अभिधानात् श्व इति न व्यर्थं, तत्सम्बन्धात् गत इति ‘धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः’ इति वचनात् भविष्यत्कालेऽपि साधुः । अन्ये तु तत्र ये धीरास्ते च्युतमन्यवो विगतशोकाः सन्तः कुमारस्य रामस्य पञ्चाङ्गमने मनांसि दधुर्धृतवन्तः । धाजश्या रूपम्, अनुगमे इति “देनार्थात्” इति सप्तमी विषयसप्तमी वा ॥ ११ ॥ भ० म०

प्रस्थास्यमानाविति ।—तौ रामलक्ष्मणौ प्रस्थास्यमानौ णमिष्यन्तौ, “समवप्रविभ्यः स्थः” इति तड्, जनान् इदं वक्ष्यमाण-मूचतुः उक्तवन्तौ । व्रुवौत्यर्धग्रहणात् वचेर्हि कर्मकता, उपसेदुष-स्तान् ठीकितवतः जनान्, “भाषायां सदवस—” इत्यादिना क्वसुः । शोशुच्यमानान् अत्यर्थं शोकं कुर्वतः, भृशार्थं यड् । किमूचतु-रित्याह, किं शोचत ? इति हे जनाः ! कस्मादस्मान् शोचत ?

किं शोचतेहाभ्युदये वतास्मान्
 नियोगलाभेन पितुः कृतार्थान् ॥ १२ ॥
 असृष्ट यो यश्च भयेष्वरक्षीत्
 यः सर्वदाऽस्मानपुषत् स्वपोषम् ।

परिदेवयध्वम् ? विधावपूर्वाथप्रकाशने लाट् । इहाभ्युदये, वतशब्दो विस्मये, अस्मिन् आश्चर्यभूते अभ्युदये वृद्धौ सत्याम् । कुतः ? इत्याह, पितुर्नियोगलाभेन वनगमनाज्ञालाभेन कृतार्थान् लब्धप्रयोजनान्, कृतार्थत्वाटशोच्या वयमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ज० म०

प्रस्थास्यमानाविति ।—प्रस्थास्यमानौ गामिष्यन्ती तौ राम-लक्ष्मणौ उपसेदुषः उपसन्नान् जनानिदं वक्ष्यमाणम् ऊचतुः । किम्भूतान् ? शोशुच्यमानान् पुनः पुनरतिशयेन शोचतः, “मूत्र-सूत्र—” इत्यादिना यद्, खेर्णुः । प्रस्थास्यमानावित्यत्र “प्रतिज्ञा-निषेध—” इत्यादिना सम्पूर्वात् तिष्ठतेमै स्थमानः । उपसेदुष इति उपपूर्वात् सटे: “ठौपमवत्—” इति कसुः, “वसोर्वसे—” इतीम, “तृफल—” इति अत एत्वं, खिलोपश्च, “वसोर्वः सेमपि—” इति उः । किमूचतुरित्याह, इहाभ्युदये वृद्धौ सत्यां किम-स्मान् यूयं शोचत ? “विधिनिमन्त्रण—” इत्यत्रादिशब्दात् विधाव-पूर्वप्रकाशने गो । वर्तति “खेदानुकम्पसन्तोषविस्मयामन्विते-ष्वपि” इति वर्द्धमानः । अभ्युदयः कुतः ? इत्याह, पितुर्नियोग-लाभेन वनगमनाज्ञानाभेन कृतार्थान् लब्धप्रयोजनान्, अस्मा-निति ‘इयोरप्यस्मदोः बहुत्वम्’ इति परः, स्वमते वाच्याध्यात्मिक-भावबहुत्वविवक्षया सोताऽन्वितत्वाद्वा ॥ १२ ॥ भ० म०

असृष्टेति ।—असृष्ट जनितवान्, सृजिर्देवादिकस्यात्मनेपदि-त्वात् लुङि रूपं, न तौटादिकस्य परस्मैपदित्वात् “सृजि-दृशोः—” इत्यम् । यश्च भयेषु सत्सु अरक्षीत् पालितवान्, ‘रक्ष

महोपकारस्य किमस्ति तस्य
 तुच्छेन यानेन वनस्य मोक्षः ? ॥ १३ ॥
 विद्युत्प्रणाशं स वरं प्रनष्टो
 यद्दोर्द्ध्वशोषं तृणवद्विशुष्कः ।
 अर्थे दुरापे किमुत प्रवासे
 न शासनेऽवास्थित यो गुरुणाम् ॥ १४ ॥

पालने' इत्यस्य लुङ् रूपां, यः सर्वदा सर्वकालं, "सर्वैकान्य—"
 इत्यादिना टाप्रत्ययः, अस्मान्पुषत् पुष्टवान्, स्वपोषं धनेनापुषत्,
 पुषेर्लुङ् रूपां, "पुषाटि—" इत्यङ्, "स्वे पुष." इति णमुल्, "अमेवा-
 व्ययेन" इति समासः, "यथाविध्यनुप्रयोगश्च" । तस्य पितुः
 सम्बन्धिनो महोपकारस्य किमस्ति मोक्षः ? प्रत्युपकारः ?
 नैवेति भावः, केनेत्याह, तुच्छेन असारेण वनस्य यानेन ।
 यातेर्भावे ल्यट् । वनस्येति शेषसामान्ये षष्ठी, क्लृप्तव्यायास्तु
 षष्ठ्या गत्यर्थकर्मणि चतुर्थ्या बाध्यमानत्वात् ॥ १३ ॥ ज० म०

असृष्टेति ।—योऽस्मान् असृष्ट जनित्रान्, 'सृजो श विसर्गे',
 यश्च भयेषु अरत्तोत्, रत्तेष्ट्यां रूपां, यः सर्वदा सर्वकालम् अस्मान्
 स्वपोषम् अपुषत् स्वेन धनेन पुष्टवान्, स्वपोषम् इति "चणम्
 वाऽऽभौक्षोः—" इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाच्चणम्, तदनु-
 प्रयोगस्त्वभिधानात् । अपुषदिति "शासुलिङ्गत्—" इति ङः,
 सर्वदा इति "सर्वैकात् काले दा" । तस्य पितुः सम्बन्धिनो
 महोपकारस्य तुच्छेन लघोयसा वनस्य गमनेन किं मोक्षः
 प्रत्युपकारोऽस्ति ? नास्त्येवेति भावः । वनस्येति "दघे कृति—"
 इति कर्मणि षष्ठी ॥ १३ ॥ भ० म०

विद्युदिति ।—अर्थे कार्यविशेषे दुरापेऽपि क्लृप्तव्यायेऽपि,

“ईषद्दुःसुषु—” इत्यादिना खल्, गुरुणां यच्छासनमादेशः तस्मिन् यो नावास्थित नावास्थितवान्, अवपूर्वात्तिष्ठतेर्दुः, “समव—” इत्यादिना तड्, “स्थाघोरिच्च” इति क्त्विमित्त्वच्च, “ङ्खादङ्गात्” इति भिचो लोपः । स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टः विद्युदिवो-
त्पत्त्यनन्तरमेव विनाशं गतः । “उपमानि कर्माण च” इति चकारात् “कर्त्तृजीवपुरुषयोः” इत्यतः कर्त्तृग्रहणानुवृत्तौ कर्त्त-
वाचिनि विद्युच्छब्द उपपदे णमुल्, “उपसर्गादसमासे—” इत्यादिना णत्वम् । यद्वा इति अथवा स ऊर्द्धशोषं तृणवह्नि-
शुष्कः “ऊर्द्धं शुषि—” इत्यादिना णमुल्, उभयत्र “अभैव—” इत्यादिना समाम्, “यथाविध्यनुप्रयोगश्च” । किमुत प्रवासे ? * किं पुनः प्रवासविषये यच्छासनं तत्र तावदनवास्थितस्य सुतरा-
मेव पूर्वोक्तं प्रयुज्यते ॥१४॥ ज० म०

विद्युदिति ।—दुरापे दुःखेन प्राप्येऽर्थे प्रयोजने गुरुणां शासने आज्ञायां यो न अवास्थित न तस्थी, स वरं विद्युत्प्रणाशं प्रनष्टो विद्युदिव उत्पत्त्यनन्तरमेव नष्टः । “चणम्—” इत्यत्र वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात् कर्त्तृरुपमानात् नशो गतार्थात् चणम्, तदनुप्रयोगस्त्वभिधानात् । “प्राग्बन्धो णः—” इति शान्तनशो णत्वम् । दुरापे इति “ईषद्दुःसोः खल् भावे ढे” इति खल् । अवास्थितेति अवपूर्वात्तिष्ठतेः “प्रतिज्ञानिर्णय—” इति मम्, “व्यां िसः” “स्थादोर्द्धिष्टीमे न णुः” इति ङिः, तस्य गुणाभावः, “भूमस्वात्—” इति सेर्जापः । “शासनं राजदत्तोर्वी-
लेखाज्ञाशास्त्रशास्त्रिषु” इति विश्वः । वरं मनागिष्टे, “देव-
कल्पितजामात्रोर्वरः श्रेष्ठे पुनस्त्रिषु । मनागिष्टे भवेत् क्लोवमन्ये
त्वाहुस्तदव्ययम् ।” इति रन्तिदेवः । यद्वा अथवार्थे, तृण-
वटूर्द्धशोषं विशुष्क ऊर्द्धशुष्क इत्यर्थः । ऊर्द्धाच्छुषेर्गतार्थाच्च तदनु-

* “किमु सुप्रवासे” इति भरतधन्यातः पाठः ।

पौराः ! निवर्त्तध्वमिति न्यगादीत्
 तातस्य शोकापनुदा भवेत् ।
 मा दर्शतान्यं भरतश्च मत्तो
 निवर्त्तयित्याह रथं स्म सूतम् ॥१५॥

प्रयोगस्याभिधानात्, किमु सुप्रवासे ? सुकरप्रवासविषये यत्
 शासनं तत्र यो नावास्थित स किं पुनः ? सुतरामिव पूर्वोक्तं
 युक्तम् । “किमुत” इति क्वचित् पाठः ॥१४॥ भ० म०

पौरा इति ।—हे पौराः ! यथागतं निवर्त्तध्वं, विधी लोट् ;
 इति तान् न्यगादीत् उक्तवान् रामः । गदेः “अतो ह्लादेः—” इति
 वृद्धिः, “इट ईटि” इति सचो लोपः । तातस्य पितुः शोकापनुदाः
 शोकस्यापहर्त्तारो भवेत्, “तुन्दशोकयोः—” इत्यादिना कः,
 भवतेर्विधी प्रार्थनायां वा लिङ् मध्यमपुरुषबहुवचनम् । भरतश्च
 मत्तो मत्तः सकाशात्, अस्मदः “पञ्चम्यास्तसिल्” “प्रत्ययोत्तर-
 पदयोश्च” इति मदादेशः, अन्यं भरतं मा दर्शत मा द्रष्टारः स्त्र्यः,
 अपि तु योऽहं स एव भरतः, स च प्रतिष्ठितः राज्यपालयि-
 ष्यतीत्येव न्यगादीत् । दृशेः “माङि लुङ्,” “इरितो वा” इत्यङ्,
 “ऋट्शोऽङि गुणः” इत्यनेन गुणः । निवर्त्तय रथमिति सूतश्च
 सुमन्त्रमाह स्म, “लट् स्त्रे” इति लट्, “ब्रुवः पञ्चानाम्—”
 इत्याहादेशः, तिपो णल् ॥ १५ ॥ ज० म०

पौरा इति ।—हे पौराः ! पुरवासिनः ! ययं निवर्त्तध्वं
 निवृत्ता भवत, “विधिनिमन्त्रणा—” इति विधी गौ । तात-
 स्मास्तपितुः शोकापनुदाः शोकापहर्त्तारो ययं भवेत्, “विधि-
 निमन्त्रणा—” इति विधी प्रार्थनाया वा स्त्रो, “ख्या यायुस्यामाम्
 —” इति याशब्दस्य इत्वम् । शोकापनुदा इति “कृ-गृ-ञा—” इति
 इजुङ्त्वात् नुदेः कः । मत्तोऽन्यं भरतं ययं मा दर्शत, अहमिव

ज्ञात्वेङ्गितैर्गत्वरतां जनाना-
मेकां शयित्वा रजनीं सपौरः ।
रक्षन् वनेवासकृताद्भयात्तान्
प्रातश्छलेनापजगाम रामः ॥ १६ ॥

सोऽपि पालयिष्यतीति ध्वनिः । 'दृशिगे प्रक्षणे' मयोगे टौ, इरनुबन्धात् "शासुलिद्युत्—" इति विकल्पितो छः, "दृशोर्णुः" इति गुणः । मत्त इति "अन्यारभ्य—" इति पञ्चमी, "तस् त्तेः" इति तम् । बाहुल्यात् "त्यटां टेरः क्ली" इति न टेर इत्युक्तम् । रामो न्यगादीत् उक्तवान्, "हमादेः सेम—" इति वृद्धिः । त्वं रथं निवर्त्तयेति सूतं सारथिं सुमन्त्रमाह स्य । "की स्मेनातीते" इति स्मेन योगेऽतीते की । "पञ्चतिप् पञ्चषप् वा षाहश्च" इति तिपो षप्, स्रुव आहादेशः ॥ १५ ॥ भ० म०

ज्ञात्वेति ।—निवर्त्तध्वमित्युक्ते ये तत्रानिहृत्ताः तेषां जनानां रामो गत्वरतां गमनशीलतां ज्ञात्वा, "गत्वरथ" इति निपातितः । कैः ? इङ्गितैः अभिप्रायसूचकैश्चेष्टितैः, इङ्गितैर्भावे निष्ठा ; वनेवास इति सप्तमीति योगविभागात् समासः, "शय-वास-वासिषु—" इति विभाषा मत्तम्या अलुक् ; तेन कृतात् सिंहादिभयात् रक्षन् पालयन् तान् पौरान्, सपौरः पौरैः सह एकां रजनीं शयित्वा, "कालाध्वनोः—" इति द्वितीया । शयित्वेति "न क्त्वा सेट्" इति कित्त्वप्रतिषेधात् गुणो भवति । प्रातः प्रातःकाले छलेन सख्यावन्दनादिव्याजिन अपजगाम गतवान् ॥ १६ ॥ ज० म०

ज्ञात्वेति ।—निवर्त्तध्वमित्युक्तेऽपि तत्रानिहृत्तानामिङ्गितैरभिप्रायबोधकैश्चेष्टितैर्गत्वरतां गमनशीलतां ज्ञात्वा रामः सपौरः पौरैः सह एकां रात्रिं शयित्वा तान् जनान् वनेवासकृतात्

अस्त्राक्षरसं करुणं रुवन्तो *
 मुहुर्मुहुर्न्यश्वसिषुः कवोष्णाम् ।
 हा राम ! हा ! कष्टमिति ब्रुवन्तः
 पराङ्मुखैस्ते न्यवृतन्मनोभिः ॥ १७ ।

भयात् रक्तन् पातश्छलेन सन्ध्यावन्दनादिव्याजेन अपजगाम ।
 इङ्कितेरिति 'इगि गत्यां' भावे क्तः, गत्वरतामिति च्चरप् मस्य
 तश्च । रजनीमिति "देशाध्वकाल—" इति कर्मसंज्ञा । शयि-
 त्वेति "सेम् अक्षध—" इत्यादिना किन्निषेधात् "णुर्घूङ्—"
 इति गुणः, वनेवास इति 'अकालवाचिनः शय-वास-वासिषु इति
 सप्तम्या अलुक्' इति परः, स्वमते सरसिजमित्युदाहरता क्वचित्
 समासे विभक्तेरलुर्गिति सूचितम् ॥१६॥ भ० म०

अस्त्राक्षरिति।—तं पौरा राममपश्यन्तः करुणं रुवन्तो
 विलपन्तः, 'रु शब्दे' इत्यस्य शतरि रूपम् ; असम् अशु अस्त्राक्षुः
 मुक्तवन्तः, सृजेस्तीदादिकस्य परस्मैपदिनः सिचि "सृजि-ट्शोः
 —" इत्यम् । हसन्तलक्षणा वृद्धिः, "चोः कुः" "खरि च" इति
 चत्वम् । मुहुर्मुहुः भूयो भूयः कवोष्णामौषदुष्णमन्तसन्तापात्,
 "कवं चोष्णे" इति कोः कवादेशः, न्यश्वसिषुः, श्वसेर्नुङ्,
 "ह्यप्रन्त—" इत्यादिना श्वसेर्वृद्धिप्रतिषेधः, "अतो हलादे-
 र्लघोः" इति विकल्पस्य प्राप्तत्वात् । हा राम ! हा कष्टं !
 कच्छम् इति ब्रुवन्तः पराङ्मुखैः येन गतो रामस्तेन गतेर्मनोभि-
 रित्यभूतैः न्यवृतन् निवृत्तवन्तः । "द्यङ्गो लुङ्" इति
 परस्मैपदविकल्पात् द्युतादित्वादङ् ॥१७॥ ज० म०

अस्त्राक्षरिति।—तं पौरा राममपश्यन्तः करुणं रुदन्तो
 विलपन्तः अस्र नेत्रजलम् अस्त्राक्षुस्यक्तवन्तः । रुदन्त इति

सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा

सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।

ससीतयोराघवयोरधीयन्

श्वसन् कदुष्णां पुरमाविवेश * ॥ १८ ॥

‘रुद रादे’ शब्दः । अस्मात्पुरित ‘सृजो श विसर्गे’ “व्यां सिः,”
 “वर्द्धोऽकित्—” इति ऋकारस्य रः, “व्रज-वट—” इति अनिम्-
 त्वात् त्रिः, “शच्छ्राज—” इति षड्, “षटोः कः से” इति
 कः, “क्विनात्—” इति षः, “षनुस् सिद्धेः—” इति अन-
 उस् । कवोष्णम् ईषदुष्णम्, अन्तःसन्तापात् ; “कत्कवौ
 चाग्नुराणे” इति ईषदर्थं कवादृशः ; मुहुमुहुर्वारं वारं न्यश्वमिषुः
 निश्वसितवन्तः । “हसादेः सेमो—” इत्यादौ श्वसवर्जनात् श्वसेनं
 त्रिः । हा राम ! हा कष्टम् ! इति ब्रुवन्तः ते पौराः पराङ्मुखैः
 रामदिगनुसारिभिः, अपूर्णकामत्वात् परिभूतेर्वा, मनोभि-
 रूपलक्षिताः सन्तः निवृत्ताः । वृतेर्युतादित्वात् “शासुल्लङ्घुत्
 —” इति डः, तेनैव “लोपोऽतोऽदेचोः” इत्यकारलोपः । “साधन-
 हेतुविशेषण—” इति विशेषणे द्वितीया । हा राम ! इति हाशब्द-
 योगे षष्ठ्यर्थं द्वितीया, अत्र तु तदभाव इति श्रुतिः, सामान्येन
 हाशब्दं प्रयुज्य रामः सम्बुध्यते इति दौर्गाः, सम्बुद्धाविति
 हादियोगे द्वितीयानिषेधार्थं क्रमदीश्वरसूत्रं, स्वमते हाशब्द-
 वाच्येन कष्टेन नात्र रामस्य योगा विवक्षितः, किन्तु पौराणामिव
 तदयोगाभावान्न द्वितीया ॥ १७ ॥ भ० म०

सूत इति ।—सूतोऽपि सुमन्त्रः सहाश्वमश्वैः सह अनल्प-
 मन्युः प्रवृद्धशोकः राघवयोः रामलक्ष्मणयोः, “मरूपाणाम्—”
 इत्येकशेषः ; ससीतयोः सीतासहितयोः अधीयन् स्मरन्,

* “आजगाम” इति जयमङ्गलाद्यम्तः पाठः ।

प्रतीय सा पृदृष्टे जनेन
दौर्भानुशीतांशुनिराकृतेव * ।

‘इक् स्मरणे’ इत्यस्य शतरि रूपं, यणादेशः, “अधीगर्थ—” इति कर्मणि षष्ठौ ; श्वसन् कदुष्णम् ईषदुष्णं, “कवं चोष्णे” इति चकारात् कटादेशः ; गङ्गातटात् प्रतिनिवृत्त्य पुरमयोध्या-
माजगाम आगतवान् । गङ्गासलिलैः आत्मानं बाह्यमाभ्यन्तरञ्च पवित्रीकृत्य, “पूडश्च” इति विकल्पेनेट् “पूडः ज्ञा च” इति कित्त्वप्रतिषेधात् गुणः ॥१८॥ ज० म०

सूत इति ।—सूतः सारथिः सुमन्त्रोऽपि गङ्गाजलैः सहाश्वम् आत्मानं पवित्रा पवित्रीकृत्य सीतासहितयोः रामलक्ष्मणयो-
रधीयन् स्मरन् कदुष्णं श्वसन् पुरमयोध्याम् आविवेश प्रविष्ट-
वान् । अनल्पमन्यः प्रवृष्टशोकः । गङ्गासलिलैः पवित्रा इत्यनेन गङ्गाप्रयन्तं तद्गमनं ध्वन्यते । “पूर्वशुदित इम्” इति विभाषित इम्, “सेम् अन्तुध—” इत्यादिना कित्त्वनिषेधात् “णूर्ध्व—” इति गुणः । समीतयोरिति “सहः नो वा” इति बहुव्रीहौ सादेशः । राघवयारिणं ‘स्मरणार्थेन—’ इत्यादिना कर्मणि षष्ठौ । अधीय-
न्निति ‘अधीकल स्मृत्याम्’ “इण्डिकः” इति वाक्यात् “यिणो-
ऽच्यौ” इति यादेशः क्वचिन्न स्यात्, ‘आतिदेशिककार्यमनित्यम्’ इति न्यायात्, तेनात्र “शुध्वोरखची—” इति इयादेशः । कदुष्ण-
मिति “कल्कवौ चा—” इति कौः कटादेशः ॥१८॥ भ० म०

प्रतीयेति ।—जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य
पुरयोध्या दृष्टे दृष्टा । कर्मणि लिट् । प्रतीय इति ‘ईड् गती’
इत्यस्य रूपं, न पुनरिणः, तस्य हि तुकि प्रतीत्येति स्यात्, “पत्व-

* “विनाकृतेव” इति जयनक्षत्राक्षरतः पाठः ।

राजन्यनक्षत्रसमन्विताऽपि

शोकान्धकारक्षतसर्वचेष्टा ॥ १६ ॥

तुकोरसिद्धः” इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् । “प्रतीयुषा सा दृष्टये” इति पाठान्तरम् । प्रतिनिवृत्तेन सा पूर्वदृष्टये दृष्टेत्यर्थः । अस्मिन् पाठे तु “उपेयिवान्—” इत्यादिना इणः कसौ रूपं द्रष्टव्यमत्रोपसर्ग-
स्यातन्त्रत्वात् । शोकोऽन्धकार इव शोकान्धकारः तेन क्षता क्षयं
नीता अनुष्ठेयकर्मणि चेष्टा परिस्थन्दो यस्यां पुरि सा तथोक्ता,
राज्ञोऽपत्यानि “राजश्चशुराद्यत्” राजन्याः क्षत्रियाः, “ये
षाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावः, राजन्या नक्षत्राण्येव तैः
समन्विताऽपि द्यौः भानुश्रीतांशुविनाक्षतेव द्यौराकाशः यथा
नक्षत्रमन्विताऽपि रात्रौ भानुचन्द्राभ्यां विनाक्षता रक्षिता
अन्धकारक्षतसर्वचेष्टा, तद्वत् साऽपि भानुचन्द्रस्थानीययोः
राघवयोर्विरहादिति भावः ॥ १६ ॥ ज० म०

प्रतीयेति ।—जनेन रामानुयायिना प्रतीय प्रतिनिवृत्त्य सा
पूरयोध्या दृष्टये, कर्मणि ठी । प्रतीयेति ‘ईयङ् मत्याम्’ इत्यस्य
रूपं, न त्विणः, तनागमप्रसङ्गात् । “प्रतीयुषा” इति पाठे—प्रति-
पूर्वादिणः कसुः प्रतीयवस्यश्च “वसोर्वः सेमपि—” इति सेम्-
वस्योत्वं, प्रतीयुषा प्रतिनिवृत्तेन जनेन पूर्वदृष्टये इति योजना ।
कीदृशी पूः ? शोकोऽन्धकार इव तेन क्षता नाशिता सर्वेषां चेष्टा
सर्वा वा चेष्टा यस्यां सा तथा । राजन्याः नक्षत्राण्येव तैः सम-
न्विताऽपि पूः सूर्यचन्द्राभ्यां निराक्षता द्यौराकाशमिव, यथा
नक्षत्रसमन्विताऽपि द्यौः सूर्यचन्द्राभ्यां रक्षिता अन्धकारक्षत-
सर्वचेष्टा, तद्वत् साऽपि सूर्याचन्द्रतुल्ययोः राघवयोरभावादिति
भावः । राजन्य इति राज्ञां समूह इति गर्गादित्वात् ष्याः, “मन्
वर्जान्—” इत्यादिना नलोपनिषेधः ॥ १६ ॥ म० म०

विलोक्य रामेण विना सुमन्त्र-
 मच्योष्ट सत्त्वानृपतिश्चुप्रताशः ।
 मधूनि नैषीत् व्यलिपन्न गन्धै-
 र्मनोरमे न व्यवसिष्ट वस्त्रे ॥ २० ॥
 आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्
 कृताकृतैभ्यः क्षितिपालभाग्यः ।

• विलोक्येति ।—रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य दृष्ट्वा नृपति-
 र्दशरथः सत्त्वात् स्वभावात्च्योष्ट च्युतः । अच्युतं कर्मकालुङ् ।
 गतोऽपि महचनमतिक्रम्य आगच्छेद्राम इति अस्य या आशा सा
 च्युता यस्य स च्युताशः, सत्त्वात् च्युतश्च मधूनि पातुं नैषीत् नैष्ट-
 वान् । “नैष्ट” इति मित्रि वृद्धिप्रतिषेधः । गन्धैश्चन्दनादिभिर्ना-
 लिपत्, लिपे: “लिपि-मिचि-ह्रस्व” इत्यङ् । मनोरमे चेतो-
 हारिणी वस्त्रे न व्यवसिष्ट न परिहितवान् । ‘वस आच्छादनं’
 इत्यस्मात् लुङ्, अनुदात्तेत्त्वात्तङ् ॥ २० ॥ ज० म०

विलोक्येति ।—रामेण विना सुमन्त्रं विलोक्य नृपतिर्दशरथः
 सत्त्वात् स्वभावात् व्यवसायाद्वा अच्योष्ट च्युतः, च्युतोऽकर्मकात्
 टौ । गतोऽपि रामः कदाचित् पौराणामनुरोधान्महचनमतिक्रम्य
 आगच्छेदित्याशा च्युता यस्य सः । तथा मधूनि नैषीत्, ‘इषु
 इच्छायां’ टौ । गन्धैश्चन्दनादिभिर्न व्यलिपत्, “वक्तव्यस्य ख्यालिप
 —” इति ङः । मनोरमं वस्त्रद्वयं न व्यवसिष्ट न परिहितवान्,
 ‘वसलङ् आच्छादनं’ “मत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभाव-
 योः । आत्मनि व्यवसाये च चित्ते प्राणेषु जन्तुषु ॥” इति विश्वः
 ॥ २० ॥ म० म०

आसिष्टेति ।—एकत्र स्थाने शुचा शोकेन नासिष्ट नोपविष्टः ।

स चन्दनोशौरमृणालदिग्धः

शोकाग्निनाऽगात् द्युनिवासभूयम् ॥ २१ ॥

आसेरात्मनेपदिनो लुङ् । कृतानि च अकृतानि चेति “क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्” इति समासः, असमापितेभ्य इत्यर्थः, क्षितिपालं भजन्ते यानि दूतप्रेषणादीनि तेभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः व्यरंसीत् विरतः, विमुखोऽभूदित्यर्थः । ‘जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्गानम्’ इति अपादानसंज्ञा । रमेर्लुङ् “व्याङ्-परिभ्यो रम.” इति तिप्, “यम-रम—” इत्यादिना सगिटी । स एवभूतो राजा चन्दनोशौरमृणालैः शोकाग्निप्रतीकारभूतैर्दिग्धः उपल्लिप्तोऽपि उद्देगाग्निनैव द्युनिवासभूर्यं देवत्वमगात् गतवान् । दिहेनिष्ठायां “दादेर्धातोर्घः” इति घः, “भक्षस्तथोऽर्धो घः”, “भक्ष् जश् भक्षि” इति जश्त्वम् । दिवि निवासो येषां ते द्युनिवासाः देवाः तेषां भाव इति “भुवो भावे” इति क्यप् ॥ २१ ॥ ज० म०

आशिष्टेति ।—शुचा शोकेन एकत्र एकस्थानेन आशिष्ट, ‘आसलङ् उपवेशि’ । कृताकृतभ्यः क्षितिपालभाग्भ्यः राजकर्त्तव्यदूतसम्प्रेषणादिभ्यो व्यरंसीत् विरतवान्, “घे पं परानु—” इत्यादिना विपूर्वात् रमेः पं, “यम-रम—” इति इम्-सनी । कृतावयवसम्बन्धात् कृतम्, अकृतावयवसम्बन्धाच्चाकृतम् इति एकार्थत्वात् कर्मधारयः । ‘अनञः क्तान्तस्य तेन सनञोति कर्मधारय.’ इति परः । क्षितिपालभाग्भ्यः क्षितिपाल भजन्ते इति “टाङ्गजवह—” इति विष् । स ईदृशो राजा चन्दनोशौरमृणालैस्सापोपशान्तिसाधनैर्दिग्धो ल्लिप्तोऽपि शोकाग्निनैव हेतुना द्युनिवासभूर्यं देवत्वमगात् । दिवि निवासो यस्य इति विश्वः, निवसन्त्येति घञि द्यौर्निवासो यस्येति वा “उहस्युङ्” इति उङ्, तस्य भवन “भू हनः क्यप्—” इति भुवो क्यप् । दिग्ध इति ‘दिह

विचुक्रुशुर्भूमिपतेमहिष्यः
 केशान् लुलुञ्चुः स्ववपूंषि जघ्नुः ।
 विभूषणान्युन्मुमुचुः क्षमायां
 पेतुबभञ्जुर्बलयानि चैव ॥ २२ ॥
 ताः सान्त्वयन्ती भरतप्रतीक्षा
 तं बन्धुता न्यक्षिपदाशु तैले ।

उपलेपे' क्तः, "दादेर्घः", "ढभात्तथोः—" इति तस्य धः, "भूप-
 भ्रसोः—" इति घस्य गः । उशौर वीरणमूलम् ॥ २१ ॥ भ० म०

विचुक्रुशुरिति ।—भूमिपतेः राज्ञो महिष्यः पत्न्याः, 'अवि-
 मञ्जोष्टिषच्' इत्यौणादिकः श्लेषच्; विचुक्रुशुः रुदितवत्य इत्यर्थः,
 हा स्वामिन् ! इति । तथा केशान् लुलुञ्चुः उत्पाटितवत्यः, स्ववपूंषि
 स्वशरीराणि जघ्नुस्ताडितवत्यः, विभूषणानि हारादीनि उन्मुमुचु-
 मुक्तवत्यः, क्षमायां भुवि पेतु, बलयानि अवैधव्यचिह्नानि बभञ्जुः
 चूर्णितवत्यः । एतं लिङ्गन्ताः, पतेरेत्वाभ्यासलोपो ॥ २२ ॥ ज० म०

विचुक्रुशुरिति ।—भूमिपतेदेशरथस्य महिष्यः विचुक्रुशुः
 क्रान्दितवत्यः, हा हा स्वामिन् ! इति नृपमाहृतवत्यो वा । यद्यपि
 "क्षताभिषेका महिषी" इत्यमरः, सा चैकेव, तथाऽप्युपचारात्
 पत्नीमात्रेऽपि तिसृषामेव क्षताभिषेकत्वमिति कीचत् । केशान्
 लुलुञ्चुः उत्पाटितवत्यः, "स्यात् व्यपित् किहा" इति अकित्पक्षे
 उङ्गलोपाभावः । स्ववपूंषि जघ्नुः ताडितवत्यः, विभूषणानि
 हारादीनि उन्मुमुचुः त्यक्तवत्यः, क्षमायां भुवि पेतुः, "तृफल—"
 इति पतेरत एत्वं छिलोपश्च । बलयानि अवैधव्यलक्षणानि
 बभञ्जुः । सर्वत्र व्या उस् ॥ २२ ॥ भ० म०

ता इति ।—बन्धुता बन्धुसमूहः, "ग्राम-जन-बन्धु-सहायेभ्य-
 स्तद्धन्"; ता महिषीः सान्त्वयन्ती संस्थापयन्ती, सान्त्वं करोतीति

दूतांश्च राजात्मजमानिनोषून्
 प्रास्थापयन्मन्त्रिमतेन यूनः ॥ २३ ॥
 सुप्तो नभस्तः पतितं निरीक्षा-
 च्चक्रे विवस्वन्तमधःस्फुरन्तम् ।
 आख्यद्वसन् मातृकुले सखिभ्यः
 पश्यन् प्रमादं भरतोऽपि राज्ञः ॥ २४ ॥

णिच् ; तं दशरथं मृतं तैले न्यक्षिपत् निक्षिपवती आशु शीघ्रं,
 मा भूत् पूतिरिति ; क्षिपेर्लुङ्, “पुषादि—” इत्यङ् । कस्मा-
 त्तमक्षिपत् ? इत्याह, भरतप्रतीक्षा—तेन संस्कारः कर्तव्य इति सा
 भरतं प्रतीक्षते, “ईक्षिच्चमिभ्याश्च” इत्युपमङ्गानात् एः ; दूतान्
 प्रास्थापयत् प्रहितवती, राजात्मज भरतमानिनोषून् आनितु-
 मिच्छून्, अन्यथा कैकेयीवैमुख्यात् भरतोऽपि वैमुख्यात् दूता अपि
 नानेतुमिच्छन्ति, तत्रापि मन्त्रिमतेन न स्वमतेन, यूनः, तेषां
 गन्तुं समर्थत्वात् ॥ २३ ॥ ज० म०

ता इति ।—बन्धुता बन्धुसमूहः ता महिषीः सान्त्वयन्ती
 आश्वासयन्ती तं मृतं दशरथं शीघ्रं पूतिगन्धाशङ्कया तैले
 न्यक्षिपत्, क्षिपेस्तुटादित्वात् । कुतो न्यक्षिपत् ? इत्याह, भरत-
 प्रतीक्षा भरतं प्रतीक्षते इति पचादत्वात्, भरते प्रतीक्षा यस्या
 इति वा । दूतांश्च मन्त्रिणां मतेन बुद्ध्या, कैकेयीं प्रात क्रोधेन
 भरते वैमुख्यात्, त्वेच्छया, प्रास्थापयत् प्रहितवती, राजात्मजं
 भरतम आनितुमिच्छून्, ये स्वत एव भरतमानेतु-
 मिच्छन्ति तत्रस्थापनं युक्तमिति भावः ; यूनस्तरुणान्, शीघ्र-
 गमनमामर्थ्यात् । बन्धुतेति “जनखल—” इति समूहार्थे तः ।
 सान्त्वयन्तीति ‘सान्त्वल्क सान्त्वने’ शब्दः ॥ २३ ॥ भ० म०

अशिश्रवन्नात्ययिकं तमेत्य

दूता यदाऽर्थं प्रयियासयन्तः ।

सुप्त इति ।—भरतोऽपि मातृकुले वसन् सखिभ्यो मित्रेभ्यः
आख्यत् कथितवान्, ख्यातेलुङ्, “अख्यति-वक्ति—” इत्यादिना
अङ्, क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमिति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ।
किमाख्यत् ? इत्याह, अहं सुप्तः मन् नभस्तो नभस्तलात्
आकाशात् पतितं विवस्वन्तमादित्यं स्फुरन्तं चलन्तं निरीक्षाञ्चक्रे
निरीक्षितवान्, ईक्षे: “इजाटि:—” इत्याम् । उत्तमविषये सुप्त-
प्रमत्तावस्थायां चित्तव्याप्तेपात् परोक्षे लिट् । पश्यन् विलोकयन्
राज्ञो दशरथस्य प्रमादमनिष्टम् ॥२४॥ ज० म०

सुप्त इति ।—भरतोऽपि मातृकुले वसन् मन् राज्ञो दश-
रथस्य प्रमादम् अनिष्टं पश्यन् वितर्कयन् सखिभ्यो मित्रेभ्य
आख्यत् कथितवान् । “वक्तव्य—” इति ङ्, तादर्थ्यं चतुर्थी,
'यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्र चतुर्थी' इति परः । किमाख्यत् ?
इत्याह, सुप्तोऽहं नभस्त आकाशात् पतितम् अधःस्फुरन्तं
विवस्वन्तं सूर्यं निरीक्षाञ्चक्रे दृष्टवानस्मि । 'अस्मादि चित्तस्य
विक्षेपे ठी' इति परः, स्वमते नियमाभावात् भवत्येव, सुप्तस्य
तादृशसूर्यदर्शनेन चित्तविक्षेपार्थोऽपि गम्यते एव । 'ईक्षङ्
दर्शनं' “विजाटि—” इत्याम् ॥२४॥ भ० म०

अशिश्रवन्निति ।—दूता एव आगत्य भरतमातृकुल-
मित्यर्थः, आङ्पूर्वादिणः क्त्वाप्रत्ययस्य ख्यापि तुकि च रूपम् ;
यदा तं भरतमर्थं वचनमशिश्रवन् आवितवन्तः, अर्थयतेऽनेनेति
णिच् घञ् च, शृणोतीत्यन्ताङ्गुडि “चङि” इति द्विवचनं, “स्रवति-
शृणोति—” इत्यभ्यासस्येत्वम् ; आत्ययिकम् पत्ययो विनाशः,
स प्रयोजनमस्येति तदस्य “प्रयोजनम्” इति ठञ् । पिता ते

आंहिष्ट जाताञ्छिष्टिषस्तदासा-

वृत्कण्ठमानो भरतो गुरुणाम् ॥ २५ ॥

ज्ञानस्त्वां द्रष्टुमिच्छतीति आत्ययिकं वचनं, तमिति “गृप्ति-बुद्धि
 ”—इत्यादिना कर्मसंज्ञा । शृणोतेः शब्दकर्मत्वात् अर्थसिद्धि
 “कर्तुरीप्सुततमं—” इत्यनेन । प्रयियासयन्तः प्रयातुमिच्छन्तं
 भरतं प्रयोजितवन्तः, सन्नन्तखन्तोयऽम् ; तदा असौ भरतो
 जाताञ्छिष्टिषः जाता अञ्छिष्टिषा गमनेच्छा यस्य सः । ‘अहि
 गतो’ “इदिनो नुम्—”, तस्मादांहितुमिच्छतीति सन्, इद्-
 “अजादेर्हितीयस्य” इति हिशब्दो हिरुच्यते, नकारस्य “न न्दाः
 —” इति प्रतिषेधः, अभ्यासकार्यम्, अनुस्वारपरसवर्णौ, “शः
 प्रत्ययात्—” इत्यकारप्रत्ययः, टाप, आंहिष्ट गतवान्, तस्मा-
 देवात्मनेपदिनो लुङ्, उत्कण्ठमानः स्मरन्, ‘मठि कठि शोके’
 इत्यस्माटात्मनेपदिनो रूपम्, अनेकार्थत्वाद्वातुनाम् । गुरुणां
 पितामहादीनाम्, “अधीगर्थ—” इति कर्मणि षष्ठी ॥२५॥ ज०म०

अशिश्वन्निति ।—दूता एव आगत्य अर्थात् भरतमाढकुक्षं
 तं भरतम् अत्ययरूपम् अथं वस्तु यदा अशिश्वन् आवितवन्तः,
 प्रयियासयन्तः भरतं गमनेच्छां कारयन्तः, तदा असौ भरतः
 जाता अञ्छिष्टिषा गमनेच्छा यस्य तादृशः सन् गुरुणां पितादी-
 नाम् उत्कण्ठमानः स्मरन् आंहिष्ट गतवान् । अशिश्वन्निति
 ‘शु श्वणे’ ‘जिः प्रेरणे’ इति जिः, ‘जिश्वि—’ इत्यङ्, ‘धुर्हिष्टाडि’
 इति द्विः, “खिः सन्वत्—” “शुलुसुद्रुप्रुच्युडां वा” इति खे-
 कारस्य इत्वं, “ज्णित्यन्तेजुडतोः” इति त्रिः, “यलायवायव—” इति
 श्राव्, “जड्ङाड्. स्व.—”, “जेर्लोपो—” “घोऽञो जेः” इति प्रयो-
 ज्यस्य कर्तुः कर्मत्वम् । आत्ययिकमिति अत्ययो विनाशः, “विकार-
 सङ्घ—” इति षष्ठीकः । “अर्थोऽभिधेये शब्दानां धनकारण-

बन्धूनशङ्किष्ट समाकुलत्वा-

दासेदुषः स्नेहवशादपायम् ।

गोमायुसारङ्गगणाश्च सम्यङ्-

नायासिषुर्भीममरासिषुश्च ॥ २६ ॥

वस्तुषु । प्रयोजने निवृत्तौ च विषये च प्रयुज्यते ॥” इति
कोषः । केचित्तु अर्थयते अननेत्यर्थे वचनम् आत्मायकम् अनर्थ-
सम्बन्धीत्यर्थः । “अर्थम्” इत्यत्र “अमुम्” इति पाठे —अमुं भरतं
प्रथियासयन्त आत्मायिकं राज्ञा मरणम् । एत्येति “व्यादनजः—”
इति आङ्पूर्वादिषः क्त्वा यप् “स्वस्य तन् पति” इति तन् ।
प्रथियासयन्त इति यातेः सनन्तात् जिः शब्दः । आङ्किष्टेति
‘आङ्ङ गतौ’ इदित्वात्तुन् । जाताञ्जिष्टिषः इति अङ्गेः सन् इम्,
“नाजन्तादेरादिर्हि;” इति “श्यादौ नवद्वोऽये” इति च निषेधात्
आदिनकारस्य न द्वित्वं, “शंस्यादः” इति अः । ‘कठिङ् आध्याने’
इष्टानवाप्तौ तदवामयेऽभिन्नाष उत्कण्ठेत्यन्ते । गुरुषामिति
“समार्यन—” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ २५ ॥ भ० म०

बन्धूनिति ।—दुःस्वप्नदर्शनेन अकस्माच्च पिष्टदूतागमनेन
स्नेहवशात् चेतसि समाकुलत्वाद्भरतो बन्धूनशङ्किष्ट शङ्कितवान्,
उत्प्रेक्षितवानित्यर्थः, शङ्कतेरात्मनेपदिनो लुङि रूपम् ।
कौटुम्भान् ? आसेदुषः अपायं विनाशं गतवतः । “भाषायां सद-
वस—” इत्यादिना कसुः, “अत एकहल्—” इत्येत्वाभ्यासकौपी ।
अस्मद्भ्यः कश्चित् व्यसनमापन्नोऽभूदिति ; गच्छतस्तस्य गोमायु-
सारङ्गगणाः शृगालसृगगणाश्च सम्यगनुकूलं नायासिषुः नागताः ।
यातेर्लुङि “यमरम—” इति सांगतौ, शृगालाः प्रदक्षिणङ्गताः
सृगाश्च सम्यमित्यर्थः, भीमसुहेगकारमरासिषुः रसिताः । रसे

स प्रोषिवानेत्य पुरं प्रवेक्ष्यन्
शुश्राव घोषं न जनौघजन्यम् ।
आकर्णयामास न वेदनादान्
न चोपलेभे बणिजां पणायाः ॥ २७ ॥

परस्मैपठिनो लुङ्, “अतो हसादेः—”इति वृद्धौ रूपं, न रासेः,
तस्मात्तनेपठित्वात् ॥ २६ ॥ ज० म०

बन्धूनि ।—दुःस्वप्नदर्शनात् अकस्मात् पितृदूतागमनाच्च
क्षेपवशात् चेतसि समाकुलत्वात् गच्छन् भरती बन्धून् अघायं
विनाशम आसेदुषः प्राप्तान् अशङ्कितं शङ्कितवान् । ‘शकिङ्
दासशङ्कयोः’ । गच्छन्तस्तस्य गोमायुसारङ्गणः शृगालहरिण-
समूहाः सम्यगनुकूलं नायासिषुः नागतवन्तः, शृगालाः प्रदक्षिणं
गता इत्यर्थः । यातेष्ट्यां “यमरम—”इतीमसनी, “अनुस् सिङ्गेः—”
इति अन उस् । भीमं भयानकं यथा स्यात्तथा अरासिषुः शब्दं
कृतवन्तः । ‘रस शब्दे’ “हसादेः सेम—”इति त्रिः, अन उस् ।
“चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु”इति दन्त्यादौ रभसः ।
शृणोतिः अन्तादङ्ग औणादिकः इति तालव्यादि केचिदाहुः
॥ २६ ॥ भ० म०

स इति ।—स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुलात् प्रोषितः
सन्, “भाषायाम्—”इत्यादिना कसुः, यजादित्वात् सम्प्रसारणं,
द्विवचनं, “वस्त्रेकाजाद्वसाम्” इति इट्, पुरमयोध्यामित्य
आगत्य प्रवेक्ष्यन् गृहमित्यर्थात्, पुरं प्रविष्टः घोषं शब्दं न शुश्राव
न श्रुतवान्, जनौघजन्यं जनसमूहेन जन्यमुत्पाद्यं “शकि-शसि-
चति-यति—”इति जनैर्यत् । तथा वेदध्वनीन् नाकर्णयामास न
श्रुतवान्, प्रातिपदिकाच्चात्वर्थं इति षिच्, तदन्तात् लिट्यामि

“अपामन्त—”इत्ययादेशः । न चोपलेभे नोपलब्धवान्, बणिजां पण्यजीविनां पणायान् पणलाभान्, क्रयविक्रयरूपव्यवहारस्वीच्छिन्नत्वात् ; पणन्ते इति बणिजः ‘पणेरिज्यादेशे व’ इत्यीणाटिकः । पणन्ते इति पणाः, “नित्यं पणः परिमाणे” इत्यप् व्यवहृत्तव्याः । ईयन्ते प्राप्यन्ते बणिगिभिरित्ययाः लाभाः, “एरच्” इति इणः कर्मणि अच् । पणानामयाः पणायः तान् । “पणायाम्” इति पाठान्तरम् । बणिजां वस्तूनि * संव्यवहारविषयाणि नोपलेभे, संव्यवहारकुशलाः साधव इति । गुपाटिषु स्तुत्यर्थपणिना साहचर्यात् पणेरपि तदर्थान्तेवायप्रत्ययः । “अः प्रत्ययात्” इत्यकारः, टाप् । “बणिजां प्रलापान्” इति तृतीयः पाठः, बणिक्प्रसारकलहानित्यर्थः ॥ २७ ॥ ज० म०

स इति ।—स भरतः प्रोषिवान् मातामहकुले कृतप्रवासस्तत एत्यागत्य पुरमयोध्यां प्रवेक्ष्यन् प्रवेशं करिष्यन् जनसमूहजन्यं घाषं शब्दं न श्रुत्वाव । प्रोषिवानिति प्रपूर्वात् ‘वसौ ऐ निवासि’ इत्यस्मात् कसुः, “ग्रहस्वपाद्यो—” इति जिः, द्वित्वं, “वसोघंसेकाज्—” इतीम । प्रवेक्ष्यन्निति ‘विश शौ प्रवेशे’ स्यटः । जन्यमिति “कृद्धोः कभावे” इत्युक्तेः कर्त्तरि घ्यण्, जनोवाज्जातमित्यर्थः । किंवा “तव्यानीयया—” इति जयन्ताज्जनेः कर्मणि यः । वेदध्वनिं न आकर्णयामास न श्रुतवान्, ‘कर्णत्क भिदि’ । बणिजां पणोपजीविनां पणायः क्रयविक्रयव्यवहारान् न च उपलेभे ददर्श । ‘पणङ् व्यवहारे स्तुती’ “कमऋत—” इत्याटिना आयः, “शंस्याटः” इति अः, स्त्रीत्वञ्च । “पणायान्” इति पाठे—पणन्ते इति पणाः “घञ्जनटोऽघे” इत्यल्, आयो लाभः, इमान् व्यवहृत्तव्यलाभानित्यर्थः । “बणिगापणायान्” इति पाठे—बणिजामापणो निषद्या तत्रायानित्यर्थः । “आपणस्तु निषद्यायाम्” इत्यमरः । ॥ २७ ॥ भ० म०

चक्रन्दुरुच्चैर्नृपतिं समेत्य
 तं मातरोऽभ्यर्णमुपागतास्ताः ।
 पुरोहितामात्यमुखाश्च योधा
 विवृद्धमन्युप्रतिपूर्णमन्याः ॥ २८ ॥

चक्रन्दुरिति ।—तं भरतं गृहगतमभ्यर्णं समीपौभूतं समेत्य
 ढीकित्वा मातरः कौशल्याद्याः नृपतिमुच्चैरत्यर्थं चक्रन्दुः क्रन्दित-
 वत्यः, हा स्वामिन् ! हा राजन् ! क्व गतोऽसौति । उपागतं प्राप्त-
 मस्रमश्रुजलं यासां ताः एवविधाः । युध्यन्ते इति योधाः पचादित्वा-
 दच्, ते च तं समेत्य नृपतिं चक्रन्दुः, पुरो धीयते इति पुरो-
 हितः “निष्ठा” “दधातेर्हिः” । अमाशब्दः सहाय्यं, सह राज्ञा
 कार्येषु भवतीत्यमात्यः । “अनेहकतसित्रेभ्यः—” इति निपातात् ।
 पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं येषां योधानां ते पुरोहितामात्य-
 मुखाः ; अमात्यस्य अजायदन्तत्वेऽपि पुरोहितस्याभ्यर्हितत्वात्
 पूर्वनिपातः । विवृद्धेन मन्युना शोकेन प्रतिपूर्णं मन्ये गलशिरे
 येषामिति ॥ २८ ॥ ज० म०

चक्रन्दुरिति ।—तं भरतम् अभ्यर्णं समीपवर्तिनं समेत्य प्राप्य
 मातरः कौशल्यादयो नृपतिं चक्रन्दुः तमुद्दिश्य सशब्दं कुरुदु-
 रित्यर्थः । उपागतम् अस्रं नेत्रजलं यासां तास्तथा । अभ्यर्ण-
 मित्यभिपूर्वञ्चादधातोः क्तान्तस्य रूपं, “लुब्धवाद्—” इत्यादिना
 निपातितम् । युध्यन्ते इति योधाः पचादित्वाद्, तेऽपि तं
 समेत्य चक्रन्दुः । पुरोऽप्ये धीयते स्थाप्यते इति पुरोहितः, “धाजो
 हिः”, अमाशब्दः सहाय्यं, सह राज्ञा कार्येषु भवति अमात्यः
 “त्यत्राद्यचिर—” इति त्यः, पुरोहितामात्यौ मुखं प्रधानं येषां
 योधानां ते, तथा ते जना योधाश्चेति वा, विवृद्धेन मन्युना शोकेन

द्विदृक्षमाणः परितः समीतं

रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणञ्च ।

रोरुद्यमानः स तदाऽभ्यपृच्छत्

॥ यथावदाख्यन्नथ वृत्तमस्मै ॥ २६ ॥

प्रतिपूर्णा मन्था येषां यासां वा । “दान्तशान्तपूर्ण—” इति निपा-
त्यते । “पश्चाद्गोवाशिरा मन्था” इत्यमरः ॥ २८ ॥ भ० म०

द्विदृक्षमाण इति ।—स भरतो यदा समीतं रामं लक्ष्मणञ्च
परितः सर्वतो द्विदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन्, “ज्ञा-शु-स्मृ-दृशां सनः”
इति तड्, “हलन्ताञ्च” इति सनः कित्त्वे “सृजि-दृशोः—” इत्यम्
न भवति, नैक्षत न दृष्टवान्, तदा रोरुद्यमानः अत्यर्थं रुदन्,
यडि रूपम्, अभ्यपृच्छत् पृष्टवान् । ऐक्षत अभ्यपृच्छदिति
भूतसामान्यविवक्षया लड्, अन्यथा कवेः परोक्षत्वात् लिट्
ख्यात् । अथैतस्मिन् प्रस्तावे यथावत् यादृशं वृत्तं भूतं तथावत्
आख्यन् कथितवन्तः, पुरोहितामात्यमुखा अस्मै भरताय ।
ख्यातेः “अस्वति—” इत्यादिना च्छे रड्, आतो लोपः ॥ २६ ॥ ज० म०

द्विदृक्षमाण इति ।—स भरतः समीतं रामं लक्ष्मणञ्च परितः
सर्वतः द्विदृक्षमाणः द्रष्टुमिच्छन् यदा न ऐक्षत तदा रोरुद्यमानो
भृशं रुदन् अभ्यपृच्छत् पृष्टवान् । अथानन्तरं यादृशं वृत्तं तादृशम्
अस्मै भरताय आख्यन् कथितवन्तः, अर्थात् पुरोहितामात्यमुखा
योधाश्च । द्विदृक्षमाण इति दृशेः सन्, “णुतांनिमि” इति
गुणनिषेधः, “स्मृदृशाननुज्ञाना—” इति मं । ‘ईचङ् दर्शने’ घी ।
रुदेः “सूत्रसूत्र—” इत्यादिना यड्, ‘प्रच्छी श् चोप्से’ घी, “ग्रह-
स्त्रपाद्योः—” इति जिः । ख्यातेः “वक्तव्यञ्च—” इति डः, तादर्थ्यं
चतुर्थी, ‘यदभिप्रेत्य धात्वर्थम्’ इति चतुर्थीति परः ॥ २६ ॥ भ० म०

आबद्धभीमभ्रुकुटीविभङ्गः

श्रेष्ठीयमानारुणरौद्रनेत्रः ।

उच्चैरुपालब्ध स केकयीञ्च

शोके मुहुश्चाविरतं न्यमाङ्गीत् ॥ ३० ॥

आबद्धेति ।—स भरतः उच्चैर्महता ध्वनिना केकयीञ्च मुहुर्भूयो भूय उपालब्ध उपालब्धवान्, उपाङ्पूर्वो लभिरुपालब्धे वर्त्तते, तस्मादात्मनेपदिनः “भक्तो भक्ति” इति भिज्लोपे धत्व-जश्वत्वे रूपम् । शोके च मन्यौ अविरतमजस्रं न्यमाङ्गीत् निमग्नः, मसज्जर्लुङि “मसज्जिनशोर्भक्ति” इति नुम्, तत्रापि मस्जेरन्यादि-नियमात् नुम्, संयोगादिलोपः, हलन्तलक्षणा वृद्धिः, हल्-ग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् । कौटशः ? आबद्धभीम-भ्रुकुटीविभङ्गः, भ्रमेच्च ड्, इत्यौणादिको डुः । कुटेः स्त्रीलिङ्गे भावे कृशादिभ्य इतोः, तदन्तात् “कृदिकारात्—” इति डौष् ; भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं भ्रुकुटी, “इको ङस्त्रोऽङ्गो गालवस्व” इति ङस्त्रः, तस्मा विभङ्गो विरचनम्, आबद्धः कृतः प्रयत्नेनायासवृत्तेन भीमो भयानको भ्रुकुटीविभङ्गो येन यस्य वेति, श्रेष्ठीयमाने अत्यर्थं शूयमाने अरुणे लोहिते रौद्रे भयानके च नेत्रे यस्य सः । श्वयते-र्यङि “विभाषा श्वे.” इति वा सम्प्रसारणम् । ॥ ३० ॥ ज० म०

आबद्धेति ।—स भरतः उच्चैयेथा स्यात्तथा मुहुर्वारं वारं केकयीम् उपालब्ध निर्भर्त्सितवान्, शोकेऽविरतं न्यमाङ्गीत् निम-मज्ज । कौटशः ? आबद्धः कृतो भयङ्करो भ्रुकुटीविभङ्गः येन स तथा, पुनः किम्भूतः ? श्रेष्ठीयमाने अत्यर्थेविवृद्धे अरुणे रक्ते रौद्रे भयानके च नेत्रे यस्य स तथा, भ्रुवोः कुटी कौटिल्यं, “वेक्-स्वकार्षेऽसे” इत्यत्र ‘व्यवस्थितविभाषार्थो वाशब्दः, तेन सम्यति-

नृपात्मजौ चिक्लिशतुः ससीतौ

ममार राजा विधवा भवत्यः ।

शोच्या वयं भूरनृपा लघुत्वं

केकय्यपञ्चं वत बह्वनर्थम् ॥३१॥

रिक्तस्थानं क्वचित् समासि ऋस्रः स्यात्' इति देवीदासचक्रवर्तिना व्याख्यातं, तेनात्र पाक्षिको भ्रुवो ऋस्रः, मनौषादित्वाद्वा । 'टु ओशि गतिवृद्धोः' । "मूत्रसुत्र—" इति यङ्, "खेणुः" "घोऽज्-
यरे" । उपाङ्पूर्वाङ्गमर्गर्हायां टो तन्, "भ्रस्रस्वाज्भ्रसि—" इति
सेर्लोपः । 'टु मस्रजौ श श्रुद्धौ' "व्यासिः", अनिन्त्वात् "व्रज-वद—"
इति व्रिः, "स्यादेः सो लोपः—", "चूङ्—". इति कुङ्, "क्लिजात्
—" इति षः, "नुण् रधो सुवां—" इति नुण्, "न्नोर्नुः—" इत्यनु-
स्वारः, "जपे जम्नोः—" इति ङः ॥ ३० ॥ म० म०

तम् उपात्मजमाह, नृपेति ।—नृपात्मजौ रामलक्ष्मणौ
ससीतौ सीतया सह चिक्लिशतुः क्लिष्टौ, ममार नृतो राजा,
"स्त्रियतेर्नुङ्क्लिङ्गोश्" इति नियमात् तङ्ङोऽभावः । विधवाः धवो
भर्ता, तेन विना भवत्यो जाताः, शोच्याः शोचनीया वयम्, अयशो-
भाजनत्वात् । "ऋहलोर्ष्यत्" । "शङ्गाः" इति पाठान्तर, शङ्ग-
नीया वयम्, एतत्कृताऽयं प्रयोग इति, भूष अनृपा न विद्यते
नृपो यस्यामिति, नजोऽस्वर्थानामिति बहव्रोहिः । लघुत्वं राज्य-
प्रार्थनालक्षणं, केकय्यपञ्चं केकय्याः प्रथमतो ज्ञातं, नान्यस्व
क्वचित् पूर्वं ज्ञातम् । उपजायते इत्युपजम् "भातघोपसर्गे"
इति, स्त्रियामङ्, क्लृप्त्येव षष्ठौ, केकय्या उपज्जेति समासः,
"उपज्जोपक्रमम्" इति नपुंसकता । वत कष्टं बह्वनर्थं बहुदोषं,
क्षेत्रमरणाद्यनिष्ठानां सम्भवात् ॥ ३१ ॥ ज० म०

नैतन्मतं मत्कमिति ब्रुवाणः

सहस्रशोऽसौ शपथानशप्यत् ।

उद्वाश्रयमानः पितरं सरामं

लुठ्यन् सशोको भुवि रोरुदावान् ॥ ३२ ॥

नृपात्मजाविति ।—मौतारुद्विती नृपात्मजी रामलक्ष्मणौ चिह्नितशतुः दुःखिती, 'क्लिश्युङ् उपतापे' । राजा ममार "मृड-
ष्टीव्ये मम्" इति नियमात् पम् । धवो भर्ता, तेन त्रिचौना भवत्यो
जाताः, माहृगणं मस्वीध्योक्तं, केकय्युपानम्भोऽयम् । वयं शोच्याः
अयशोभाजनत्वात् शोकार्हा । ते ल्याः शक्यार्ह्य— इति अर्ह्यर्थे
घ्यन्, इमन्तत्वात् "चजोः कगौ—" इति सेम्स्तर्जनात् न कत्वम् ।
किंवा आवश्यकत्वविवक्षया "नावश्यकै—" इति निषेधः ।
"शङ्खा" इति पाठे—एतत्कृतोऽयं प्रमाद इति लोकेः शङ्खा
वितकेणीयाः, भूरनृपा राजशून्या, लघुत्वं राज्यप्रार्थनरूपं
नीचकर्म, केकय्युपज्ञं केकय्याः सकाशात् प्रथमत उपलब्धं,
नान्यतः केनापि [ट्टष्टमित्यर्थः ; उपज्ञायते इत्युपज्ञा क्विप् ।
"उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने" इत्यमरवचनात्
नपुंसकत्वं, लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् । बह्वनर्थं बहवोऽनर्था दोषा
यत्र तत्तथा, वत इति खेदे ॥ ३१ ॥ भ० म०

भरतकृत एवायं प्रयोग इत्येतत् परिहरन्नाह, नैतदिति ।—
यदेतत् केकय्यनुष्ठितं मतमभिप्रायः, न मत्कं मत्कतं तत्, न
अहमस्य ग्रामणौर्न प्रभुरिति अस्मच्छब्दात् "स एषां ग्रामणिः"
इति कन्, "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति मपथ्यन्तस्य मादेशः, नास्म-
न्मतादनुष्ठितमनयेत्यर्थः, इत्येवं ब्रुवाणः सहस्रशो बहुवारानसौ
भरतः शपथान् सम्प्रत्ययकारणवचनानि अशप्यत कृतवान्,
अनेकार्थत्वाद्वातूनां, शपेदैवादिकस्य उभयपदिनो लङि रूपम् ।

तं सुस्थयन्तः सचिवा नरेन्द्रं
दिधक्षयन्तः समुद्रहारात् ।

उदाश्रयमानः आह्वयन्, 'वाश्रु शब्दे' देवादिकः अनुदात्तेत् ; पितरं सरामं हा तात ! हा राम ! इति लुव्यन् भुवि लुठन्, 'लुठ विलाङ्गने' देवादिकः परस्मैपदी । सशोक इति शाव्यपरिहारार्थं रोददावान् अत्यर्थं रोदनं कुर्वन्, यङ्ङतात् "अः प्रत्ययात्" इत्यकारः, "अतो लोपः" "यस्य ह्रस्वः", स्त्रियामतष्टाप्, सा विद्यते यस्येति मत्तुप् ॥ ३२ ॥ ज० म०

स्त्रदोषं परिहरन्नाह, नैतदिति ।—यदेतत् केकय्या कृतं तत्र मत्कं मत्स्वामिकं मत्कर्तृकं मतम्, अहमस्य प्रभुरित्यर्थे "विकार-सङ्घ—" इत्यादिना कः, इति ब्रुवाणोऽसौ भरतः सहस्रशो बहुवारान् शपथान् प्रत्ययकारणानि अशप्यत् उक्तवान् । 'शप योज्याक्रोशे', आक्रोशो भाषणं, धातूनामनेकार्थत्वात् ; शपिरत्र करोत्यर्थो वा । सरामं पितरम् उदाश्रयमानः हा राम ! हा तात ! इति आह्वयन्, 'उदाश्रय ऋ शब्दे' । भुवि लुव्यन् 'लुठ विलाङ्गने', रोददावान् अत्यर्थं रोदनयुक्तः, रुदेर्यङ्ङतात् "शंस्यादः" इति अप्रत्ययः, ततो वतुः । हेतुमाह सशोक इति । सहस्रशब्दात् "सहस्रैकार्थात्—" इति चशत् ॥ ३२ ॥ भ० म०

तमिति ।—सचिवा अमात्याः, कार्येषु सचन्ते समवयन्तीति सचैरिव निखीषादिक इवन् ; तं भरतं सुस्थयन्तः सुस्थं कुर्वाणाः, 'तत् करोति' इति णिच् ; नरेन्द्रं दशरथं समुद्रहृः उदाहितवन्तः, शिविकायामारोप्य । वहिरन्तर्भावितख्ययोऽत्र द्रष्टव्यः, यजादि-त्वात् सम्प्रसारणम् । आरात् नातिदूरे दिधक्षयन्तः दग्धुमिच्छन्तं भरतं प्रयोजितवन्तः, दष्टैः सनि "दादर्धातोर्घः" भष्भावचर्त्वे,

अन्याहुतिं हावयितुं सविप्रा-
 श्विचीषयन्तोऽध्वरपात्रजातम् ॥३३॥
 उदाक्षिपन् पट्टदुकूलकेतून्
 अवादयन् वेणुसृदङ्गकांक्षम् ।

प्रयोजकव्यापारे णिच् । अन्ते विनाशे भवा या आहुतिः “दिगादि
 —” इति यत्, तामन्याहुतिं हावयितुमग्नौ प्रक्षेपयितुं सविप्राः
 ब्राह्मणैः सहिताः सचिवाश्चिचीषयन्तः चेतं निधातुमिच्छन्तं
 प्रयोजितवन्तः ; किं तत् ? अध्वरपात्रजातं यज्ञोपयोगिपात्राणां
 सुवादौनां समूहम् ॥ ३३ ॥ ज० म०

तस्मिन्नि ।—विप्रसहिताः सचिवाः अमात्यास्तं भरतं सुख-
 यन्तः सुखं कुर्वन्तः नरेन्द्रं दशरथं समुदूहः, वहिरन्तर्भाविष्य-
 र्थात् शिविकायामारोप्य उदाहितवन्त इत्यर्थः, विप्राणां
 वद्वानोचिख्यात् । ‘वहै जौ प्रापणे’ ठो “व्यथ ग्रह—” इति जिः,
 “ग्रहस्रपाद्योः—” इति प्रकृतेर्जिः । सुखयन्त इति “लेः कृत्वा-
 ख्यानं जिः” इति सुखशब्दात् जिः । आरात् समीपे टिधस्यन्तो
 दग्धुमिच्छां कारयन्तः, दहेः सनन्तात् जिः शब्दः ; अन्याहुतिं
 हावयितुम् अग्नौ प्रक्षेपयितुम् अध्वरपात्रजातं यज्ञोपयोगि-
 सुवादिसमूहं चिचीषयन्तः चेतुमिच्छां कारयन्तः । अन्तकाले
 भवाऽन्त्यः, “ठवे कात्—” इति षणः । सचिः सेवा विद्यतेऽस्य
 सचिवः, “गोष्ठ्य—” इत्यादिना केशादित्वात् वः, सचन्ति
 कार्येषु समव्ययत्वीत्यर्थं सचिवाः निपातनाद्वा ॥ ३३ ॥ म० म०

उदेति ।—पट्टदुकूलविशितान् केतून् ध्वजानुदाक्षिपन्
 उच्छ्रितवन्तः, ये नियुक्ताः । क्षिपेत्सौदादिकस्य ग्रहणम् । वेणु-
 सृदङ्गकांक्षं वंशसुरजकांक्षतास्रमवादयन् वादितवन्तः, वदे-
 ष्यन्तस्यैव प्रयोगः, “जातिरप्राणिनाम्” इत्येकवद्भावः, न पुन-

कम्बूश्च तारानधमन् समन्तात्

तथाऽऽनयन् कुङ्कुमचन्दनानि ॥२४॥

श्रोत्राक्षिनासावदनं सरुक्कं

कृत्वाऽजिने प्राक्शिरसं निधाय ।

स्तथ्याङ्गत्वात्, तत्र हि प्राणिनां तूर्याङ्गाणां इन्दैकवद्भावः, यथा
मार्दङ्गिकपाणविकमिति । 'वृत्तृवद्विनिकमिकषिभ्यः सः'
इत्यौषादिकः कंसशब्दः, तदर्थीयं हितं कंसोयं त्रपुणा दृढद्रव्यं,
प्रकृतिविकारभावे ह्यः, तस्य विकार इति "कंसोयपरशब्दयो-
र्यञ्जौ लुक् च" इति कृष्य लुक्, यञ् च प्रत्ययः । कम्बून् शङ्खान्
तारान् उच्चैस्तरध्वनीन् अधमन् शब्दितवन्तः । "पा-त्रा—"
इत्यादिना धमादेशः, तथा कुङ्कुमचन्दनानि आनयन् आनीत-
वन्तः । सर्वत्र लङि रूपम् ॥ २४ ॥ ज० म०

अन्त्येष्टिं दर्शयन्नाह, उदक्षिपन्नित्यादि।—अर्थात् तत्र
नियुक्तास्ते जनाः पट्टदुकूलरचितान् केतून् ध्वजान् उदक्षिपन्
उच्छ्रितवन्तः, क्षिपन्तौटादिकः । "कार्पासं वाटरं प्रोक्तं दुकूला-
द्यश्च वाल्कलम् । कौषेयं क्रिमिजञ्चापि राज्ज्वं मृगरोमजम् ॥"
इत्यमरमाला । वेणुमृदङ्गकाव्यम् अवाद्यन् वादितवन्तः ।
'अप्राणिजातित्वात् समाहारः' इति कालोपाः, 'तूर्याङ्गत्वात्' इति
वामनः । 'सर्वो इन्द्रः समाहारः' इति प्राञ्चः । स्वमते "इतरेतर-
योगे च समाहारे च चो द्विधा" इति सामान्येन द्विविधो इन्द्र
उक्तः, तत्र क्वचिदितरेतरः क्वचित् समाहारः अभिधानात्
बोद्धव्यः, यदुक्तं "कृत्तद्धितसमासानामभिधानं नियामकम्" इति ।
कम्बून् शङ्खान् तारान् उच्चतरध्वनीन् अधमन् शब्दायितवन्तः ।
"स्त्रा-दान-पा-त्रा—" इति ध्या धमः ; तथा कुङ्कुमचन्दनानि
आनयन् । सर्वत्र ली ॥ २४ ॥ म० म०

सञ्चित्य पात्राणि यथाविधान-

ऋत्विग् जुहाव ज्वलितं चिताऽग्निम् ॥३५॥

ऋतेषु पिण्डोदकसञ्चयेषु

हित्वाऽभिषेकं प्रकृतं प्रजाभिः ।

श्रौत्रेति ।—अजिने कृष्णसारचर्मणि प्राक् पूर्वं शिरो मूर्धा यस्येति तं प्राक्शिरसं शवं निधाय स्थापयित्वा पश्चात् श्रोत्राक्षि-
नासावदनं, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः, 'वृत्त्रदि—' इत्यादिसूत्रस्या-
नन्तरं नयतेरा चेति प्रकृतेराकारे नासेत्थौणाटिकं रूपम् ;
सरकम् मसुवर्णं कृत्वा सञ्चित्य विन्यस्य अङ्गप्रत्यङ्गेषु पात्राणि
सुवादीनि यथाविधानं यादृशं विधानमुक्तं गृह्यशास्त्रे,
ऋत्विक् याजकः, ऋतौ यजतीति "ऋत्विग्दृष्टम्—" इत्यादिना
निपातितः, ज्वलितं चिताग्निं चयनं चितं तदर्थमग्निं जुहाव
जुहोति स्म ॥३५॥ ज० म०

श्रौत्रेति ।—प्राक् पूर्वस्यां दिशि शिरो यस्य तादृशं शरीरम्
अजिने कृष्णसारचर्मणि निधाय संस्थाप्य श्रोत्राक्षिनासावदनं
सरकम् सुवर्णयुक्तं कृत्वा यथाविधानं विधानमर्नातकस्य
पात्राणि सुवादीनि सञ्चित्य अङ्गेषु निधाय ऋत्विक् याजकः
ज्वलितं चिताग्निं जुहाव, एतेनान्येष्टिकृता । ऋतौ यजतीति
ऋत्विक्, "वासुम्—" इति क्षिप्, "चृङ्—" इति कुङ् । श्रौत्रे-
त्यादि प्राण्यङ्गत्वात् 'इन्दैकत्वं क्लीबत्वञ्च नित्यं भजते' इति परः ।
स्वमतेऽत्र वेणुमृदङ्गकांस्यमितिवत् समाहारो इन्द्रः, इतरितरो-
ऽपि दुर्निवारः । यथा "श्रीषाकुक्षिललाटेषु नित्यं स्वेटः प्रशस्यते ।
गण्डे चुम्बं ललाटाक्षि-कक्षीरुभगमूर्धसु ॥" इत्यादि दर्शनात्
परमतं हेयम् ॥ ३५ ॥ भ० म०

ऋतीष्विति ।—पिण्डोदकदानास्त्रिसञ्चयेषु अनुष्ठितेषु प्रजाभिः

प्रत्यानिनीषुर्विनयेन रामं
 प्रायादरण्यं भरतः सपौरः ॥३६॥
 शीघ्रायमाणैः ककुभोऽश्रुवानै-
 र्जनैरपन्यानमुपेत्य सप्तैः ।
 शोकादभूदैरपि भूश्चकासा-
 च्चकार नागेन्द्ररथाश्वमिश्रैः ॥३७॥

प्रकृतं प्रस्तुतमभिषेकम्, आदिकर्मणः क्तः । हित्वा त्यक्त्वा "जहाते च
 क्ति" इति हिरादेशः ; रामं प्रत्यानिनीषुः प्रत्यानेतुमिच्छुः
 विनयेन प्रसादनया, न भयात् ; अरण्यं वनं प्रायात् गतवान्
 भरतः सः पौरैः अयोध्याभवेर्जनैः, मया एकेन प्रसाद्यमानः
 कदाचिन्नागमिष्यतीति भावः ॥ ३६ ॥ ज० म०

कृतेष्विति ।—पिण्डोदकदानास्त्रिसञ्चयनेषु कृतेषु पश्चात्
 प्रजाभिः प्रकृतं प्रस्तुतमभिषेकं हित्वा विनयेन रामं प्रत्यानिनीषुः
 प्रत्यानेतुमिच्छुर्भरतः पौरैः सह अरण्यं प्रायात् जगाम । यत्तेषां
 रूपम् । प्रकृतमिति आरभ्ये क्तः । हित्वेति "हाको हिः" । आत्मनो
 विनयश्चापनार्थं मयैकेन प्रसाद्यमानः कदाचित् नागच्छेदित्याशङ्क्य
 पौरैः सह गमनम् । पिण्डोदकपदेन दाने लक्षणा । सञ्चयोऽस्त्रि-
 सञ्चयनं, पिण्डोदकानां सञ्चया इति केचित् ॥ ३६ ॥ भ० म०

शीघ्रायति ।—जनैर्हेतुभूतैर्भूचकामाच्चकार शोभते स्यात् कर्तुः
 क्रियाफलयोगेऽपि नात्मनेपदम्, "आम् प्रत्ययवत्—" इत्यत्र पूर्व-
 यङ्गानुङ्गनेः चकासेच परस्मैपदित्वादिति विधिनियमौ स्थितौ ।
 शीघ्रायमाणैः अगोत्रैः शीघ्रैर्भवद्भिर्भाटिगच्छद्भिर्गित्यर्थं, "भृशादि-
 —" इति खड् डित्वात्तड् ; ककुभोऽश्रुवानैः दिशो व्यापुवद्भिः,
 ककुभूतैः सौवादिकश्च आत्मनेपदिनो रूपम् ; अपन्यानमुपेत्य

उच्चिक्वियरे पुष्पफलं वनानि

सस्रुः पितृन् पिप्रियुरापगासु ।

सृष्टेः बहुत्वादमागमपि गत्वा गतैः ; “ऋक्पूर्—”इत्यादिना समासान्तः प्राप्ते “नञ्प्रत्ययवशात्” इति प्रतिषिद्धः सन् “पशो विभाषा” इति विकल्पितः ; शोकाद्येतोरभूषेरनञ्कारैरपि चकासाञ्कार भूः भूमिः ; भूषेति “गुणोश्च हलः” इत्यकारप्रत्ययः, ‘चकासृ दीप्तौ’ इत्यस्मात् ‘काष्णनेकाज्यहर्ष—’ चुलुम्पाद्यर्थ-मित्याम् । नागेन्द्ररथाश्वमिति इन्द्रे एकवद्भावः, अत्यात्तरस्य न पूर्वनिपातः, ‘बहुष्वनियमः’ इति वचनात्, तेन सेनाङ्गत्वात् कृतैकवद्भावेन मिश्रैर्युक्तेः । “पूर्वसदृश—” इत्यादिना तृतीया-समासः ॥ १७ ॥ ज० म०

शीघ्रायमाणैरिति ।—शोकात् भूषारहितैरपि जनैर्भू-चकासाञ्कार ‘चकासृ दीप्तौ’, “वञ्जादिदद्या—” इत्यादिना प्राग, “भवस्र्कन्वामः” । भूषेति “सेम्क्तात् सरोः” इति अः । किञ्श्रुतेः ? शीघ्रायमाणैः अशीघ्रैः शीघ्रैर्भवद्भिः कार्यवशात् द्रुतं गच्छद्भि-रित्यर्थः, “भृशदेश्चार्थ—” इति ह्य, “घोऽज्यरे” इति घं, डिस्वा-भ्यम् ; ककुभो दिशः अश्रुवानेव्याप्रुवद्भिः, ‘अश्रुड्न् व्याप्ति-मंडत्यो’ । बहुत्वात् अपन्यानमपि व्याप्य सृष्टैर्गतेः, विकल्पितम् अप्रत्ययान्तम् । नागेन्द्रा हस्तिश्रेष्ठा रथा श्वशाश्चेति, परमते सेनाङ्गत्वात् समाहारइन्द्रे एव, स्वमते इतरेतरइन्द्रेऽपि लभ्यते, मिश्रैर्युक्तेः ॥ १७ ॥ भ० म०

उच्चिक्वियरे इति ।—तं जनाः गच्छन्तः पुष्पफलं पुष्पाणि फलानि चेति “जातिरप्राणिनाम्” इत्येकवद्भावः, उच्चिक्वियरे उच्चितवन्तः, जिस्वात्तञ् कर्तुः क्रियाफलयोगात्, “विभाषा चेः” इति धातोः कुत्वम्, “एरनेकाचः—” इति यथादेशः । उच्चि-

आरेमुः * इत्वा पुलिनान्यशङ्कं
छायां समाश्रित्य विशश्रमुश्च ॥ ३८ ॥

चिरे इति पाठान्तरं युक्तं, वनानीति हेतुत्वेन अकथितं
कर्म ; वनानि विघट्टयन्तः फलानि जगृहुरित्यर्थः । ततः सञ्जुः
स्नातवन्तः, स्नातेर्लिटि “उष्पदान्तात्” इति पररूपम् । पितृन्
पिप्रियुः उटकाञ्जलिना, तर्पितवन्तः, श्रौषातेर्लिटि इयडादेशः,
आपगासु नदीषु एतत् कृत्वा पुलिनानि सेकतानि इत्वा आरेटुः
आरेटिताः ; “आरेमुः इति पाठान्तरम् ; शोकापनोदनार्थं कियन्त-
मपि काञ्चमारमन्ति स्म, “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मै-
पदम् । अशङ्कं विसृज्य छायां समाश्रित्य विशश्रमुः विश्रान्ताः
॥ ३८ ॥ ज० म०

उच्चिक्वरे इति।—ते जना वनानि पुष्याणि फलानि च
उच्चिक्वरे ; ‘चिञ् चयने’ ठी, “याञ्चार्यदुहचिप्रच्छ—” इति
द्विकर्मकत्वं, “चेः किर्वा” इति किः, “शुध्वोः—” इति यत्वम् ।
वनानि विघट्टयन्तः पुष्पफलं जगृहुरित्यर्थः । परमते अप्राणि-
जातित्वात् समाहारइन्द्रः, स्वमतं ‘मृटङ्गकाञ्चम्’ इत्यवोक्तम् ।
आपगासु नदीषु सञ्जुः स्नातवन्तः, पितृन् पिप्रियुः तर्पितवन्तः ;
‘श्रौञ् तर्पणे’ “शुध्वोः—” इतीयादेशः । पुलिनानि सेकतानि इत्वा
गत्वा आरेमुः शोकापनोदनार्थं क्रौडंन्ति स्म । “वे पं—” इत्यादिना
यम् । “आरेटुः” इति पाठे—शोकात् शब्दं चक्रुरित्यर्थः,
‘रट परिभाषणे’ “तृफल—” इति अत एत्वं खिलोपच । अशङ्कं
निःशङ्कं यथा स्नात्तथा छायां समाश्रित्य विशश्रमुः ॥ ३८ ॥
भ० म०

सम्प्राप्य तीरं तमसापगाया
 गङ्गासुसम्पर्कविशुद्धिभाजः ।
 विगाहितुं यामुनमम्बु पुण्यं
 ययुर्निरुद्धश्मवृत्तयस्ते ॥३६॥
 ईयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतं
 यस्मिन् विश्राम समेत्य रामः ।

सम्प्राप्येति ।—तमसापगायाः तमसाख्यायाः आपगायाः नद्याः, 'अथवि-चमि-तमि-नमि-रभि-लमि-नमि-तपि-प्रति-पनि-पणि-महिभ्योऽसच् । यस्याः स्वरणात् पापं ताम्यति सा तमसा । "तरसा" इति पाठान्तरं, तत्र तरसा वेगेन आपगाया अर्थात्तमसाया नद्याः, गङ्गासुसम्पर्कात् विशुद्धिं पवित्रतां भजते या तस्यास्तौरं कूलं सम्प्राप्य गत्वा ते जना निरुद्धश्मवृत्तयः ययुः गताः । गङ्गेति 'गन् गम्यद्योः' इत्यौणादिको गन् ; विगाहितुं विगाहिष्यामहे इति कृत्वा यामुनमम्बु यमुनाया इदं यमुनासम्बन्धि जलं पुण्यं पुण्यहेतुत्वात् पुण्ययुक्तत्वात् वा ॥ ३६ ॥ ज० म०

सम्प्राप्येति ।—ते जनास्तमसापगायास्तमसानामनद्यास्तौरं कूलं सम्प्राप्य निरुद्धश्मवृत्तयः सन्तः यामुन यमुनासम्बन्धि पुण्यं पावनम् अम्बु जलं विगाहितुं ययुः । "तरसा" इति पाठे—वेगेनेत्यर्थः । यमुनाशब्दात् "विकारसङ्घ—" इत्यादिना इदमर्थे षाः, "षित्वे त्रिः—" इति त्रिः । तमसापगायाः कौटुम्भ्याः ? गङ्गाजलसम्पर्कात् अतिशयितशुद्धिं भजते या तस्याः । "टाङ्गजवहसह—" इति विष्णु ॥ ३६ ॥ भ० म०

ईयुरिति ।—भरद्वाजमुनेर्निकेतम् आश्रमशोधुः गताः, "इणो यण्" इति यत्वम्, अभ्यासस्य "दौर्घं इणः किति" इति

च्युताशनायः फलवद्विभूत्या
 व्यस्यन्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः ॥४०॥
 वाचंयमान् स्थण्डिलशायिनश्च
 युयुत्तमाणाननिशं मुमुक्षून् ।
 अध्यापयन्तं विनयात् प्रणेमुः
 पद्मा भरद्वाजमुनिं सशिष्यम् ॥ ४१ ॥

दीर्घत्वम् ; यस्मिन् निकेते रामो विश्वाम विश्वान्तः समेत्य
 मिलित्वा, तमीयुर्जना इति योज्यम् । फलवद्विभूत्या फलवतां
 वृक्षाणां समृद्ध्या हेतुभूतया च्युताशनायोऽपगतबुभुक्षः, “अशना-
 योदन्या—” इत्यादिना निपातितः, व्यस्यन् उदन्यां वारयन्,
 असेर्देवादिकस्य रूपम्, उदन्यां पिपासां शिशिरैः शीतलैः
 पयोभिः ॥ ४० ॥ ज० म०

ईयुरिति ।—ते भरद्वाजमुनेर्निकेतमीयुर्गता इत्यर्थः. ‘इन्
 गतो’ ठी, “यिनोऽच्यौ” इति यादेशः, “खेः किति घः” इति
 दीर्घः ; यस्मिन् निकेते रामः समेत्य सङ्गत्य विश्वाम विश्वान्तः ।
 कीदृशः सः ? फलवतां वृक्षाणां विभूत्या समृद्ध्या च्युताशनायः
 व्यपगतबुभुक्षः, अशनशब्दात् “कोस्वरात्—” इति क्यः, “धनो-
 टकाशन—” इत्यादिना अकार्थे डः, ततः “शंस्यादः” इत्यः
 स्त्रीत्वञ्च ; च्युता अशनाया यस्य सः, तथा शिशिरैः शीतलैः
 पयोभिर्जलैरुदन्यां पिपासां व्यस्यन् अपनयन् ‘अस्य इर् च्चेपे’
 शब्दः, उदकस्य उदङ् पानार्थं पूर्ववत् । पयोभिरिति ‘पीड्य
 पाने’ “वासुस्—” इति अस् ॥ ४० ॥ भ० म०

वाचंयमानिति ।—ते भरद्वाजमुनिं सशिष्यं शिष्यैः सह वर्त्त-
 मानं प्रणेमुः प्रथमन्ति स्म, विनयात् विनयेन अत एव पद्माः

पदातयः, पादाभ्यां गच्छन्तीति “अन्वेष्यप्रि दृश्यते” इति डः,
 “हिमकाषिहतिषु च” इति चकारण्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् गमो-
 त्तरपदे पदादेशः, पदिति योगविभागाद्वा । कीदृशम् ? अध्याप-
 यन्तं पाठयन्तं, कान् ? वाच्यमानं मौनव्रतान्, “वाचि यमो
 व्रते” इति खच्, “वाच्यंम-पुरन्दरी च” इति निपातनात् पूर्व-
 पदस्य अमन्तता ; स्थण्डिलशायिनः भृशायिनः, “स्थण्डिला-
 च्छयितरिव्रते” इति णिनिः ; युयुञ्जमानान् योक्तुमिच्छतः, योगा-
 भ्यासनिष्ठानित्यर्थः, अनिशमविच्छेदेन मुमुक्षून् मोक्षाभि-
 लाषिण इत्यर्थः, अत एव योगाभ्यासमिच्छून् ॥ ४१ ॥
 ज० म०

वाच्यमानिति।—ते जनाः सशिष्यं भरद्वाजमुनिं प्रणेषुः ‘नमो
 शब्दनत्वो.’ “तृफल—” इति अत एत्वं खिलोपश्च, “प्राग्वक्तो णः
 —” इति णत्वं नादित्वात् ; विनयात् विनयं विधाय, यवर्थे पञ्चमी
 हेतौ वा । कीदृशाः ? पद्गाः, एतेन यानस्या अपि ये तेऽपि
 विनयात् पद्गाः, पद्गां गच्छन्तीति “हनजनात्—” इति डः,
 पादसमानार्थोऽयं पच्छब्दः । अध्यापयन्तं पाठयन्तं, “क्रौञ्जीडोऽजा
 —” इतीडश्चा “ङ्गीवीरी—” इत्यादिना पन् । कान् ? इत्याह,—
 वाच्यमानं मौनव्रतान्, “तृभृद्वृद्धि—” इत्यादिना आवन्त-
 वाचाशब्दात् यमः खः, “खित्यव्याज—” इति मन् खश्च, परे तु
 वाक्शब्दोपपदेन साधयन्ति ; स्थण्डिलशायिनः ढणाच्छादित-
 भूमिशायिनः, अहादित्वात् णिन्, ‘व्रते णिन्’ इति परः ; युयुञ्ज-
 माणान् योक्तुमिच्छून्, योगाभिलाषिण इत्यर्थः, ‘युज्योङ् समाधौ’
 सन् शानः, “शानेऽतो मन्”, अनिशं निरन्तरं मुमुक्षून् मोक्षाभि-
 लाषिणः । ‘मुच्छ्र श पञ्चौ मोक्षे’ सन्, “सन्भिचाशंस उः”,
 “दृभृजुषस्विन्—” इति शास्त्रेः क्यप्, “शासुङ्—” इति इत्,
 “क्लिप्तात्—” इति षः ॥ ४१ ॥ म० म०

आतिथ्यमेभ्यः परिनिर्विवक्षोः

कल्पद्रुमा योगबलेन फेलुः ।

धामप्रथिम्नो स्रदिमान्वितानि

वासांसि च द्राघिमवन्त्युदूहः ॥ ४२ ॥

आतिथ्यमिति ।—आतिथ्यार्थमातिथ्यमन्नपानादि, “आतिथे-
र्जाः”; एभ्यो भरतादिजनेभ्य इति सम्प्रदाने चतुर्थी, परिनिर्वि-
वक्षोः निर्वसुमिच्छोः, दातुमिच्छोरित्यर्थः, निपूर्वा वापदानि
वर्त्तते, धामप्रथिम्नः धाम्ना तेजसा प्रथिमा पृथत्वं यस्य, तेजसो
बद्धिर्निर्गतेत्वात् शरीरस्य पृथत्वं जायते, तस्य भरद्वाजमुनेर्योग-
बलेन समाधिबलेन, ‘युज समाधी’ इत्यस्य रूपम् ; कल्पद्रुमाः
फेलुः फलिताः, भक्ष्यान्नपानादिकामित्यर्थः, “तृफलभजतपश्च”
इत्येतन्मभ्यासलोपश्च ; वासांसि च वस्त्राणि उदूहः उद्वहन्ति स्म,
यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ; स्रदिमान्वितानि स्रदुत्वमुपगतानि
द्राघिमवन्ति देह्ययुक्तानि, पृथुस्रदुदौर्घशब्देभ्यस्तस्य भाव इत्यर्थे
“पृथादिभ्य इमनिच्—”, पृथु-स्रदुशब्दयोः “र ऋतो हलाटेः—”
इति रादेशः । दौर्घशब्दस्य “प्रिय-स्थिर—” इत्यादिना द्राघादेशः
पद्यान्तत्प ॥ ४२ ॥ ज० म०

आतिथ्यमिति ।—आतिथ्यम् आतिथ्यार्थमन्नपानादिकम्, एभ्यो
भरतादिभ्यः परि सर्वतो निर्वसुं दातुमिच्छोर्मुनेर्योगबलेन समाधि-
बलेन कल्पद्रुमाः फेलुः अर्थात् अन्नपानादिकम् । “तृफल—”
इति अत एत्वं खिलोपश्च । “विकारसङ्घ—” इत्यादिना तादर्थ्यं
आतिथेः ष्याः । निपूर्वा वापदानि वर्त्तते । ‘युज्योङ् समाधी’
अजि “अजोः अगौ—” इति जस्य गत्वम् । तस्य मुनेर्धामप्रथिम्नो
हेतोस्तेजोबाहुत्वात् ते कल्पद्रुमा वासांसि उदूहः उद्वहन्ति स्म,

आज्ञां प्रतीषुर्विनयादुपास्यु-

र्जगुः सरागं नन्दतुः सहावम् ।

सविभ्रमं नेमुरुदारमूचु-

स्तिलोत्तमाद्या वनिताश्च तस्मिन् ॥ ४३ ॥

अकारः समुच्चये, 'वहैवो प्रापणे' "व्ययग्रह—" इति जिः ।
 कीदृशानि ? अदिमान्वितानि मृदुत्वेन युक्तानि, द्राघिमा दैर्घ्यं
 विद्यते येषां तानि, "गुणादिमन् भ्रात्रे" इति पृथुमृदुदीर्घशब्देभ्यः
 इमन्, "पृथुमृदुक्श—" इति पृथुमृदुशब्दयोः ऋकारस्य रः,
 "वादाग्निक—" इति दीर्घस्य द्राघादेशः, "जीमंश्च डित्—" इति
 डित्त्वे टेलोपः, द्राघिमशब्दात् "मोङ्मभपात्—" इत्यस्थर्थे वतुः ।
 तेजसां प्रथिमा यस्य इति मुनेर्विशेषणं केचिदाहुः ॥ ४२ ॥ म० म०

आज्ञामिति ।—तस्मिंस्तपोवने तिलोत्तमाद्या वनिता दिव्य-
 स्त्रियः आगताः आज्ञामादेशं मुनेः प्रतीषुः प्रतीष्टवत्यः, चेटीभवत्य
 इत्यर्थः, प्रतिपूर्वं इषियग्रहणे वक्षन्ते, तस्य क्षिति रूपम् ; विनया-
 दुपास्युः उपस्थिताः, पादप्रक्षालनादिदानेन उपस्थानं कृतवत्यः,
 उपपूर्वात्तिष्ठतेर्लुङि सिच्, "गाति-स्या—" इति सिचो लुक्,
 "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च" इति भेर्जुस्, "उस्यपदान्तात्" इति पर-
 रूपम् ; जगुः सरागं सरक्तं गीतवत्यः, नन्दतुः सहावं समृङ्गार-
 चेष्टं नर्तितवत्यः, सविभ्रमं नेमुः सविज्ञासं प्रणताः, उदारमूचुः
 अग्राम्यमुक्तवत्यः ॥ ४३ ॥ ज० म०

आज्ञामिति ।—धामप्रथिन्नः किम् ? इत्याह, तस्मिन् वने
 तिलोत्तमाद्या वनिता अप्सरस आगत्य मुनेराज्ञां प्रतीषुर्गृहीत-
 वत्यः, प्रतिपूर्वं इषियग्रहणे व्यां रूपम् ; विनयात् उपास्युः भरता-
 दीनाम् उपासनां चक्रुः, उपपूर्वात्तिष्ठतेष्यां रूपम्, "भूस्या-

वस्त्रान्नपानं शयनञ्च नाना

कृत्वाऽवकाशे रुचिसम्प्रकृतम् ।

तान् प्रीतिमानाह मुनिस्ततः स्म

। निबद्धमाहुं पिबतात्त श्रेध्वम् ॥ ४४ ॥

पिब— इति सेर्लुक्, “अनुम् निङ्ङे—” इति अण उम्, “उखेची—” इत्याकारलोपः ; सरागं मालवादिरागयुक्तं यथा स्यात्तथा जगुः गीतवत्, ‘गे गाने’ ठी ; सद्भावं शृङ्गार-चेष्टायुक्तं मन्त्रतः नृत्यं चक्रुः, “हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः” इत्यमरः ; सविभ्रमं नेमुः प्रणामं चक्रुः । “विभ्रमस्त्वारयाऽकाले भूषास्थानविपर्ययः । चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गारादिभ्रमोऽथवा ॥” विलास इत्यन्ये, उदारमग्राम्यमूचुः । “वनिता जनितान्वर्थानु-रागायाश्च योषिति” इति कोषः । चकारः पूर्वापेक्षया ॥ ४३ ॥ भ० म०

वस्त्रेति ।—ततो वनितोपस्थानानन्तरम् अवकाशे प्रदेशे यथाभिमतं वस्त्रान्नपानं, सर्वो इन्द्रो विभाषैकवद्भवतीत्येकवद्भावः, शयनमित्यधिकरणे ल्युट्, नाना कृत्वा पृथक् कृत्वा रुचिसम्प्र-कृतं यच्च यावदभिरुचितं तत्तथैव सम्पादितं, “कृपो रो कः” ; प्रीतिमान् मुनिस्तान् भरतादौनाह स उक्तवान् । किमाह ? निबद्धं परिधत्त वस्त्राणि, ‘वस आच्छादने’ इत्यस्य विधौ लोट्, “भ्रलां जग्भृशि” इति सकारस्य टकारः ; आहुम् उपविशत, आसेः पूर्ववत् दादेशः ; अत्त खादत अन्नादिभ्यम्, ‘अद भक्षणे’ इत्यस्मात् लोट् ; पानादिकं पिबत, पिबतेः “पाघ्रा—” इत्यादि-सूत्रेण पिबादेशः ; श्रेध्वं स्वपित शयने । सर्वत्र विधौ लोट् ॥ ४४ ॥ ज० म०

वस्त्रान्नेति ।—ततो वनितोपस्थानानन्तरं धामप्रथिञ्चो हेतोर्वा

ते भुक्तवन्तः सुसुखं वसित्वा

वासांस्युषित्वा रजनीं प्रभाते ।

द्रुतं समध्वा रथवाजिनागै-

मन्दाकिनीं रम्यवनां समीयुः ॥ ४५ ॥

अवकाशे यथायोग्यस्थाने वस्त्रान् अन्नं पानं शयनञ्च रुचिसम्प्लूतं
यस्य यथा रुचिस्तथैव सम्पादितम्, अत एव नानाविधं कृत्वा
प्रीतिमान् मुनिस्थान् भरतादीन् आह स्म उवाच । किं तत् ?
इत्याह, निबद्ध वस्त्राणि परिधत्त, 'वसडल स्तृती' स्तृतिरा-
च्छादन, "भृप्भृशोः—" इति सस्य दत्वम् ; निर्दकारपाठे 'धे
सलोपो वा" इति पाञ्चमः सन्तोषः । सर्वत्र विधौ गौ ; आहम्
उपविशत, 'अज लानङ् उग्रवेशे' पूर्ववत् । पिबत पयःप्रभृतिक्-
मर्थात् । 'पा पाने' "स्थानान—" इति पिबादेशकरणान्न गुणः,
किंवा पिबादेशोऽयमदन्तः, तेन "एर्षूङ्—" इत्यस्य न विषयः,
"लोपोऽतोऽचो" इत्यकारलोपः ; अत भक्षयत, 'अदन्तौ भक्षणे',
शेध्वं शयनं कुरु । "श्रीडः रे एः", वस्त्रमिति वसेः "वासुम्—" इति
मः, अन्नमिति "गोक—" इति सूत्रे "अन्नव्यवस्त्रन" इति ज्ञापकान्
न जग्धः देशः । 'अदो जग्धिरनोदने' इति परसूत्रम् । पानमिति
कर्मणि आधारे वा अनट् । शयनमित्याधारेऽनट् ॥ ४४ ॥ भ० म०

ते इति ।—ते भरतादयः सुसुखमिति क्रियाविशेषणं, भुक्त-
वन्तः सन्तो वासांसि वसित्वा परिधाय रजनौसुषित्वा रजनीं
रात्रिं, "वसतिच्छुश्री—" इति इट्, "कालाध्वनो—" इति द्वितीया ;
द्रुतं शीघ्रं प्रभाते मन्दाकिनीं नदीं समीयुः सन्ध्यु गताः,
समध्वा अविच्छिन्नाध्वनाः, सङ्गता अध्वन इति प्रादिसमासः,
"उपसर्गादध्वन." इति समासान्तष्टच् । रथवाजीति इन्द्वेक-

वैखानसेभ्यः श्रुतरामवार्त्ता-

स्ततो विशिञ्जानपतञ्चिसङ्गम् ।

अबभ्रंलिहायं रविमार्गभङ्ग-

मानंहिरेऽद्रिं प्रति चित्रकूटम् ॥ ४६ ॥

वङ्गावः, तेन सहिता नागा इति शाकपार्थिवाटित्वात् समासः, अन्यथा सेनाङ्गत्वात् समुदायस्यैकवङ्गावः स्यात्; रम्यवनां रमणीयकाननां रमणीयजलां वा ॥४५॥ ज० म०

ते इति ।—सुसुखं यथा स्यात्तथा भुक्तवन्तः कृतभोजना भरतादयो वासांसि वस्त्राणि वसित्वा परिधाय रजनीम् उषित्वा स्थित्वा प्रभाते समध्वा अध्वानं मङ्गताः सन्तः रथवाजिनागैः द्रुतं शीघ्रं रम्यवनां मन्दाकिनीं समीपुः सङ्गतवन्तः । इणष्ट्यां रूपम् । मन्दाकिनो चित्रकूटवर्त्मनि नदीविशेषो नर्मदेति प्रसिद्धा; गङ्गामात्रे मन्दाकिनोति केचित् । रम्याणि वनानि यत्र, “वनं कानन-नीरयोः” इति विश्वः । वसित्वेति ‘वसङ्गस्तृती’ इत्यस्य रूपम् । उषित्वेति ‘ऐ वसौ निवासे’ “सुधवसपूजार्थांश्चा—” इति इम्, “यहस्वपायोः—” इति जिः । रजनीमिति “देशाध्वकाल—” इति कर्मत्वम् । समध्वा इति “गिरध्वनः” इत्यः, “न्वोर्लोपीती त—” इति नञ् लोपः, “ययोर्लोपः—” इत्यकारलोपः । रथाश्च वाजिनोऽश्वाश्च नागा इस्तिनश्चेतीतररइन्द्रः, परे तु ‘सेनाङ्गानां बहुत्वे समाहारः, इति रथाश्च वाजौ च नागश्चेत्येकवचनेन विषहं वदन्ति । समाहारविधेरनित्यत्वमित्यन्ये । आदौ रथवाजि-शब्दाभ्यां समाहारस्ततो रथवाजिना सहिता नागाः रथवाजि-नागाः शाकपार्थिवाटित्वादिति केचित् ॥४५॥ भ० म०

वैखानसेभ्य इति ।—ततो मन्दाकिनौगमनानन्तरं वैखानसेभ्यस्तृतीयानामिभ्यः चित्रकूटे रामोऽस्तीति श्रुतरामवार्त्ताः

दृष्टोर्णवानान् ककुभो बलौघान्

वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनच्च ।

तस्थौ सिसङ्ग्रामयिषुः शितेषुः

सौमित्रिरक्षिभ्रुवमुज्जिह्वानः ॥ ४७ ॥

चित्तकूटनामानमद्रिं पर्वतं प्रति, “लक्षणेत्थभूताख्यान—” इत्यादिना कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, “कर्मप्रवचनीययुक्ते—” इति द्वितीया ; तं लक्ष्यीकृत्य आनंहिरे जग्मुः । अंहतेर्निटि द्विर्वचनं, “हत्नादिः शेषः”, “अत आटेः” इति दीर्घः, “तस्मान्नाड् द्विहलः” इति नुट् ; विशिञ्जानपताञ्चिसङ्घं कूजत्पाञ्चगणम्, अर्धभ्रंलिहायम् अर्धभ्रस्यक्शिखरं, “वद्वाऽवभ्रे लिङ्” इति खश् “अर्धद्विषत्—” इत्यादिना मुम् ; रविमार्गभङ्गम् उच्चैस्तरत्वात् रवेमार्गभङ्गो यस्मिन्नद्राविति ॥ ४६ ॥ ज० म०

वैखानसेभ्य इति ।—ततो मन्दाकिनीगमनानन्तरं वैखानसेभ्यो वानप्रस्थेभ्यः श्रुता रामवार्ता येस्तादृशा भरतादयश्चित्तकूटमाद्रिं प्रति लक्ष्यीकृत्य आनंहिरे गतवन्तः । ‘अडिङ् गर्तोऽठौ, इदिस्वानुष्, द्वित्वं, “स्मान्तादाद्यृदाद्ययोः—” इति खेरान्, “न्नोर्नुः—” इत्यनुस्वारः, “हो भस्” इति ह्रस्व भस्त्वात् ।—“धिकसमया—” इति प्रतियोगि द्वितीया । “वैखानसो वनेवासो वानप्रस्थश्च तापसः” इति दैजयन्ती । अद्रिं किञ्चित्तम् ? विशिञ्जानः पतञ्चिषां पञ्चिषां सङ्घः समूहो यत्र तादृशम् । ‘शिशि किङ् अस्कुट-ध्वनौ’ । अर्धभ्रंलिहायम् अर्धभ्रस्यक्शिखरं, परन्तपवत् खः, वाहु-त्वात् गुणाभावः, उच्चैस्तरत्वाद् रवेमार्गभङ्गो वर्त्मविघातो यस्मिन् ॥ ४६ ॥ भ० म०

दृष्टेति ।—बलौघान् दृष्ट्वा सौमित्रिस्तस्थौ स्थितः । अभ्यासस्य “शरपूर्वाः खयः” इति खयः शेषः । कीदृशः ? ककुभो दिश

शुक्लोत्तरासङ्गभृतो विशस्वान्
१. षादैः शनैरापततः समन्यून ।

ऊर्णुवानान् आच्छादयतः, ऊर्णोतिरादादिकस्योभयपदिनः शानचि
उवडादेशे च रूपम् । शार्ङ्गं शृङ्गस्य विकारं धनुर्वितत्य आरोपित-
गुणं कृत्वा, “वा व्यपि” इत्यनुनासिकलोपः ; कवचं पिनह्य
बद्धा, ‘नह बन्धने’ इत्यस्य व्यपि ; अपिशब्दाकारलोपस्तु “वष्टि
भागुरिरङ्गोपमवाप्योरुपसर्गयोः । धाञ्कृजोस्तनिगह्योश्च बहुल-
त्वेन शौनकिः ॥” इति ; सिसङ्ग्रामयिषुः सङ्ग्रामयितुमिच्छुः,
‘सङ्ग्राम युद्धे’ इति चौरादिको णिच्, तदन्तस्य सनि प्रथमस्यैकाचो
द्विर्वचनम् ; शितेषुः तोक्ष्यशरः, अक्षिणी च भ्रुवी च अक्षिभ्रुवम्,
“अचतुर—” इत्यत्र निपातितः ; उज्जिहानः ऊङ् नयन्,
‘ओ हाङ् गतौ’ इत्यस्य जुहोत्यादिकस्य “भृजामित्” इति
इत्वम् ॥ ४७ ॥ ज० म०

दृष्टेति ।—ककुभो दिश ऊर्णुवानान् आच्छादयतो बली-
घान् सैन्यसमूहान् दृष्ट्वा सौमित्रिलक्ष्मणः कवचं पिनह्य बद्धा
शृङ्गविकारं शार्ङ्गं धनुर्वितत्य सज्यं कृत्वा आकर्षणेन विस्तार्य
वा, अक्षिभ्रुवमुज्जिहान उत्क्षिपन् सिसङ्ग्रामयिषुः युद्धेच्छुः सन्
तस्यो “णवातो डौ.” । किभ्रुतः ? शितस्तीक्ष्ण इषुः शरो यस्य
क्ष तथा । “शो य निशाने” “छाशोर्वा” इति ङि । ऊर्णुवानानिति
‘ऊर्णु जल आच्छादने’ शानः, “शुध्वोः—” इत्युवः । वितत्येति
‘तत दुञ् विस्तृतौ’ “वनतनाशनिमां—” इति नस्य लोपः, “सस्य
पान् पिति” । पिनह्येति अपिपूर्वः “णह्य जो बन्धे” “वातोऽवाप्योः”
इत्यपिरनुक्त् । सिसङ्ग्रामयिषुरिति ‘सङ्ग्राम उक्त् युद्धे’ सन उः ।
अक्षिभ्रुवमिति अक्षिणी च भ्रुवी च अक्षिभ्रुवमिति निपातनात् ।

श्रीहिष्ट तान् वीतविरुद्धबुद्धीन्
 विवन्दिषून् दाशरथिः स्ववर्ग्यान् ॥ ४८ ॥
 समूलकार्षं चकषू रुदन्तो
 रामान्तिकं बृंहितमन्युवेगाः ।

उज्जिहान इति 'श्री हाङ् लि गतौ' शानः, द्वादिः रे द्विः, "पृभ्राटेः—" इति खेडिः ॥ ४७ ॥ भ० म०

शुक्लेति ।—दाशरथिस्तान् स्ववर्ग्यान् स्ववर्गं भवान्, "अशब्दे यत्सखी—" इति यत् ; आत्मोया अपि कदाचित् दुष्टबुद्धयो भवन्तोत्याह, वीतविरुद्धबुद्धीन् श्रीहिष्ट जडितवान्, जडतेरात्मने-पटिनो लुडि आट्प्रह्विः । तदेवाविरुद्धबुद्धित्वं दर्शयन्नाह— शुक्लोत्तरामङ्गभृतः शुक्लो य उत्तरासङ्ग उत्तरोयं तं विभ्रतीति क्तिप्, विशस्त्रान् निरायुधान्, पाटैरापततः प्रागच्छतः, मुक्ता-वाहनत्वात्, शनैर्न त्वरया, प्रमन्यून् प्रकष्टशोकान् प्रागतशोकान् वा विवन्दिषून् वन्दितुमिच्छून् ॥ ४८ ॥ ज० म०

शुक्लेति ।—दाशरथिस्तान् स्ववर्ग्यान् वीतविरुद्धबुद्धीन् विगत-दुष्टमतां श्रीहिष्ट ज्ञातवान्, 'जडङ् वितर्क' ; वर्गात् भवार्थे ण्यः । कदाचिदात्मोया अपि दुष्टचेतसः स्थिरत उक्त, वीतेति ।— इतः ज्ञाः । वीतविरुद्धबुद्धित्वं कुतो ज्ञातम् ? इत्याह, शुक्लेति— शुक्लो य उत्तरासङ्ग उत्तरोयं तं विभ्रति इति क्तिप् ; युष्मै शुक्लोत्तरासङ्गो निषिद्धः, विशस्त्रान् निरायुधान्, शनैर्मन्दं यथा स्वात्तथा पाटैरापतत प्रागच्छतः, त्वक्तावाहनत्वात्, समन्यून् सशोकान् विवन्दिषून् वन्दितुमिच्छून् ॥ ४८ ॥ भ० म०

समूलैति ।—ते रामान्तिकं रामसमीपं प्राप्ताश्चकषुः पिष्ट-वन्तः, समूलकार्षं समूलं कषित्वा भूमेरधोभागमुत्खन्य, "निमूलसमूलयोः कषः" इति कषेणंसुञ्, "कषादिषु यथाविध्यनु-

आवेदयन्तः क्षितिपालमुच्चैः-

कारं मृतं रामवियोगशोकात् ॥ ४६ ॥

चिरं रुदित्वा करुणं सशब्दं

गोत्राभिधायं सरितं समेत्य ।

प्रयोगः । रुदन्तः रोदनं कुर्वन्तः, ह्लाङ्गतमन्युवेगा विवृद्धशोक-
वेगाः 'हृदि हृदौ' इत्यस्य रूपम् ; रामवियोगशोकात् कारणात्
क्षितिपालं दशरथमुच्चैःकारं कृत्वा मृतं निधनं गतम् आवेदयन्तः,
“अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने—” इति कञो षमुल्, एतदयथाभि-
प्रेताख्यानमिति अप्रियस्य नौचैराख्यातुमभिप्रेतत्वात् उच्चैरा-
वेदयन्ति ॥ ४६ ॥ ज० म०

समूलकाषमिति ।—ते रुदन्तो रामान्तिकं रामसमीपदेशं
समूलकाषं यथा स्यात्तथा चकषुः पिष्टवन्तः, भूमौ स्वशरीरा-
घातात् समूलस्य साधोभागस्य रामसमीपदेशस्य काषः पेषणं
यस्मादिति कषणक्रियाविशेषणम् । काषो घञन्तः, समूलघात-
वत् चणम् वा । केचित्तु समूलं भूमेरधोभागमपि कषित्वा पिष्ट्वा
पुनः पिष्टवन्त इति व्याख्याय चणमन्तस्य पूर्वकालत्वमाहुः ।
अन्ये तु चणमन्तस्यात्र पृथगर्थाभावमाहुः, तेन समूलकाषं
चकषुः समूलं चकषुरित्यर्थः । 'कष वधे' व्यां रूपं, समूलमिति
साकल्येऽव्ययीभावः, मूलसहितमित्यर्थो वा । किन्भूतास्ते ? हृदि-
मन्युवेगा विवृद्धशोकवेगाः, 'हृदि हृदौ' । रामवियोगहेतुकात्
शोकात् मृतं क्षितिपालम् उच्चैः कृत्वा आवेदयन्तो ज्ञापयन्तः ;
उच्चैःकारमिति 'अव्ययात् कञोऽनिष्टकथने चणम्' । कारं विश्वं,
किंवा उच्चैर्यथा स्यात्तथा आवेदयन्तः । किन्भूतं क्षितिपालम् ?
कारं रामवियोगे प्राणवियोगकारित्वेनैव विश्वत्वं, 'ककळ्विज्ञाने'
इत्यस्मात् "कभाषेऽमी" इति वचनात् कर्त्तरि घञ् ॥ ४६ ॥ भ० म० ।

मध्येजलाद्राघवलक्ष्मणाभ्यां

प्रत्तं जलं द्वाञ्जलमन्तिकेऽपाम् ॥ ५० ॥

चिरमिति ।—चिरं महान्तं कालं करुणं समन्तु सशब्दं प्रतिज्ञत्वा रुदित्वा, “र-लो व्युपधादलादेः—” इति कित्त्वे विकल्पिते “रुद-विद—” इत्यादिना कित्त्वम्; सरितं समेत्य नदीं सन्भूय गत्वा मध्येजलात् जलस्य मध्यात्, तस्माद्वा ज्ञात्वा उत्थाय अचवतीर्थे, अचवतीर्थे पञ्चमी, “पारे मध्ये षष्ठ्या वा” इत्यव्ययौ-भावः, अपञ्चम्या इति प्रतिषेधात् अम् न भवति, “नाव्यथौभावात्—” इति लुक्प्रतिषेधश्च ; राघवलक्ष्मणाभ्यां अपामन्तिके समीपे जलं प्रत्तं दत्तम्, “अच उपसर्गात्.” । गोत्राभिधायं नामाभिधायं, “द्वितीयायाञ्च” इति णमुल् ; द्वाञ्जलमिति अञ्जलिपरिच्छिन्नं जलमञ्जली द्वौ विगृह्य, तद्विधायं समासः, “द्वित्रिभ्यामञ्जलेः” इति टच् ; ताभ्यां प्रत्येकमञ्जलिप्रदानात्, द्वावञ्जली प्रमाणमस्येत्यस्मिन् वाक्ये प्रमाणप्रत्ययस्य प्रमाणे लुक्, ‘द्विगो-नित्यम्’ इति लुक्, ततः समासान्तो न प्राप्नोति, अतद्वितलुकीत्यधिकारात् ॥ ५० ॥ ज० म०

चिरमिति ।—चिरकालं करुणं शशोकं सफूत्कारं रुदित्वा क्रन्दित्वा सरितं नदीं समेत्य सन्भूय गत्वा मध्ये अचवतीर्थे जल-मध्यादाज्ञत्वा वा रामलक्ष्मणाभ्याम् अपाम् अन्तिके जलसमीपे तटे द्वाञ्जलमञ्जलिद्वयपरिच्छिन्नं जलं गोत्राभिधायं यथा ज्ञा-त्तथा प्रत्तं प्रदत्तं, ‘ङ् दाञ् लि दाने’ क्तः, “ग्यचस्तौ वा” इति यच्चे तादेशः । मध्येजलादिति मध्ये इत्यव्ययं, “इस्ये पाथौ प्राध्वम्—” इत्यादौ तत्-ग्रहणात् जलस्य मध्यं मध्येजलमित्यव्ययौभावः, यवर्थे पञ्चमी । “अन्वारभ्यार्थारात्—” इत्यादिना सामान्यतो यवर्थे पञ्चम्युक्ता, तेन सर्वस्मात् कारकाकारकात्

अरण्ययाने सुकरे पिता मां

प्रायुङ्क्त राज्ये वत दुष्करे त्वाम् ।

यदर्थं पञ्चमो दुर्निवारा । परैस्तु कर्माधाराभ्यां यदर्थं पञ्चमी
भूरिप्रयोगार्थमुक्ता, क्वचिदन्यत्राप्येति तैरुक्तत्वात् । षोपदेवेनापि
सामान्यतो यदर्थं पञ्चमोमुक्ता च “आनन्दादीश्वरः शैलादास-
नादीश्वरतःसकाम्” इत्यत्र शैलमारुह्य आसने उपविश्य इत्यर्थ
इति व्याख्यातं, तेन कर्माधाराभ्यां यदर्थं पञ्चम्या भूरिप्रयोगी
ज्ञापितः । “वात् क्लेर्मोऽतोऽप्याः” इति षोडशतमोऽप्युक्तः न मः । मध्ये
समेत्य जलादुत्थाय जलं प्रक्षिपति केचित् । इत्युक्तमिति इयो-
रुक्तयोः समाहार इति “द्वित्रिभ्यामञ्जलेरः” इत्यप्रत्ययः,
“यथोर्लोपः—” इतीकारलोपः, तत्परिच्छिन्नत्वादभेदोपचारात्
जलमपि इत्युक्तं, ताभ्यामेकैकाञ्जलिदानादञ्जलिद्वयं जलं
दत्तमित्यर्थः । केचित्तु षतद्वितार्थं द्विगौ “द्वित्रिभ्यामञ्जलेरः”
इत्युक्त्वाद्वावञ्जली प्रमाणमस्येति वाक्यं दूषयन्ति, प्रमाणार्थस्य
तद्वितवाच्यत्वात् । गोत्राभिधायमिति गोत्रस्य नाम्नोऽभिधायः
अभिधानं यत्र, दानक्रियाविशेषणम्, अभिपूर्वात् धाजो घञि “यन्
ष्णित्—” इति यन् ; किंवा गोत्रमभिधाय गोत्राभिधायं,
द्वितीयान्तात् धातोश्चणमभिधानात् । केचित्तु आत्मीयैर्धृताभ्यां
नीताभ्यां रामलक्षणाभ्याम् अपामन्तिके चिरं रुदित्वा तदनु
मध्ये मध्यभागसमीपे सरितं समेत्य नाभिपर्यन्तं जलं गत्वित्यर्थः,
जलं प्रक्षिप्य । कीदृशं जलम् ? जलात्, अदेः कर्मणि क्तिप्, जलस्य
जडस्य अदनीयं, भावे क्तिपि जडस्य अदनीयं भोजनं यस्मादिति
वा, लोकान्तरं प्राप्तस्यापि दशरथस्य जडत्वं त्यक्तरामत्वात् प्रेत-
त्वाद्वा ; मनीषादित्वात् जडस्य पादिकं लत्वम् । गोत्राभिधायः
मित्यस्य रुदित्वेत्पनेन वा सम्बन्ध इत्याहुः ॥ ५० ॥ भ० म०

मा गाः शुचं वीर ! भरं वहामुम्

आभाषि रामेण वचः कनीयान् ॥ ५१ ॥

अरण्ययाने इति ।—अरण्याय यानं अरण्ययानं तस्मिन् सुकरे सुखसाध्ये पिता मां प्रायुङ्क्त नियुक्तवान्, युजे रौधादि- कस्य लुङि रूपं, कर्तृभिप्राये “प्रोपाभ्यां युजेः—” इत्यात्मने- पदम् । राज्ये दुष्करे दुःखसाध्ये त्वां प्रायुङ्क्त । एवञ्च सति हे वीर ! शुचं शोकं मा गाः मा कार्षीरित्यर्थः, “इणो गा लुङि” “गाति-स्था—” इति सिचो लुक् । वत इति खेदे, किन्तु भरमम् पितुर्नियोगं, ‘भृञ् भरणे’ इत्यस्मात् “ऋदोरप्” ; वह सम्पादय, विधौ लोट् ; एवं वचः रामेण कनीयान् अनुजो भ्राता भरतः आभाषि भाषितः, कर्मणि लुङ्, ब्रवीत्यर्थग्रहणात् द्विकर्मकता । अल्पशब्दादीयसुनि “युवाल्पयोः—” इत्यादिना कनादेशः ॥ ५१ ॥
ज० म०

अरण्ययाने इति ।—रामेण कनीयान् भरतो वच आभाषि कथितः, ब्रूवरर्थग्रहणात् “याञ्जाधेदुहचि—” इत्यनेन द्विकर्मकत्वं, “गौणे याचादयः” इति गौणकर्मिक्तम् । अल्पशब्दात् “गुणाद्दृष्टेयसू” इति ईयसुः, “युवाल्पौ कन् वा” इति कनादेशः । किं तद्वचः ? इत्याह—पिता सुकरे सुखसाध्ये अरण्ययाने वनगमने मां प्रायुङ्क्त, दुष्करे दुःखसाध्ये राज्ये राजकर्मणि त्वां प्रायुङ्क्त नियुक्तवान्, युजेर्घ्यां रुधादित्वात् अण्, “युजिर उद्गाचः—” इति मं, “नणो नेऽणौ” इति नादेशः, “चृङ्—” इति कुङ्, “जपेः जन्तोः”, “ईषद्दुःसोः खल्—” इति कजः खल् । “विकारसङ्घ—” इत्यादिना राज्ञः कर्मार्थे ङ्यः, “मन्वर्जान्—” इत्यादिना भावकर्म-य-वर्जनात् “न्वोर्लोपीतौ—” इति राज्ञो नस्य लोपः । वत खेदे ; एवं सति हे वीर ! शुचं शोकं मा गाः न लभस्व,

कृती श्रुती वृद्धमतेषु धीमान्
 त्वं पैटकं चेद्वचनं न कुर्व्याः ।
 विच्छिद्यमानेऽपि कुले परस्य
 पुंसः कथं स्यादिह पुत्रकाम्या ? ॥ ५२ ॥

इतो “गा व्यां” “भूखापिब—” इति सेलुक् ; अमुं भरं पिष्ट-
 नियोगरूपं त्वं वह सम्पादय, विधौ गी । “भरोऽतिशयंभारयोः”
 इति कोषः ॥ ५१ ॥ भ० म०

कृतीति ।—वृद्धानां पण्डितानां मतेषु श्रुतानि कृतानि च
 अनुष्ठितानि येनेति “आहमनेन—” इत्यधिकृत्य “इष्टादि—” इति
 अर्नः, ‘क्तस्य इन्विषयस्य—’ इति कर्मणि सप्तमी ; स्वमते भावक्ता-
 न्तादस्यर्थे इन् ; स त्वमेवंविधः धीमान् पैटकं पितुरागतं,
 “पितुर्यञ्च” इति चकारादतच्छब्दि “इसुसुक्तान्तात् कः” ; चेत् यदि
 वचनं न कुर्व्याः, मध्यमपुरुषैकवचने लिङि रूपं, तदा विच्छिद्य-
 माने कुले वंशे परस्त्रापि अन्यस्त्रापि पुंसः, अपिशब्दो भिन्नक्रमः,
 कथं स्यादिह लोके पुत्रकाम्या ? आत्मनः पुत्रेच्छा ? नैवेत्यर्थः ।
 पुत्रशब्दात् “काम्यञ्च” इति काम्यञ्च, तदन्तादप्रत्ययः, टाप्
 ॥ ५२ ॥ ज० म०

कृतीति ।—त्वं पैटकं पितुरागतं चेत् यदि न कुर्व्याः
 न करिष्यसि, तदा कुले वंशे विच्छिद्यमानेऽपि परस्य उत्तर-
 कालीनस्य, श्रेष्ठस्य अन्यस्य वा पुंसः कथम् इह लोके पुत्रकाम्या
 आत्मनः पुत्रेच्छा स्यात् ? भवन्तं दृष्ट्वा अग्रिमस्य लोकस्य वचना-
 करणेन पुत्रेऽप्यश्रद्धाप्रसङ्गात् । त्वं कथम्भूतः ? वृद्धमतेषु पण्डित-
 मतेषु कृती श्रुती च वृद्धमतानि कृतानि येन स वृद्धमतेषु कृती,
 वृद्धमतानि श्रुतानि येन स वृद्धमतेषु श्रुती, “क्तेना दे” इति

अस्माकमुक्तं बहु मन्यसे चेत्
यदीशिषि त्वं न मयि स्थिते च ।
जिह्मेष्यतिष्ठन् यदि तातवाक्ये
जह्नीहि शङ्कां व्रज शाधि पृथ्वीम् ॥ ५३ ॥

कर्मणि सप्तमी ; “त्तेना टे” इति ज्ञापकात् ज्ञान्तात् कर्त्तरीन् प्रत्ययो बाध्यः ; किंवा कृतं कारणम् अनुष्ठानं, श्रुतं श्रवणं, ज्ञ-श्रुभ्यां भावे ज्ञः. ततोऽस्यर्थं “नेकाजात्—” इतोन्. वृद्ध-मतेष्विति विषयसप्तमी, धोमान् प्रशस्तबुद्ध्युक्तः, पेटकमिति पिटशब्दादागतार्थं “ठवे कात्—” इति कण् । कुप्यां इति “भय्ये वा फलहेत्वोः” इति खी “कुरुबन्लोपो—” इत्युपो लोपः । पुत्र-काम्येति “लेः काम्यक् खेच्छायाम्” इति काम्यक्, “शंस्याद्ः” ॥ ५२ ॥ भ० म०

अस्माकमिति ।—अस्माकमुक्तम् अस्मत्सन्धि वचनं चेत् यदि बहु मन्यसे आद्रियसे, पिटतृष्यो भ्राता अस्मानुमतः कथमेवं न कुप्यामिति, यदि च मयि स्थिते नैशिषे न प्रभुत्वं करोषि, प्रभुत्वमहं त्वदाज्ञाकर इति, ईश्वरादादिकस्य “ईशः से” इतीडागमः ; गुरुवचनमनतिक्रमणीयं, विशेषतस्मात्वाक्यं, तस्मिन्नितिष्ठन् वचनमकुर्वाणः यदि जिह्मेषि लज्जसे, “श्री” इति द्विवचनम् ; एतन्निश्चित्याह, जह्नीहि शङ्कां त्यज विकल्पं. व्रज गच्छ अयोध्यां, शाधि पालय पृथ्वीम् । “जह्नीहि—” इति इत्वे विकल्पिते “ई ह्रस्वघोः” इतीत्वम् । शासेः “शा ही” इति शाभावः, तस्माभौयत्वेनासिद्धत्वात् “बुभ्रन्भ्यो हेर्धिः” ॥ ५३ ॥ ज० म०

अस्माकमिति ।—अस्माकमुक्तं वचनं चेत् यदि बहु मन्यसे आद्रियसे, यदि वा मयि स्थिते त्वं न ईशिषे प्रभुत्वं न करोषि,

वृद्धोरसां राज्यधुरां * प्रवोदुं

कथं कनीयानहमुत्सहेय ? ।

मा मां प्रयुङ्क्थाः कुलकीर्तिलोपे

प्राह स्म रामं भरतोऽपि धर्म्यम् ॥ ५४ ॥

तातस्य वाक्ये अतिष्ठन् पितृवचनमकुर्वाणो यदिति जिह्वेषु लज्जे, तद्वा पृथ्वीं शाधि पांलय, एवं सति मम पितृस्य वचनं कृतं स्यात्, अतो व्रज गच्छ अयोध्यां, शङ्कां स्वायशाभयं जहोहि त्यज । अस्माकमिति “ल्यभावक्ता—” इति कर्त्तरि षष्ठी, सम्बन्धे इत्यन्ये ; गौरवे बहुत्वमभिधानात्, अहमपि तव पितृतुल्य इति बहुत्वेन बोध्यते । उक्तमिति भावे क्तः । ‘मन्वी ड् बोधे’, ‘ईश लङ् ऐश्वर्ये’ “मध्वोरस्यम्—” इति इम् । ‘क्लो लि लज्जे,’ ‘ओ ङाक् लि त्यागे’ विधौ गी, “आद्योः—” इत्यादिना ई । ‘शासु च लु शासने’ “जङ्घैधिशधि—” इति शाधि ॥ ५३ ॥ भ० म०

वृद्धोरसामिति ।—भरतः प्राह, धूर्वहनशीला धूर्नयनशीला इत्यर्थः, अनेकार्यत्वाद्दातॄणां, “भ्राज-भास—” इति क्तिप्, “राज्ञोपः” इति वलोपः ; राज्यस्य समाङ्गस्य धूर्धात्री प्रकृतिरिति विगृह्य “ऋक्पूर्—” इत्यकारप्रत्ययः, “परर्वाङ्गम्—” इति धूरिति स्त्रीलिङ्गं, ततष्टाप् । कीदृशीम् ? वृद्धोरसां वृद्धो ज्येष्ठः शौरसः पुत्रा यस्याम्, उरसा निर्मितः इति “कृन्दसो निर्मिते” इत्यनुवृत्तौ “उरसोऽण् च” इत्यण्, तां, तिष्ठति रामे प्रवोदुं कथमुत्सहेय कनीयान् सन् ? नैवेत्यर्थः । “शकधुष—” इत्यादिना वहेः सङ्घावुपपदे तुमुन् । “गर्हायां षड्पिजात्वोः” इत्यनुवृत्तौ “विभाषा कथमि लिङ् च” इति लिङ्, सहेरत्पूर्वस्य आत्मने-

जर्जस्वलं हस्तितुरङ्गमेतत्

अमूनि रत्नानि च राजभाञ्जि ।

पदित्वात् सौष्ठुट्. “इटोऽत्” “ल्लिङः सलोपोऽनव्यस्य” । अतो
मा मां प्रयुङ्थाः मा नियोजय, “माङि लुङ्” “भलो भलि” इति
सिचो लोपः । कुलकीर्त्तिलोपे, लोपयतीति लोपः पचाद्यच्,
रघुवंशस्य या कीर्त्तिः तस्या लोपे इति समासः, पूर्वैरनाचरित-
त्वात् ; एवञ्च धर्म्यं धर्मादनपेतं भरतोऽपि प्राह स्य उक्तवान्
॥ ५४ ॥ ज० म०

वृद्धीरसामित्यादि ।—रामस्य धर्म्यवचनानन्तरं भरतोऽपि
धर्म्यं धर्मादनपेतं वचो रामं प्राहः स्य प्रोवाच । “विकारसङ्घ—
इत्यादिना अनपेतार्थं धर्मात् यः । किं प्राह स्य ? इत्याह—कनी-
यानहम् अनुजोऽहं राजधुरां प्रवोढुं कथम् उत्सहेय ? उत्साहं
करिष्यामि ? “कथमा खौ च वा” इति पक्षे खौ, राज्ञो धूः राज-
धुरा “धुरोऽनस्यस्याः” इति अः, “स्त्रियामत आप्” । “धूश्च स्यात्
भारचिन्तयोः” इति कोषः । कीदृशीम् ? वृद्धो ज्येष्ठ श्रीरसः पुत्रो
यस्यां ताम्, उरसा निमित्त इति “ठघे कात्—” इति षण्यः,
ज्येष्ठपुत्रसम्बन्धिनीं राज्यधुरामित्यर्थः ; वहेषतुमि “सह-
वहोऽदो ढि” इत्योत्वम् ; अत एव कुलकीर्त्तिलोपे धुर्वहे मां
मा प्रयुङ्था न नियोजय, लोपयतीति लोपः, पचादित्वादन ।
यद्वा—लोपो नाशः । युजिः “मा टी वा” इति टी, “युजिर उद्गचः
—” इति मं, “भ्रसस्त्राज्भसि—” इति सेलुक्, मायोगेऽमृनिषेधः
॥ ५४ ॥ भ० म०

पुनश्चाह, जर्जस्वलमित्यादि ।—एतद्वस्तितुरङ्गं. सेनाङ्गत्वात्
देकवङ्गावः ; जर्जस्वलं बलवत्, जर्जनमूक्, सम्पदादित्वात्
क्लिप्, सा विद्यते यस्येति “ज्योत्स्ना-तमिस्रा—” इत्यादिना बलच्
क्लसुगागमस्य ; अमूनि च रत्नानि राजभाञ्जि राजगृह्याणि,

राजन्यकं चैतदहं चितीन्द्रः

त्वयि स्थिते स्यामिति शान्तमेतत् ॥ ५५ ॥

इति निगदितवन्तं राघवस्तं जगाद

ब्रज भरत ! गृहीत्वा पादुके त्वं मदीये ।

च्युतनिखिलविशङ्कः पूज्यमानो जनौघैः

सकलभुवनराज्यं कारयास्मन्मतेन ॥ ५६ ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रकीर्णकाण्डे श्रीरामप्रवासो

नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

एतच्च राजन्यकं चत्त्रियसमूहः, चितीन्द्रो राजा अहं त्वयि स्थिते स्यामिति भवामिति शान्तमेतत् अलोकमेतत् । स्यामिति निमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् ॥ ५५ ॥ ज० म०

उज्ज्वलमिति ।—एतदूर्जस्वलं बलवद्वस्ति तुरङ्गम्, अमूनि राजयोग्यानि रत्नानि, एतच्च राजन्यकं चत्त्रियसमूहः, एव सर्वं निवेद्य आत्मानं निराकरोति, त्वयि स्थिते अहं चितीन्द्रः स्यां भवेयम् इत्येतत् वचनं शान्तम् अलोकम्, अनुचितमित्यर्थः । अस्ते-निमन्त्रणे नियोगकरणे प्रार्थने वा खी । 'उज्ज्वलं जीवने बले' "वासुस्—" इति अस्, उर्जो विद्यतेऽस्य इति "गोदणमेधा—" इत्यादिना रज-आदित्वाद्बलः । हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च इति समा-हारइन्द्रः । राजन्यशब्दात् "विकारसङ्घ—" इत्यादिना सङ्घार्थे कण् ॥ ५५ ॥ भ० म०

इतीति ।—इति एवं निगदितवन्तम् उक्तवन्तं तं भरतं राघवो रामो जगाद उक्तवान् । किम् ? इत्याह, हे भरत ! मदीये पादुके उपानह्य गृहीत्वा त्वं ब्रज गच्छ, विधौ लोट् । अस्मद-

स्यदादित्वे "त्सदादीनि च" इति वृहसंज्ञायां नखेटमर्थे
 "वृहाच्छुः" । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति मदादेशः । ततश्च पूज्य-
 मानो जनौघैर्जनसम्बूहेः, च्युतनिखिलविशङ्कः अपगताशेष-
 विकल्पः सकलभुवनराज्यं सर्वत्र भूमण्डले राज्यं कारय चतु-
 ष्ठापय, पादुके इति योज्यम् ; अस्मन्मतेन अस्माकमभिप्रायेण,
 अत्र मदादेशो न भवति, अस्मदो बहुवचनान्तस्य विवक्षितत्वात्,
 तत्र ह्येकवचन इति वर्त्तते । ननु कथं मदीय इत्यत्र मदादेशः ?
 बहुवचनान्तत्वादिति विरोधः, पादुके रामस्यैव, तर्हि अस्मन्म-
 तेन इत्यत्रापि एकवचनम्, आवयोः रामस्यैव ययोर्मतेनेति षष्ठी-
 समासे न दोषः ॥ ५६ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलायां प्रकीर्णकाण्डे

रामप्रवासो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ ३ ॥

इतीति ।—इत्येवं निगदितवन्तं भरतं राघवो रामो जग्नात् ।
 किं जगात् ? इत्याह—हे भरत ! मदीये पादुके गृहीत्वा त्वं व्रज
 गच्छ अयोध्यामित्यर्थात् ; विधी गौ । "विकारसङ्घ—" इति इदमर्थे
 ईयः, "युष्मदस्मदोस्वादी—" इत्यादिना अस्मदो मदादेशः ; च्युत-
 निखिलविशङ्कः अपगताशेषविकल्पः जनौघैर्जनसम्बूहेः पूज्य-
 मानस्त्वं सकलभुवनराज्यम् अस्मन्मतेन कारय पादुके इत्यर्थात् ।
 किंवा—अस्मन्मतेन प्रयोज्यकर्ता राज्यं कारय, "घोऽञो जेः—"
 इति प्रयोज्यकर्तुः पाञ्चिककर्मत्वम् ; अत्र "साधनहेतु—" इति
 द्वितीया ; अस्मन्मतेनैव राज्यं करोतु त्वत्क्रियमाणरक्षणनेति
 भावः । किंवा—"रामो राज्यप्रकारयत्" इतिवत् स्वार्थे जिः ।
 "चुर्भ्यां जिः—" इत्यत्र योगविभागात् । किंवा—हे अस्मन्मते !
 अस्मत्सदृशबुद्धे ! राज्यं न कारय न घातय शत्रुभिरित्यर्थः, शीघ्रं
 गत्वा राज्यं रक्षेति भावः । 'क्षज गि हिंसे' इत्यस्मात् "जिः प्रेरणे" ।
 आवयोः रामस्यैव ययोरिव मतिर्यथा तस्य सम्बोधनम् ; एतेन

चतुर्थः सर्गः ।

निवृत्ते भरते धीमानवे रामस्तपोवनम् ।

प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यमीयिवान् ॥१॥

राज्यरक्षणे राममतितुल्यमतित्वं दर्शितम् । किंवा—अस्मन्मतेन राज्यं कारय ज्ञापय, लोकानित्यर्थात्, स्वयम् अहं राज्यं न करोमि, किन्तु रामाज्ञया करोमि इति पादुकाग्रहणविनयेन लोकान् ज्ञापय इति भावः । 'कृ कड् विज्ञाने' इत्यस्मात् प्रेरणे जिः । राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् । अस्माकं मतम् अस्मन्मतं, तेन सीता-लक्षणसहितत्वेन बहुत्वविवक्षया न मदादेशः ॥५॥ भ० म०

इति भरतसेनकृतायां सुग्धबोधिन्यां प्रकीर्णकाण्डे

रामप्रवासो नाम तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

निवृत्ते इति ।—धीमान् बुद्धिमान्, अत्र स्थिते मयि कटाचित् भरतः पुनरेष्यतीत्येवं बुद्धिमान् रामः अत्रैर्महर्षेस्तपोवनं प्रपेदे गतः । तस्मिंश्च तपोवने अर्घ्यपाद्यादिभिः पूजितः, दण्डको नाम ऋषिर्भागवकन्यामहरत्, तच्छापात् पांशुवर्षेणाक्रान्तः सबन्धुराष्ट्रावनाशो यस्मिन् स्थाने तदुपलक्षितम् अरण्यमभूत्, तदीयिवान् गतवान् । "उपेयिवान्—" इत्यत्र उपसर्गस्यातन्त्र-त्वात् केवलादपीषः कसुः ॥ १ ॥ ज० म०

निवृत्ते इति ।—भरते निवृत्ते सर्ति रामोऽचेर्महर्षेस्तपोवनं प्रपेदे गतवान् । तत्र वने मुनिभिः पूजितः सन् दण्डकारण्य-मीयिवान् गतः । इमः कसुः, "वसोर्घसेकाज्—" इतीम, "स्त्रेः क्किति घ्नः" "यिषोऽच्यषी" । दण्डकान्तः कक्षाचिद्राशोऽप-

अटाव्यमानोऽरण्यानीं ससीतः सहलक्ष्मणः ।

बलात् बुभुक्षुणोत्क्षिप्य जङ्गे भीमेन रक्षसा ॥२॥

अवाक्शिरसमुत्पादं कृतान्तेनापि दुर्दमम् ।

भङ्क्त्वा भुजौ विराधाख्यं तं तौ भुवि निचखुतुः ॥३॥

राधेन ब्रह्मशापात् तद्देशे अरण्योत्पत्त्या दण्डकारण्यमिति प्रसिद्धिः ॥ १ ॥ भ० म०

अटाव्यमान इति ।—महदरण्यमरण्यानी, “इन्द्र-वरुण—” इत्यादिना हिमरण्ययोर्महत्त्वे डीषाबुक्कौ ; ताम् अटाव्यमानः अत्यर्थमटन् रामः “सूचि-सूत्रि—” इत्यादिना यङ् ; ससीतः सहलक्ष्मणः “वापमर्जनस्य” इति विकल्पेन संभावः, बलात् बलवत्तया जङ्गे हृतः गृहीत इत्यर्थः, कर्मणि लिट् । उत्क्षिप्य उत्थाप्य हस्ताभ्यां केनापि रक्षसा वैश्रवणशापात् तुम्बुकनाम्ना गम्भर्वेण राक्षसीभूतेन विराधाख्येन बुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना भीमेन भयानकेन, ‘भियः पुक्’ इत्यौषाटिकषुगभावपक्षे रूपम् ॥ २ ॥ ज० म०

अटाव्यमान इति ।—बुभुक्षुणा भोक्तुमिच्छुना भीमेन भयानकेन रक्षसा राक्षसेन उत्क्षिप्य हस्ताभ्यामुत्थाप्य रामः जङ्गे गृहीत इत्यर्थः, कर्मणि ठौ । किञ्चूतः ? सौतया लक्ष्मणेन च सहितौ रामः, अरण्यानीं महारण्यम् अटाव्यमानः पुनः पुनरतिशयेन वा अटन् गच्छन् ; “सूत्र-सूत्र—” इति यङ् । केचित्तु “गत्यर्थात् ग्लुप—” इति नियमात् अत्रापि वक्रताविवक्षेत्याहुः, तस्मिन् पथाऽभावात् वृक्षसंगीनेन वक्रं गच्छन्नित्यर्थः । महदरण्यम् अरण्यानी, “नारीसखी—” इत्यादिना निपातः । “सहः सो वा” इति सहयश्च विकल्पेन सादेशः ॥ २ ॥ भ० म०

अवाक्शिरसमिति ।—तं विराधाख्यं राक्षसं कृतान्तेनापि

आंदिषातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः ।

अध्यासितं श्रिया ब्राह्म्या शरण्यं शरणैषिणाम् ॥४॥

यमेनापि दुर्दमं दुःखेन दम्यते इति खल, ती रामलक्ष्मणौ भुवि निचखृतुनिखातवन्तौ । कौटुश्रम ? अवाक्शिरसम् अधोमस्तकम्, अवाक् शिरो यस्येति, ऊर्ध्वं पादौ यस्येति उत्पादं, भुजौ भङ्क्ता मोटयित्वा, "जान्तनश्चां विभाषा" इत्यनुनासिकलोपाभाव-पक्षे रूपम् ॥३॥ ज० म०

अवाक्शिरसमिति ।—ती रामलक्ष्मणौ तं विराधाख्यं राक्षसं भुजौ भङ्क्ता भुवि निचखृतुः निखातवन्तौ । "हनगम—" इत्युङ्-लोपः । किञ्चूतम् ? अवाक्शिरसम् अधोमस्तकम्, ऊर्ध्वं पादम् ऊर्ध्वं पादावस्येति बहुव्रीहिः ; कृतान्तेन यमेनापि दुर्दमं दुःखेन दमनीयम्, "ईषद्दृःसोः—" इति खल् । भङ्क्तेति भन्जो-ऽन्तिम् इति विभाषितकिस्वात् पक्षे नलोपाभावः ॥३॥ म० म०

आंदिषातामिति ।—ततो विराधवधानन्तरं रघुव्याघ्रौ शर-भङ्गनाम्नो मुनेराश्रमम् आंदिषातां गतवन्तौ ; अंहैर्नुडि रूपम् । अध्यासितम् आश्रयीकृतं श्रिया लक्ष्म्या ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या, ब्रह्मण इयमित्यण्, "ब्राह्मोऽजातौ" इति निपातनात् टिलोपः, "टिङ्गाणञ्—" इत्यादिना ङीप् । शरणे अवस्थाने साधु धनु-कूचं शरण्यं, "तत्र साधुः" इति यत् । शरणैषिणां शरणं त्राण-मेषितुं शीलं येषाम् ॥४॥ ज० म०

आंदिषातामिति ।—ततो विराधवधानन्तरं रघुव्याघ्रौ रघुकेशश्रेष्ठौ शरभङ्गनाम्नो मुनेराश्रमम् आंदिषातां गतवन्तौ, 'अदि गतौ' टी । ब्राह्म्या ब्रह्मसम्बन्धिन्या श्रिया लक्ष्म्या अध्या-सितम् आश्रयीकृतं, ब्रह्मणो वेदस्य विप्रस्य तपसो वा इयमिति

पुरो रामस्य जुहवाञ्चकार ज्वलने वपुः ।

शरभङ्गः प्रदिश्यारात् सुतीक्ष्णामुनिकेतनम् ॥५॥

यूयं समैष्यथेत्यस्मिन्नासिष्महि वयं वने ।

दृष्टाः स्य स्वस्ति वो यामः स्वपुण्यविजितां गतिम् ॥६॥

ऋणः । शरणं त्राणम् एषितुं शीलं येषां तेषां शरण्यं शरणोऽवस्थाने
त्राणे वा साधु अनुकूलं, “विकारसङ्घ—” इति साध्वर्थे यः ।

“शरणं बधरक्षितोः शरणं रक्षणे गृहे” इति विश्वः ॥४॥ भ० म०

पुर इति ।—शरभङ्गो रामस्य पुरः अग्रतः वपुः शरीरं ज्वलने
अग्नी जुहवाञ्चकार, कुष्ठित्वान्तस्य । “भौ-ङ्गो भृ हुवाम्—” इति
आम्, आसि श्लुभावे द्विवचनम् । किं कृत्वा ? इत्याह—
प्रदिश्य कथयित्वा, किम् ? आरात् समीपे सुतीक्ष्णान्मो मुनेः
केतनम् आ प्रमं, तत्र वासमुपकल्पयेति ॥५॥ ज० म०

पुर इति ।—शरभङ्ग आरात् समीपे सुतीक्ष्णान्मो मुनेः
केतनम् आग्रमं प्रदिश्य तत्र वासं कल्पयेति कथयित्वा रामस्य
पुरोऽग्रतः ज्वलनेऽग्नी वपुः शरीरं जुहवाञ्चकार हुनवान् ।
“पशाम् वा भौङ्गो—” इति पशाम्, शित्वाद्रत्वे “द्वाटिः रे द्विः”
“भ्वस्रक्तन्मः” । प्रक्षेपमात्रस्य धात्वर्थस्य विवक्षितत्वात् ज्वलन
इत्यस्य होमलब्धत्वात् वैयर्थ्यं न वाच्यम् ॥ ५ ॥ भ० म०

तव किमर्थमत्रावस्थानम् ? इति चेदाह, यूयमित्यादि ।
—अपि नाम यूयं समैष्यथ आगमिष्यथ, आङ्पूर्वं इण्
आगमने वर्तते, “एत्येधत्सु” इति वृद्धिः ; इत्यस्मात्
कारणात् अस्मिन् वने वयमासिष्महि स्थिताः, आसेर्लुङि
रूपम्, “अस्मदो द्वयोश्च” इति चकारस्यानुक्तसमुच्चय-
त्वादेकत्वे बहुवचनम् । अस्मदागमने किं ते फलम् ? इति
चेदाह—दृष्टाः स्य अथुना दृष्टा भवथ, अस्मोभ्यम्,

तस्मिन् कृशानुसाङ्गते सुतीक्ष्णमुनिसन्निधौ ।
उवास पर्णशालायां भ्रमन्ननिशमाश्रमान् ॥ ७ ॥

पुरुषबहुवचने “श्रुतोरलोपः” इत्यकारलोपः। स्वस्ति कल्याणं वः युष्मभ्यं, “नमस्वस्ति—” इत्यादिना चतुर्थी, “बहुवचनस्य वस्-नसौ”। स्वपुण्येन विजितां कल्यां गतिं जन्म यामः ब्रजामः, रामरूपेण विष्णुरवतीर्णः, तं दृष्ट्वा यास्याम इत्यत्र वयं स्थिता इति भावः ॥६॥ ज० म०

यूयमिति।—न केवलं सुतीक्ष्णमुनिकेतनं प्रदिश्य, एतदपि प्रदिश्येति योज्यम्। यूयं समेष्वथ समागमिष्वथ इति हेतोरस्मिन् वने वयमासिषाह; आङ्पूर्वं इन् आगमने वक्तंते। आसिः “त्वां सिः”। वयमिति एकत्वेऽपि बहुत्वविवक्षा। परे तु एकत्वे वा बहुत्वमस्यदोऽविशेषण इत्याहुः। यूयं दृष्टाः स्य, “लोपोऽस्त्वसौ—” इत्यकारलोपः; स्वस्ति वः कल्याणं युष्मभ्यं, “श्रुतार्थवधट्—” इत्यादिना चतुर्थी, “द्वौचीषोणाम्—” इत्यादिना वसादेशः। वयं स्वपुण्येन विजितां कल्यां गतिं यामो गच्छामः, विष्णुरूपे त्वयि दृष्टे शोभना गतिर्भविष्यतीत्याशया एतावन्तं कालं तिष्ठाम इति भावः ॥६॥ भ० म०

तस्मिन्निति।—तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गते कार्त्स्न्य-
नाग्नीभूते, “विभाषा सातिः कार्त्स्न्य” इति सातिः; रामः
सुतीक्ष्णस्य मुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां पर्णकुट्यामुवास
उषितवान्। तत्र कृताधिवासस्य वृत्तिमाह—भ्रमन्ननिश-
माश्रमान् पर्यटन् सदा तपोवनानि, मुनीन् उपासितुम् ॥७॥
ज० म०

तस्मिन्निति।—तस्मिन् शरभङ्गे कृशानुसाङ्गते कार्त्स्न्य-
नाग्नीभूते सति रामः सुतीक्ष्णमुनेः सन्निधौ समीपे पर्णशालायां

वनेषु वासतेयेषु निवसन् पर्णसंस्तरः ।

शय्योत्थायं मृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे ॥८॥

पर्णकुट्याम् उवास, 'वसैषी निवासे' ठी, "व्यथपह—” इति जिः । “कात्स्त्रांयच्योः” इति चसात्, “क्विलात्—” इत्यादौ साहजनात् न षत्वम् ; अनिशं निरन्तरम् आश्रमान् भ्रमन् । पर्थ्यटन्, अर्थात् सुनीनुपासितम् ॥७॥ म० म०

वनेष्विति ।—वासतेयेषु वसती साधुषु, “पथ्यतिथि—” इत्यादिना ढञ् ; निवसन् शयानः, संस्तौर्यते इति संस्तरः, “ऋदोः-रप्” ; पर्णानि संस्तरौ यष्येति पर्णसंस्तरः ; शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय, उत्पूर्वात्तिष्ठते: “अपादाने परीप्सायाम्” इति णमुल् ; शय्यते अस्वामिति शय्या, “संज्ञायाम्—” इत्यादिना क्यप्, त्वरया सुखधावनादीन्वपि न कृत्वा मृगान् विध्यन् ताडयन्, “अहि-ज्या—” इत्यादिना सम्प्रसारणम् ; तत्रापि नात्मायं लुब्ध इत्याह—प्रातिथेयः अतिथी साधु, पूर्ववत् ढञ् ; विचक्रमे विहरन्ति स्म । “वेः पादविहरणे” इति तड् ॥ ८ ॥ ज० म०

वनेष्विति ।—वासतेयेषु वसती निवासे रात्रौ वा साधुषु वनेषु निवसन् वासं कुर्वन् शयानो वा, पर्णसंस्तरः पत्ररचित-शय्यः सन्, शय्योत्थायं शय्यायास्त्वरया उत्थाय मृगान् विध्यन् ताडयन् विचक्रमे विहरति स्म ; तत्रापि नात्मायं बध इत्याह—प्रातिथेयः अतिथी साधुः, “ढवे कात्—” इति वसत्यतिथिभ्यां साध्वर्थे षोयः, “ययोर्लोपः—” इतीकारलोपः । शय्योत्थाय-मित्त्वभिधानात् पञ्चम्यन्तात् त्वरायां चणम् ; किंवा—शय्याया उत्थानं यस्मै इति मृगवधनक्रियाविशेषणम्, एतेन शयनो-चितकालेऽपि मृगताडननिमित्तं शय्योत्थानं गम्यते, तेन च सुतरा त्वराऽपि । अस्मिन् पदे—भावे षञ् “यन् ज्यित्—” इति

ऋग्यजुषमधीयानान् सामन्यांश्च समर्चयन् ।

बुभुजे देवसात् कृत्वा शूल्यमुख्यञ्च होमवान् ॥६॥

यन्, “उदः सः स्यास्तम्भोः” इति सलोपः । शेरतेऽस्थामिति शय्या, “शीव्रजयज—” इति क्यप्, “शीडो ङ्येऽणौ” । ‘व्यधी ताडे’ शब्दः, “ग्रहस्वपाद्योः—” इति जिः । “वेः पङ्क्तिः” इति विपूर्वात् क्रमो मम् ॥८॥ भ० म०

ऋग्यजुषमिति ।—ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषम् “अचतुर—” इत्यादिना निपातितम् ; “इन्द्राच्च-द-ष-दान्तात् समाहारे” इति टच् ; ऋग्वेदं यजुर्वेदश्च अधीयानान् पठतः, इडाऽधि-पूर्वस्य लटि शानचि रूपम् ; “न लोका—” इति षष्ठीप्रतिषेधः ; सामन्यांश्च सामसु साधून् द्विजान्, “तत्र साधुः” इति यत्, “ये चाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावः ; समर्चयन् पूजयन्, शूल्यम् उख्यञ्च मांसं बुभुजे भुक्तवान् ; शूले उखायाञ्च स्थाल्यां संस्कृतं, “शूलोखादयत्” ; “भुजोऽशनं” इति तङ् ; किं कृत्वा ? देवसात् कृत्वा देवेभ्यो दत्त्वा, तदधीनं कृत्वा, “देये वा च” इति चकारात् सातिश्च, होमवान् होमो विद्यते यस्येति कृताग्नि-कार्यं इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ज० म०

ऋग्यजुषमिति ।—ऋग्यजुषम् ऋग्वेदं यजुर्वेदश्च अधीयानान् पठतो मुनीन् सामन्यान् सामवेदकुशलांश्च समर्चयन् सम्यक् पूजयन् शूल्यं शूलपाचितम् उख्यं स्थालोसंस्तुतश्च मांसं देवसात् कृत्वा देवाय दयं कृत्वा बुभुजे, “भुजोऽशनं” इति मम् ; होमवान् कृताग्निकार्यः, नित्यं होमो विद्यतेऽस्येति “मोङ्म-भ्रपात्—” इति वत् । ऋक् च यजुश्चेति “चेक्याच्चदषडो—” इति षः । ‘अधीङ् ल अध्ययनं’ शानः, “शुध्वोः—” इतीयः । साम-संज्ञात् “दवे कात्—” इति साध्वर्थे षण्यः, “मनुवर्जान्—” इत्या-

वसानस्तन्वकनिभे सर्वाङ्गीणे तरुत्वचौ ।

काण्डीरः खाङ्गिकः शार्ङ्गी

रक्षन् विप्रांस्तनुत्रवान् ॥ १० ॥

दिना नलोपाभावः । 'अर्चक् पूजे' सुरादिजान्तात् शब्दः । देवसात् देवशब्दात् "देवे त्वाञ्च" इति चकारात् चसात् । "ठघे कात्—" इति शूक्तोखाभ्यां तत्र सस्कारेऽर्थे यः ॥ ८ ॥ भ० म०

वसान इति ।—असौ रामो वनेष्वानभ्र भ्रान्तवानिति वक्ष्यमाणेन श्लोकेन सम्बन्धः । वसानः परिदधानः, 'वसञ्छादने' इत्यस्मात् शानच् ; तरुत्वचौ वल्कले प्रत्यये, तन्वकः "तन्वाटचिरापहृते" इति कन् ; तन्निभे तत्सुखे, सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गाणि व्याप्नुवत्यौ, "तत्सर्वा—" इत्यादिना खः । काण्डीरः काण्डी-ऽस्यास्तोत "काण्डीकाण्डीदीरन्दीरचौ" । खाङ्गिकः खङ्गोऽस्या-स्तीति "अत इनिठगौ" । खङ्गिक इति पाठान्तरम् ; तत्र खङ्गः "प्रहरणम्" इति ठक् । शार्ङ्गी सधनु, तनुत्रवान् तनुं शरीरं त्रायते इति तनुत्रम्, "भातोऽनुपसर्गे कः", संसर्गे मतुप्, पिनहकवच इत्यर्थः, स एवंविधो विप्रान् ब्राह्मणान् रक्षन् ॥ १० ॥ ज० म०

वसान इति ।—असौ रामो वनेष्वानभ्र इति वक्ष्यमाण-श्लोकेनान्वयः । कौटुम्भः ? तरुत्वचौ वसानः परिदधानः, 'वसञ्छादने' शानः ; कौटुम्भो ? तन्वकनिभे नूतनवस्त्रसुखे, तन्वात् पटोपकरणात् अचिरोद्धृतं वस्त्रं तन्वकं, "ठघे कात्—" इति "विकारसङ्घ—" इत्यादिना आदिशब्दात् अचिरोद्धृतार्थे तन्व-शब्दात् कः ; "तन्वकञ्च नवाम्बरं" इत्यमरः ; सर्वाङ्गीणे सर्वाङ्गं व्याप्नुवत्यौ, "ठघे कात्—" इति तद्व्याप्नोतीत्यर्थे ईनः । काण्डीरः

द्वित्वाऽऽशितङ्गवीनानि फलैर्येष्वंशितम्भवम् ।

तेष्वसौ दन्द्शूकारिवनेष्वानभ्र निर्भयः ॥११॥

(युग्मकम्)

प्रशस्तकाण्डयुक्तः, “गोदणमेधा—” इत्यादिनां अस्यर्थे ईरः ।
 खाङ्गिकः खङ्गेन युध्यतेऽभाविति “ढघे कात्—” इति षिकः ।
 शाङ्गी शृङ्खल विकारः शाङ्गि धनुः, “विकारमङ्—” इति षणः,
 शाङ्गि विद्यतेऽस्येति “नैकाजात्—” इति इन् । तनुं शरीरं
 क्षायते इति तनुत्रं कवचं, “इनजनात्—” इति ङः, तदयुक्तः
 एवभूतः सन् विप्रान् रक्षन् ॥१०॥ भ० म०

द्वित्वेति ।—आशितास्तृप्ता गावो येषु भवन्ति दणप्रायत्वात्,
 “अषड्घा—” इत्यादिसूत्रेण खः पूर्वपटस्य च मान्तत्वं निपात्यते,
 तान्यरण्यानि द्वित्वा येषु वनेषु फलेराशितम्भवमाशितस्य भवन्
 द्दसिर्वर्त्तते, “आशिति भुवः—” इत्यादिना भावे खच्, तेष्वान-
 भ्र, ‘अभ्र-वभ्र—’ इति गत्यर्थी धातुः लिटि “अत आदे.” इति
 दीर्घ “तस्मान्नुङ् द्विहलः” इति नट् । दन्द्शूकारिः व्यालानां
 हन्ता, “लुपसद—” इत्यादिना दंशैर्यङ्, तदन्तात् “यजजप—”
 इत्यादिना ऊकः ॥ ११ ॥ ज० म०

द्वित्वेति ।—आशितङ्गवीनानि वनानि द्वित्वा त्यक्त्वा तेषु
 वनेषु अमो अानभ्र भ्रमति स्म, ‘अभ्र गत्यां’ ठो, “स्यान्तादा—”
 इति खेरान् । आशितास्तृप्ता गावो यत्र तदाशितगु, आङ्-
 पूर्वोऽश्रातिस्त्वर्थः । परे तु द्दस्यर्थेऽशितस्यादौ दीर्घे इत्याहुः ;
 ततः स्वार्थे ईनः, संकारागमो निपातनात्, गोदस्या दणवाहु-
 ख्यात्तन्त्यागः ; केषु ? इत्याहु—येषु च फलेराशितम्भवम् आशि-
 तेन द्दसेन भूयते, “भावघे त्वाशिताङ्गवः” इति खः । दन्द्शूकारां
 व्यालानामरिहन्ता, निर्भयो भयरहितः ॥ ११ ॥ भ० म०

ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।

परिष(पर्ष)द्वलान्*महाब्रह्मैराट

नैकटिकाश्रमान् ॥१२॥

ब्रातीनेति ।—तेषु वनेषु भ्रमन् नैकटिकाश्रमान् आट गत-
वान्, अटेरभ्यासस्य “अत आदेः” इति दीर्घत्वम् ; ग्रामस्या-
न्तिके क्रोशमात्रं त्यक्त्वा यतयो भिन्नवो ये निवसन्ति ते नैकटिकाः,
“निकटे वसति” इति ठक् ; तेषामाश्रमांस्तपोवनानि ।
कौटुम्भः ? ब्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः नानाजातीयाः अनियतवृत्तयः
शरीरमायास्य ये जीवन्ति ते ब्रातास्तेषां यत् कर्म तदपि ब्रातं
वेन जीवन्ति इति ब्रातीनाः ; “ब्रातेन जीवति” इति खञ् ;
तेषां व्याला हिम्राः उपघातकाः, तेषु दीप्रास्त्रः ज्वलदायुवः, सप्तः
मीनि योगविभागात् समासः । सुत्वनः सुतवतः परिपूजयन्
सोमपायिन इत्यर्थः, “सुयजोर्द्विनिप्” तुक्, “न संयोगात्—”
इत्यल्लोपो न । पर्षद्वलानिति ‘पर्षं स्नेहने’ अस्मात् पर्षते स्निह्य-
तीति ‘शृणसोदिः’ इत्यत्र पर्षेर्बाहुलकादीणाटिको दिः, पर्षत्
तत्र याटि “रजःकृष्यासुतिपर्षदो बलच्” इति तदा पर्षत्
विद्यते येषां सुत्वनामिति बलच्, अत्र परिषीदतीति परिषत्
क्विवन्तो यदा ‘परिषदप्येषा गुणग्राहिणौ’, तदा परिषत् बलं
सहायो येषामिति बहुव्रीहिः । महाब्रह्मैर्महाब्राह्मणैः, “कुमह-
ङ्गामन्यतरस्याम्” इति टच्, तैः सह आट ॥ १२ ॥ ज० म०

ब्रातीनेति ।—रामो नैकटिकाश्रमान् आट, ‘अट गती’
ठी, निकटे वसन्ति नैकटिकाः, “दघे कात्—” इति णिकः, तेषां
मुनीनामाश्रमान् तपोवनानि ; किञ्चूतः ? नानाजातीयाः
अनियतवृत्तयः शरीरक्लेशेन ये जीवन्ति ते ब्रातास्तेषां यत् कर्म

* “परिषद्वलान्” इत्यत्र “पर्षद्वलान्” इति जयमङ्गलासम्मतः पाठः ।

परिद्यथ्यद्य पूर्वद्युरन्यद्यश्चापि चिन्तयन् ।

दृष्टिचयौ मुनीन्द्राणां प्रियभावुकतामगात् ॥१३॥

तदपि व्रातमिति रुद्धं. तेन जीवन्तीति व्रातीनाः, पूर्ववदीनः ;
 तीर्षां मध्ये ये व्याना उपघातकास्तेषु दीपाणि अस्त्राणि यस्य
 स तथा । “व्याली भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दृष्टदन्तिनि” इति
 विश्वः । सुत्वनः सोमपान् परिपूजयन्, ‘षुञ् अभिषवे’ “व्रासुस्
 —” इति क्निप्, “स्वस्य तन् पिति” इति तन् ; आश्रमान्
 कौटशान् ? महाब्रह्मर्महद्भिः ब्रह्मभिर्ब्राह्मणैः परिषदलान् सभा-
 युक्तान्, “देशाद्ब्रह्मणः कुमहद्भ्यां तु वा” इति षः, परि-
 षीदन्यत्रेति क्निप् परिषत सभा, “गोदृण—” इत्यादिना रज-
 आदित्वाद्दलः । नवाक्षरपादस्त्रापीष्टत्वात् न चात्र श्लोके
 छन्दोभङ्गः । “पर्वहलान्” इति पाठे—पर्युपसर्गस्य इकारलोपो
 नियतनात् । “आस्थानं संसटास्थानी पर्वत्यरिषदौ समे” इति
 रभसः । * केचित्तु ब्राह्मणवाचके महच्छब्दविशेषणस्य विरुद्धान्य-
 त्वात् महाब्रह्मर्महातपोभिरुपलक्षितान् सुत्वनः, विशेषणं
 दृतीया, न च “देशाद् ब्रह्मणः—” इति सूत्रे ब्राह्मणवाचको
 ब्रह्मशब्द इति नियम इत्याहुः ॥१२॥ भ० म०

परिद्यवोति ।—परिद्यवि परस्मिन्, आगामिनि दिवसे इत्यर्थः,
 अद्य अस्मिन्नहनि. पूर्वद्युः पूर्वस्मिन्नहनि, अन्यद्युरन्यस्मिन्नहनि,
 चिरातिक्रान्ते चिरगामिनि दिवसे, परिद्यवोत्यादिषु दिवसेषु
 मुनीन्द्राणां दृष्टिचयौ उदयापचयौ चिन्तयन् प्रियभावुकतां पूर्वं
 प्रियाप्रियस्वभावनिर्मुक्तत्वादतथाभूतः सन् प्रियो भवतीति प्रिय-
 भावुकः, “आक्यसुभग—” इत्यधिकृत्य “कर्त्तरि भुवः शिष्णुच्-

• “शङ्खे तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके विजे । यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दी
 न श्लोयते ॥” इति प्रवचनात् ।

आतिष्ठद् जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।
प्रातस्तरां पतविभ्यः प्रबुद्धः प्रणमन् रविम् ॥१४॥
(युग्मकम्)

खुकञ्जी” इति खुकञ् ; तद्भावः, तामगात् गतः, अर्थात् मुनोन्द्राणामेव । परेद्यव्यादयः शब्दाः “सद्यः-पश्त्—” इत्यादिना निपातिताः ॥१३॥ ज० म०

परेद्यवीति ।—परेद्यवि परस्मिन्नहनि, अथ अस्मिन्नहनि, पूर्वद्युः पूर्वस्मिन्नहनि, अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि च मुनोन्द्राणां वृद्धिचयी धनशरीरादिगतोपचयापचयी चिन्तयन् स्मरन् रामः प्रियभायुकताम् अगात् प्राप्तवान् । अप्रियोऽपि प्रियो भवतीति “भुवो धे खिष्णु-खुकञ्जी” इति चतुर्थे खुकञ् । परेद्यवि अद्य चेति “कुतः क्व कुह—” इत्यादिना निपातनात् । “पूर्वास्ता-न्यतरे—” इति पूर्वान्ताभ्याम् एद्युन् ॥१३॥ भ० म०

आतिष्ठद् इति ।—जपन् मन्त्रमिति सामर्थ्यलभ्यं, सन्ध्याकालोऽधिकरणं तेनात्यन्तसंयोगे द्वितीया, सम्यक् ध्यायन्ति अस्यामिति “प्रातश्चोपसर्गे” इत्यह् । किमवधिं सन्ध्याम् ? इत्याह, प्रक्रान्ताः मायतीगवम्—आयत्यः आयात्यो भवन्ति यस्मिन् काले गावः अस्मिन्नायतीगवम् आरब्धाम् ; “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च” इत्यव्ययीभावसमासत्वात् साधुः । “नाव्ययीभावात्—” इति सप्तम्या अभावः ; षाड्पूर्वादिणः शतरि “इणो यण्” इति यवि ङीपि च रूपम् आयतीति । गावोऽपि गोचरात् गोष्ठमायान्ति दिवसस्वार्हनाङ्गिकावशेषे, सन्ध्याऽपि तदेव प्रवर्तते । कियन्तमेवं जपन् ? इत्याह, आतिष्ठद् इति—तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले दौहाय, गावो हि रात्रिप्रथमयामस्य नाङ्गिकायामतीतायाम् अतिक्रान्तायां विश्रान्ताः सत्यः इत्याद्य

दृष्टे पर्याशाखायां राक्षस्याऽभौकयाऽथ सः ।

भार्य्योऽं तमवज्ञाय तस्ये सौमित्रयेऽसकौ ॥१५॥

दुह्यन्ते । प्रातिष्ठदिति “आङ्मर्यादाऽभिविध्यो” इत्यव्ययी-
भावः, “तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च” इति चकारणानुक्तसमुच्चयार्थत्वा-
दव्ययीभाव एव, पुनः समासान्तरं न भवति । प्रातस्तरामिति
प्रातरित्यव्ययं प्रभातवाचि, प्रकर्षविवक्षायां तरप्, तदन्तात्
“किमेत—” इत्यादिना प्राम् ; अतिप्रभाते पतन्निभ्यः कुक्कुटा-
दिभ्यः प्रथमं प्रबुद्ध उच्यते, “पञ्चमी विभक्ते” इति पञ्चमी ;
रविमादित्यं प्रभ्रमन् यदा चरति तदा प्रियश्चावुकतामगादिति
पूर्वेण योज्यम् ॥१४॥ ज० म०

प्रातिष्ठद् इति ।—प्रियश्चावुकताम् अगादिति पूर्वेणान्वयः ।
तिष्ठन्ति स्थिरीभवन्ति गावो यस्मिन् स तिष्ठद्गुः कालः, रात्रेः
प्रथमनाडिका, तत्र हि विश्रान्ता गावः पश्चादुत्थाप्य दुह्यन्ते ।
आयान्ति गोष्ठं गावो यस्मिन् काले स आयतीगवः कालः
अर्धास्तमितभास्करः, प्रायशस्तत्रैव गवानयनात् । आङ्पूर्वादिनः
शब्दः । तिष्ठद्गवायतीगवशब्दौ कालेऽव्ययीभावे निपाततौ ।
आयतीगवकाले प्रक्रान्ताम् आरब्धां सन्ध्यां व्याप्य तिष्ठद्गुकालं
यावत् जपन् अर्थाश्चन्तम् । “अन्यारभ्य—” इत्यादिना आङ्-
योगे पञ्चमी, “लुक् परात्” इत्यनेन पञ्चमीलुक् । सन्ध्या-
मिति “मदाध्वादि—” इति द्वितीया । आयतीगवमिति “द्वीत्यांवा”
इति सप्तम्यामः । प्रातस्तरामिति प्रभाते पतन्निभ्यः कुक्कुटा-
दिभ्योऽपि प्रबुद्धोऽधिकप्रबोधवान् तेभ्योऽपि प्रागुच्यते; सन् रविं
प्रभ्रमन्, अधिकभावविवक्षायां पञ्चमी अभिधानात् । पक्षिशब्देभ्यः
प्रबुद्ध इत्यन्ये “किमेव्यःञ्—” इति चतराम् ॥१४॥ भ० म०

दृष्टे इति ।—पर्याशां शालायां स्थितः स रामः राक्षसा

दृष्टे इष्टः । कीदृश्या ? अभौकया कामुक्या, “अनुकाभिका—”

दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचनां ।

वाक्त्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ ॥१६॥

इत्यादिना निपातितः । दृशेः कर्मणि लिट् । अथ दर्शनानन्तरं
भार्य्योदं जटभार्य्यम्, जट्टा भार्य्या यस्येति आहिताग्न्यादिषु
दर्शनात् निष्ठान्तस्य परनिपातः ; अवज्ञाय अनादृत्य सद्भार्य्य-
त्वात्, असकौ राक्षसो पापा असौ कुक्षायाम्, “अव्ययसर्वनाम्ना-
मकच्” ; सौमित्रये लक्ष्मणाय, “ज्ञाघङ्कुड्—” इत्यादिना
सम्प्रदानसंज्ञा ; तस्ये स्वाभिप्रायं मैथुनाय आविष्कृतवती ।
“प्रकाशनस्थेयाख्योश्च” इति प्रकाशने तड् ॥१५॥ ज० म०

ददृशे इति ।—अभीकया कामुक्त्वा राक्षस्या सूर्पणखया
पर्णशालायां स रामो ददृशे । कर्मणि ठौ । अथ दर्शनानन्तरं
भार्य्योदं कृतविवाहं तं रामम् अवज्ञाय सभार्य्यत्वात् अनादृत्य
असकौ राक्षसो सौमित्रये लक्ष्मणाय तस्ये स्वस्थित्या मैथुनाभि-
प्रायं प्रकाशयामास इत्यर्थः । “प्रतिज्ञानिर्णयप्रकाशे—” इति
मम् । “यस्मै दिक्षा—” इत्यादिना चतुर्थी । असकौ इति
“त्यादिव्यास—” इत्यादिना षट्सष्टेः पूर्वोऽक, परमते अवज्ञाता
निन्दिता वा अभी असकौ । तथाच “कृपायां निन्दनेऽज्ञाने
नीतो दानेन मानिते । प्रायोऽगन्त्यस्तरात् पूर्वं सर्वनामतिङ्-
व्ययात् ॥” इति । जट्टा भार्य्या येन स तथा, अग्न्याहितादि-
त्वात् पक्षे परनिपातः ॥ १५ ॥ भ० म०

दधानार्ति ।—मा तं प्रार्थयाञ्चक्रे इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ।
कीदृशो ? मध्यं स्तनजघनयोरन्तरं बलिभं बलयोऽस्निन् सन्तीति
“तुन्दिबलिबटेर्भः”, दधाना धारयन्ती, कर्णजाहविलोचना कर्णः
जाहं कर्णमूलसमीपमित्यर्थः, “तस्य पाकमूले—” इत्यादिना
जाहच् ; कर्णजाहयोर्विश्रान्ते विलोचने यस्या इति सप्तम्युप-

सुपात् हिरदनासोरुर्मृदुपाणितलाङ्गुलिः ।

प्रथिमानं दधानेन जघनेन घनेन सा ॥१७॥

मानत्यादना उपपदलोपी बहुव्रीहिः । वाङ्मतेन वाक् च त्वक्
चेति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः, “इन्दात् चुटषडान्तात्—” इति टच् ;
अतिसर्वेण अतिक्रान्तेन सर्वम् “अत्यादयः—” इति समासः, “एक-
विभक्ति चापूर्वनिपाते” इति सर्वशब्दोपसर्जनत्वेऽपि पूर्व-
निपातो न भवति, अपूर्वनिपात इति प्रतिषेधात् । वाङ्मतेन
वाङ्मतेन माधुर्येण मारुदेन च असाधारणेनोपलक्षितेनेत्यर्थः,
इत्यभूते द्वितीया, चन्द्रलेखेव पक्षती तनुत्वात् पक्षोऽत्रार्थसाधः,
तस्य मूले प्रतिपदि, “पक्षान्तिः” ॥ १६ ॥ ज० म०

दधानेति ।—सा तं प्रार्थयाञ्चक्रे इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः ।
वज्रिभं बलियुक्तं मध्यं दधाना, “गोदणमेधा—” इत्यादिना भः ।
कर्णस्य मूनं कर्णजाहः तत्र विलोचनं यस्याः सा तथा कर्णा-
न्तायतनेत्यर्थः, अतिसर्वेण माधुर्य-सौन्दर्याभ्यां सर्वमतिक्रान्तेन
वाक्त्वचेन उपलक्षिता, वाक् च त्वक् च इति इन्दे “चेक्याञ्चुद-
षडो—” इति अः, विशेषणे द्वितीया । पक्षती पक्षमूले प्रति-
पदि चन्द्रलेखेव द्रष्टुं सुष्ठुत्वात् ॥ १६ ॥ भ० म०

सुपादिति ।—शोभनी पादौ यस्याः असी सुपात्, “सङ्गा-
सुपूर्वस्य” इति पादान्तलोपः, “पादोऽन्वतरस्याम” इति यदा ङीप्
नास्ति तदेत्यं रूपम् । हिरदनासोरुर्हिरदनासे इव कारपोतकगौ
इव जरु यस्याः उपमानपूर्वी बहुव्रीहिः, “जरुत्तरपदादौपस्ये”
इति ऊङ् ; रघते अनेनेति रदः दन्तः “पंसि संज्ञायां घः—”
कारणे, ङी रदौ यस्येति हिरदः । मृदुपाणितलाङ्गुलिः तलस्य
अङ्गुलिश्चेति इन्दः, तत्र घ्यन्ताल्पात्तरयोः अल्पात्तरस्य पूर्व-
निपातः, पाण्योस्तलाङ्गुलिः पाणितलाङ्गुलिः मृदुः पाणितलाङ्गुलिः

उन्नसं दधती वक्त्रं शुद्धदल्लोलकण्डलम् ।

कुर्वाणा पश्यतः शंयून् स्रग्विणी सुहसानना ॥१८॥

र्यस्या इति योज्यम् । प्रथिमानं पृथुतां दधानेन धारयता घनेन उपचितेन जघनेनः उपलक्षिता सा राजसौ ॥१७॥ ज० म०

सुपाटिति ।—शोभनी पादो यस्याः सा “सङ्गरासूपमानात्—” इति पाटस्य पाङ्गावः, हिरटनासेव हस्तिशुण्डेव ऊर्ध्व-
र्यस्याः सा तथा, “वामलक्षण—” इत्यादिना ऊर्ध्वः ; स्रुदु पाणि-
तल्लङ्गाङ्गुलिष यस्याः सा तथा, ये तु अल्पाचः पूर्वनिपातं तथा
प्राण्यङ्गत्वे समाहारं वदन्ति तस्मिन् प्रथमं तल्लङ्गुलिशब्दयोः
समाहारइन्द्र, तदनु पाणिना महः षष्ठोममामः, तदनु स्रुदुना
बहुज्रौहिः । प्रथिमानं महत्त्वं दधानेन घनेन निविडेन जघनेन
उपलक्षिता । “पञ्चानितम्बः स्त्रीकृत्याः क्लोवे तु जघनं पुरः”
इत्यमरः ॥ १७ ॥ भ० म०

उन्नमिति ।—उच्यते अनेनेति वक्त्रं, “सर्वधातुभ्यः—”
श्रीणाटिक इन् तत्र वक्त्रशब्दो मुखैकदेशे वर्त्तमानोऽपि कविभिः
समुदाये प्रयुज्यते । वक्त्रं मुखमुन्नसं दधती, “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति
नुम् न भवति ; उन्नता नासिका यस्मिन्निति “अच् नासिकायाः
संज्ञायां नसञ्चा—” इत्यधिकृत्य “उपसर्गाच्च” इत्यच्, नासिका
य नसादेशमापद्यते । शुद्धदत् शुभाः शुक्ला दन्ता यस्मिन्तच्छुद्ध-
दत्, “अग्रान्तशुद्ध—” इत्यादिना दटादेशः ; लोले चञ्चले
कण्डले यस्मिन् तत् लोलकण्डलं, पश्यतो जनान् शंयून् विष-
मानसुखान् कुर्वाणा, शं सुखं तदस्यास्तीति “कं-शंभ्यां बभयुस्ति-
तुतयसः” इति युम्, सिद्धात् पटसंज्ञा, अतस्वारः, अपश्यतो वा
शंयून् कुर्वाणा पश्यतान्तु पीडाकरी, स्रग्विणी मालावती, “अस्-
माया—” इत्यादिना विनिः । सुहसानना हसनं हसः, “स्वन-
हसोवा” इत्यप् ; शोभनहसनमाननं यस्याः सा ॥१८॥ ज० म०

प्राप्य चञ्चूर्यमाणाऽसौ पतीयन्ती रघूत्तमम् ।
 अनुका प्रार्थयाञ्चक्रे प्रियाकर्तुं प्रियंवदा ॥१६॥
 (कलापकम्)

उच्चसमिति ।—उर्ध्वनासिकं वक्त्रं मुखं दधती, 'उपमर्गा-
 नासिकाया नसादेशो बहुव्रीहौ' इति परे, स्वमते नसाशब्दस्य
 रूपम् । तथाच रमसः—“कपर्णं वदनं तुच्छमाननं नासिका
 नसा ।” “नसा नासा च नासिका” इति कोषान्तरम् । उच्यते
 अनेनेति वक्त्रं, “वासुम्—” इति वः । वक्त्रं कौटुम्भम् ? शुद्धदन्त
 शुद्धा दन्ता यस्येति दन्तस्य ददादेशः इति परे, स्वमते दत्-
 शब्दोऽस्ति ; सोले चञ्चले कुण्डले यत्र मुखे तत्तथा, सा
 किञ्चूना ? पश्यतो जगान् शंयून् सुखिनः कुर्वाणा, “शंयून्
 य-यु-त-तु-ति-व-भाः” इति अस्यर्थे युः । सखिषी मालावती,
 “सङ्घमेधाम्मायाद्दिन् वा” इति अस्यर्थे विन् । शोभनी हसो यत्र
 तादृशमाननं यस्याः सा तथा ॥१८॥ म० म०

प्राप्येति ।—प्राप्य ठौकित्वा चञ्चूर्यमाणा गर्हितमाचरन्ती,
 प्राणिनी ऋतव्या इति चरेः “लुपसद—” इत्यादिना भावगर्हायां
 यङ्, “चरफसोच” इत्यभ्यासस्य लुक्, “उत्परस्मातः” इत्युत्वं,
 “हलि च” इति दीर्घत्वम् ; पतीयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती,
 “सुप आत्मनः क्वच् ।” अनुका अभिकावुका, “अनुका—” इत्या-
 दिना निपातितः ; रघूत्तमं कश्चनं प्रार्थयाञ्चक्रे प्रार्थितवती
 प्रियाकर्तुमनुलोमयितुं पतिर्मे ष्या इति, “सुखप्रियादानुलोम्ये”
 इति डाच्, प्रियंवदा प्रियवादिनी, “प्रिय-वशे वदः क्वच् ।”
 ॥१६॥ ज० म०

प्राप्येति ।—असौ राज्ञी रघूत्तमं कश्चनं प्राप्य प्रियाकर्तुं

सौमित्रे ! मामुपायंस्थाः कस्मामिच्छुर्वशंवदाम् ।
सुभोगीनां * सहचरीमशङ्कः पुरुषायुषम् ॥२०॥

प्रार्थयाञ्चक्रे प्रार्थितवतौ । किं कुर्वतौ ? चक्षुर्व्यमाणा गर्हितं पुनः पुनश्चरन्ती, “गत्वर्थात् गृह्युपसदचर—” इति गर्हाच्चै यङ्, “चरफत्तोश्चोडो न णुः” इति खेनुंन् उड उकारश्च, “व्यंनचत्विति—” इति दीर्घः; पतौयन्ती आत्मनः पतिमिच्छन्ती, “क्योऽम्ब्राट्-यच्च” इति क्यः, “घोऽज्व्यरे” इति दीर्घः । किञ्चूता सा ? अनुका क्वासुकी, प्रियंवदा प्रियं वदतीति “प्रियवशाङ्गय—” इत्यादिना खः, “खित्यव्याज—” इति मन् । प्रियाकर्तुमिति “सपत्रनिष्पत्र—” इत्यादिना आनुकूप्यार्थे डाच् ॥ १९ ॥ भ० म०

तां प्रार्थनामाह, सौमित्रे ! इत्यादि।—हे सौमित्रे ! इच्छु-रेष्वशीलः, “विन्दुरिच्छुः” इति निपातितः । अशङ्कः निर्विकल्पः सन् किं मां वञ्चयिष्यतीति, मामुपायंस्थाः परिणय, “आशंसायां भूतवच्च” इति लुङ्, “उपाद्वमः स्त्रीकरणे” इति तङ्, “विभाषोप-यमने” इत्यकित्त्वपक्षे रूपम् ; कस्त्रां “नमिक्वाम्पि—” इत्यादिना रः । वशंवदाम् अहं ते वश्येति वदन्तीं, त्वङ्गोमीनां तच्छरौराव हिताम् अवेषध्यादिलक्षणयोगात्, “आत्मविश्वजन—” इत्यादिना खः ; सहचरीं सहगामिनीं, “भिच्छासेनादायेषु च” इति चकार-स्वानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् टप्रत्ययः ; कियन्तं कालम् ? पुरुषायुषं पुरुषस्त्रायुषां वत्, “अचतुर—” इत्यादौ निपातितः, “अत्यन्त-संयोगे च” इति द्वितौया, चरश्चक्रियायाः क्त्वरसंयोगात्, यथा मासमुचित इति ॥ २० ॥ ज० म०

सौमित्रे इति ।—एतत् प्रार्थयाञ्चक्रे इति पूर्वेषान्वयः । हे सौमित्रे ! त्वम् इच्छुः सन् मामुपायंस्थाः परिणय । अभिधानात्

* “सुभोगीनाम्” इत्यत्र “त्वङ्गोमीनाम्” इति जयमङ्गलासम्मतः पाठः ।

तामुवाच स गौष्ठीने वने स्त्रीपुंसभीषणे ।

असूर्य्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीरुरार्य्यसे ? ॥२१॥

आशंसायां टौ, “उपयमो विवाहे” इति सं, “यमः सूचने वा तूदाहे” इति सेर्विभाषितकित्वात् पक्षे अमलोपाभावः। कौटुम्भी माम् ? कस्मां कामयमानां, रूपवतोऽमित्यन्ये, “हिंसदौप—” इत्यादिना रः ; वशंवदाम् ‘अहं ते वश्या’ इति वदन्ती, “प्रियवशात्—” इत्यादिना खः। सुभोगौनां सुभोगाय हितां, “विकार-सङ्घ—” इत्यादिना ईनः ; भुज्यतेऽनेनास्मिन् वा इति भोगः शरीरं, मद्युनाद्युपभोग इत्यन्ये। पुरुषस्यायुर्जीवितकालः, निपातनात् अत् स्वार्थे णो वा ; पुरुषायुषं कालं व्याप्य सहचरीं सह चरति “हनचरगष्टक्” कामप्रतिरूपकोऽयं सहशब्दः, किंवा प्रचादि-त्वादन्, नदादत्वादोप्, “सदाध्वादि—” इति द्वितीया। इच्छ-तीति इच्छुः “विन्दिच्छू” इति निपातः ॥२०॥ भ० म०

तामिति ।—राक्षसीं लक्ष्मण उवाच उक्तवान् । किम् ? इत्याह—गौष्ठीने वने गौष्ठं भूतपूर्वं यस्मिन् वने, इदानीं नामापि न ज्ञायते, “गौष्ठात् खञ् भूतपूर्वं” इति खञ् ; स्त्रीपुंसभीषणे स्त्री च पुमाश्चेति स्त्रीपुंसौ, “अचतुर—” इत्यादौ निपातितौ ; तयो-भीषणे इति षष्ठीसमासः, विभेतेर्णिचि हेतुभये षुक् तदन्तात् “कृत्यल्युटो बहुलम्” इतिः कर्त्तरि ल्युट् ; तस्मिन्नभीरुः सती किमित्यरार्य्यसे ? अत्यर्थमटसि ? अर्त्तेः “सूचि-सूत्रि—” इत्यादिना यङ्, “यङि च” इति गुणः, “न न्दाः—” इति प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो यकारपरस्य न द्वित्वनिषेध इति रेफो द्विरुच्यते। भयशीला भीरुः, “भियः क्लृ-क्लृकनौ” क्रियाशब्दत्वात् “ऊङुतः” इति ऊङ् न भवति अमनुष्यत्वाच्च, तथा हि लक्ष्मणेनामानुषीयमिति ज्ञाता ; तथा च भयान्ता दशयन् आह—असूर्य्यम्पश्यरूपा अतिगोपनीयतया

मानुषानभिलष्यन्ती रोचिष्णुर्दिव्यधर्मिणी ।

तमम्बरायमाणेह स्वतन्त्रा कथमञ्चसि ? ॥ २२ ॥

सूर्यमप्यनिषिद्धदर्शनं न पश्यतीति "असूर्यमललाटयोः—” इत्यादिना खड्ग, "पाघ्रा—” इत्यादिना पञ्चादेशः ; असूर्यमप्यं रूपं यस्या इति समासः । सा, न पश्यतीति रूपमपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥ ज० म०

तामिति ।—तां राक्षसीं ज्ञाप्य उवाच । किम् ? इत्याह—
—त्वं वने किमर्थं भभौरः सती अराध्यसे ? अत्यर्थं भ्रमसि ? 'कृत् गतौ' "मूत्रसूत्र—” इति यङ्, "स्वाद्यर्च्यतो गुः—” इति गुणः, "नाजन्तादेरादिर्हिः” इति निषेधात् प्राच्यक्षरस्य न द्विः, "स्वादी नवद्रोऽय” इति वर्जनात् रेफसहितस्य यस्य द्वित्वं, "खेराद्यचः—” इति खेर्यलोपः, "र्वोऽनितः” इति खेर्दीर्घः । वने किञ्चूते ? गौष्ठोने भूतपूर्वं गोष्ठं यस्मिन्, सम्प्रति गोमन्त्रारोऽविनास्ति अत एव स्त्रीपुंसयोर्भीषणे भयजनके, मावस्तिष्ठन्ति अस्मिन्निति गोष्ठं निपातनात्, "विकारमङ्—” इत्यादिना भूतपूर्वोऽर्थे गोष्ठात् णीनः ; स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ निपातनात्, अग्रन्तभौधातोर्नन्द्यादित्वादनः, "भौभीष् वा” इति भौषादेशः ; "भौषिचिन्ति—” इति सूत्रनिर्देशात् भौषधातुरप्यस्तीति केचित् । कौटुशौ ? असूर्यमप्यंरूपा सूर्यमपि न पश्यति असूर्यमप्यं, "घटौखारी—” इत्यादिना खड्ग, "स्वादान—” इति दृशः पञ्चादेशः ; असूर्यमप्यं रूपं यस्याः सा तथा, दृशिना सम्बद्धस्य नञः सूर्येण सह समानो गमकत्वात् । न विमितीति अभौरः "क्रु क्तु कौ भियः” इति क्तु । क्रियावचनस्य भौरशब्दस्य मनुष्यजातित्वाभावात् "उतोऽयुङ्क्वादेः” इति सूत्रेण न जप्प्रत्ययः ॥ २१ ॥ भ० म० ।

मानुषानिति ।—मनोरपत्न्यानि मानुषाः, "मनोर्जातावअपत्नी

उद्यम्यश्याकुलेऽरथे शालीनत्वविवर्जिता ।

कामुकप्रार्थनाऽट्टी पतिवत्नी कथं न वा ? ॥२३॥

“षुक् च” तानभिलष्यन्ती कामयन्ती रन्तामच्छन्ती, “वा
स्नाश—” इत्यादिना श्यन् ; रोचिष्णुः रोचनस्वभावा, “अलं-
कज्” इत्यादिना इष्णुच् ; अत एव दिव्यधर्मिणी दिवि भवा
दिव्याः देवाः, राक्षसा अपि देवयोनित्वात्, तेषां धर्मः स्वभावः
सोऽस्या अस्तीति “धर्मशील—” इत्यादिना इनिः ; अप्सराय-
माणा अप्सरा इव आचरन्ती, राक्षसभावं गोप्तुमिति भावः । “उप-
मानादाचारैः” इत्यधिकारे “कर्तुः क्यङ् सलोपश्च”, “भोजसो-
ऽप्सरसो नित्यम्—” इति वचनात् ; इह वने स्वतन्त्रा कथमश्नसि ?
श्नमसि ? स्व आत्मा तन्त्रः प्रधानं यस्याः अपराधीनत्वात् ; अन-
योक्तया राक्षसीत्वं दर्शयति ॥२२॥ ज० म०

मानुषानिति ।—त्वं स्वतन्त्रा सती इह वने कथमश्नसि ?
श्नमसि ? स्वं तन्त्रं प्रधानं यस्याः सा तथा । “तन्त्रं कुटुम्बे वृद्धे
स्यात् कारणेऽपि परिच्छेदे । शास्त्रे प्रधाने सिद्धान्ते तन्त्रवाये
गदोत्तमे ॥” इति विश्वः । मनोरपत्यानि मानुषाः, ‘मनोः
स्व-षणौ’ इति परसूत्रेषापत्यार्थे षण् ; स्वमतेऽभिधानात्, तानभि-
लष्यन्ती कामयमाना, “क्रमकाम—” इति पठे श्यन् ; रोचिष्णु-
र्दीप्ता, “जिभ्राजभूसह—” इति इष्णुः ; दिवि भवानां गन्धर्वादीनां
यो धर्मस्तदयुक्ता, “नैकाजात्—” इतीन्, दिव्य इति “ठवे कात्—”
इति भवार्थे य, “उहृष्यङ्” इति सूत्रस्य पदान्तविषयत्वम्,
उवर्णे परे वस्त्र अपदान्तत्वासम्भवात् द्युभ्यामित्यादौ “दान्त-
वस्त्रभि” इति दान्तत्वादुत्वं, “नदं तसौ—” इति पदनिषेधात्
अत्र न उत्त्वम् ; अप्सरस इव आचरन्ती “घान्ङय—” इति
ङयः सलोपश्च, “घोऽज्यरे” इति दीर्घः ॥२२॥ भ० म०

उद्यम्यश्नेति ।—उद्यम्यश्नन्तीत्युद्यम्यश्नाः पापाशयत्वात् शब्द-

राघवं पर्णशालायामिच्छाऽनुरहसं पतिम् ।

यः स्वामी मम कान्तावानौपकर्णिकलोचनः ॥२४॥

रादयः, “उग्रम्यश्व—” इत्यादिना खञ् निपात्यते ; तैराकुले व्याप्त
अरख्ये पतिवद्वी जीवत्पतः कथं केन प्रकारेण न वा नैव
भवसीत्यर्थः, “अन्तर्वत्-पतिवतोर्नुक्” इत्यत्र पतिर्विद्यते अस्मा
इति मत्तुप् सिद्धः, जीवत्पत्वां मत्तुपो वत्वं निपात्यते, नृक् सूत्रे-
ष्वेव विधीयते, ङीप्प्रत्ययस्तूगित्वादेव सिद्धः । शालीनत्ववि-
वर्जिता अष्टष्टतया वर्जिता ; शालाप्रवेशमर्हतीति “शालीनकौपीने
—” इति खञ् निपात्यते, अष्टष्टेऽभिधेये प्रवेशशब्दस्य लोपः, तस्य
भावः शालीनत्वम् ; कामुकः कामशीलः, “लघपत—” इत्यादिका
उक्तञ्, तस्य प्रार्थनायां पटौ चतुरा, “वोतो गुणवचनात्” इति
ङीष् ॥ २३ ॥ ज० म०

उग्रम्यश्याकुले इति ।—कथं वा त्वं पतिवद्वी सभर्तृका न
भवसि ? पतिमत्त्वे ईदृक्स्वातन्त्र्यासम्भवात्, “नारीसखी,—” इत्या-
दिना पतिशब्दात् मतोर्वद्वादेशो निपातितः ; शालां प्रवेशुमर्हति
शालीना अष्टष्टा, “विकारसङ्घ—” इत्यादिना ईनः, शालीनाया
भावः शालीनत्वं, “पुंवत् स्त्र्युक्तपुंस्कः—” इति पुंवत् ; शालीनत्व-
विवर्जिता ष्टष्टेति फलितार्थः, अरख्ये कामुकस्य प्रार्थनायां पटौ
दक्षा, “शृस्थाभूकमगम—” इति जुकः ; अरख्ये किम्भूत ? उग्रं
पश्यन्ति उग्रम्यश्याः सिंहव्याघ्रादयः, पापाशयत्वात् शबरादयो
वा तैराकुले व्याप्ते, “घटोखारौ—” इत्यादिना उग्रशब्दात् दृशः
खञ् ॥ २३ ॥ भ० म०

राघवमिति ।—रामं पर्णशालायामवस्थितं पतिमिच्छ अनु-
रहसं विवेकप्राप्तम्, अनुगतो रह इति विगृह्य “अन्ववतप्ताद्रहसः”
इत्यच् ; यो राघवो ममापि स्वामी प्रभुः, “स्वामिन्नैश्वर्ये” इति

वपुश्चान्दनिकं यस्य कार्णवेष्टनिकं मुखम् ।

सङ्ग्रामे सर्वकर्मीणौ पाण्यौ यस्यौपजानुकौ ॥२५॥

निपातितं, कान्तावान् सभार्यः, प्रहृतसम्भोगोऽथो नाहमिति दर्शयति ; तमेव रूपश्रीयाभ्यां वर्णयन्नाह, औपकर्णिकलोचनः, —कर्णयोः समीपमुपकर्णं, समीपार्थं अव्ययीभावः, तत्र “प्रायभवः” इति “उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक” ; श्रेष्ठमपि शब्दद्वयं प्रयोक्ष्यते ; औपकर्णिकेः लोचने यस्य कर्णान्तायतलोचन इत्यर्थः ॥२४॥ ज० म०

राघवमिति ।—पर्णशालायां स्थितं रामं पतिमिच्छ, “विधिनिमन्त्रण—” इति आमन्त्रणे गी । अनुगतं रङ्गो विजनस्थानं रतं वा यस्य तं, “तप्तान्ववाद्दहसः” इति अः, यो ममापि स्वामी ईश्वरः तस्मिन् सति महरणं न युक्तमिति, कान्तावान् एतेन स्त्री-सुखाभिज्ञोऽपि, अहन्तु तपस्वोति ध्वनिः ; कर्णयोः समीपम् उपकर्णं, तत्र भव इति “ठघे कात्—” इत्यादिना णिकः ; तादृशे लोचने यस्य स कर्णायतनेन इत्यर्थः, एतेन रूपवत्त्वं दर्शितम् ॥ २४ ॥ म० म०

वपुःरिति ।—यस्य राघवस्य वपुः शरीरं चान्दनिकं चन्दनेन सम्पद्यते प्राप्तशोभं भवति, मुखञ्च कार्णवेष्टनिकं कर्णवेष्टनाभ्यां कर्णालङ्काराभ्यां कार्णवेष्टनिकं, तत्र उभयत्र “सम्पाटिनि” इति ठक् । पाण्यौ इत्यौ सङ्ग्रामे युद्धे सर्वकर्मीणौ धनुःखण्डादिव्यापारकर्मिणो व्याप्ततः, “तत्सर्वादिः—” इति खः ; औपजानुकौ औपजानुकौ, औपजानुसम्बावित्यर्थः, अत्र ठक्, “इसुसुक्तान्तात् क्तः” ॥ २५ ॥ ज० म०

वपुःरिति ।—यस्य रामस्य वपुश्चान्दनिकं चन्दनेन राजितम् इति “ठघे कात्—” इति णिकः, यस्य मुखं कर्णवेष्टनाभ्यां कण्डलाभ्यां राजितम् इति पूर्ववत् णिकः, एतेन विशालत्वं दर्शयितम्

बहो दुर्बलरक्षार्थमसिर्येनौपनीविकः ।

यस्यापमाश्मनप्रख्यं सेषु धत्तेऽन्यदुर्वहम् ॥२६॥

यस्य पादौ हस्तौ सङ्ग्रामे युद्धे सर्वस्मिन् कर्मणि धनुःखन्नादि-
व्यापाररूपे कुप्यसौ "विकारसङ्घ—" इति ईनः 'सवांटेः पञ्चङ्ग-
कर्मपञ्चपादात्तद्व्याप्तौतीत्यर्थे ईनः' इति परः, तस्मत्ते सर्वकर्माणि
व्याप्तुः इत्यर्थः, व्यापनमत्र तत्कारणद्वारेण, एतेन वीरत्वं सूचि-
तम् ; औपजानुकौ उपजानु जानुवमोपे भवौ, तावत् प्रज्ञाया-
मित्यर्थः, एतेन महापुरुषकक्षयम् । "ठवे कात्—" इति कश् ।
तमिच्छेति योजना ॥ २५ ॥ भ० म०

बह इति ।—येन अस्मिन् खन्नाः औपनीविकः नीवीसमीपे
प्रायेण भवतीति स हि नीवीं प्राप्य वर्त्तमानः पार्श्वयोषोर्हं
निवहः । किमर्थम् ? दुर्बलरक्षार्थं दुर्बलरक्षादे इदमित्यस्मिन्नर्थे
चतुर्थी, तदर्थेत्वादिना सः, तत्रार्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च ;
यस्यापं धनुर्वत्ते धारयति आश्मनप्रख्यम् अश्मनो विकार इत्यण्,
"अन्" इति प्रकृतिभावे प्राप्ते आश्मनो विकारः उपसङ्ग्रहानमिति
टिलोपः पाञ्चिकः, "विभावर्षी.—" इत्यतो मण्डूकमुत्या विभाषा-
यहणानुवृत्तेर्विकारि वाच्ये अन्यत्र अश्मन एव भवति । आश्म-
नेन प्रख्या सादृश्यमप्य तदाश्मनप्रख्यमुपघाटितमिव ; सेषं
सशरम्, अन्यदुर्वहं दुःखेनोद्यते इति खल् ; रामादन्येन दुर्वह-
मित्यर्थः ॥ २६ ॥ ज० म०

बह इति ।—येन रामेण अस्मिन् बहः औपनीविकः नीवीसमीपे
भवः वामपार्श्वोर्धोभागस्यायीत्यर्थः ; "स्त्रीकटीवस्त्रवन्देऽपि नीवी
मूलधनेऽपि च" इत्यत्र स्त्रीपदमुपलक्षणम्, अत्र वा लक्षणा ;
उपनीविशब्दात् "ठवे कात्—" इति णिङ्गः ; तस्यापं धत्ते, अश्मे-
वाश्मनः प्रस्तरः, "विकारसङ्घ—" इत्यादिना स्मार्थे षाः, "मन्-

जेता यज्ञद्रुहां सङ्घे धर्मसन्तानसूर्वने ।

प्राप्य दारगवानां सं मुनीनामभयं सदा ॥ २७ ॥

वर्जान्—”इत्यादिना षविकारणोऽनन्तरं नलोपांनषधः ; तत्-
प्रख्यं तत्तदग्रम, अशमनि जातम् अशममयम् इति केचित् ; सेषं
शरयुक्तम्, अन्यदूर्ध्वं रामादन्येन दुःखेन उच्यते इति “ईषद्-
दुःसोः—”इति खल्, दुर्बलानां रक्षेत्र अर्थः प्रयोजनं यस्य खल्ल-
बन्धनस्य चापधारणस्य च तत्तथा । तमिच्छेति योजना ॥ २६ ॥

भ० म०

जेतेति ।—यज्ञाय द्रुह्यन्तीति यज्ञद्रुहो राक्षसाः, “सत्सु-
द्विष—”इत्यादिना क्लिप्, तेषां सङ्घामि जेना, यज्ञन्तोऽयं,
ततश्च कर्तृप्रयोगे कर्मणि षष्ठौ, धर्मसन्तानसूः पूर्ववत् क्लिप्, धर्म-
रतः इत्यर्थः, वने वर्त्तमानानां मुनीनां वानप्रस्थादीनामित्यर्थः,
तेषां भार्याऽग्निपरिषदात् यानि दारगवानि दाराश्च नावथेति
दारगवानि, “अचतुर—”इत्यादिना निपातितानि, दारयन्तीति
दाराः दार-जागौ कर्त्तरि णिलुक् च इति घञ् ; तेषाञ्च येनाभयं
सदा दत्तमिति योज्यम् ; येषामेव प्राप्तक्रिया तेषामेवाभयमिति
समानकर्तृत्वम् ॥ २७ ॥ ज० म०

जेतेति ।—यज्ञाय द्रुह्यन्ति यज्ञद्रुहः राक्षसाः, “वासुस्—”
इति क्लिप् ; तेषां जेता, सङ्घे युद्धे, धर्मसन्तानं सूते इति क्लिप् ;
यं प्राप्य वने मुनीनां सम्बन्धिनां दारगवादीनां सदा अभयं
भयाभावः, दाराश्च नावथ दारगवानि निपातनात् ; दारय-
न्तीति दाराः, “कभावेऽमी” इति कर्त्तरि घञ्, “पूर्वकाले”
इति सूत्रे व्याख्यानात्, विष्णुं नत्वा स्तीति इत्युदाहरता एक-
कर्त्तृकयोर्धात्वोः प्राक्काले क्त्वा भवतीति लब्धम्, अत्र च येषां
प्राप्तद्रोषामेव यज्ञयं तदभाव उक्त इति समानकर्तृत्वमस्त्वैव,

ततो वाहृत्यमानाऽसौ रामशालां न्यविञ्चत ।

मामुपायंस्त रामेति वदन्ती सादरं वचः ॥ २८ ॥

अस्त्रीकोऽसावहं स्त्रीमान् स पुष्यतितरां तव ।

पतिरित्यब्रवीद्दामस्तमेव ब्रज मा मुचः ॥ २९ ॥

श्रामाज्ञागच्छतीतिवत् क्रियानिषेधेऽपि अन्तरङ्गस्य क्रियाश्रित-
कार्यस्य निवृत्तेः, केचित् तु स्थितानामित्यध्याहरन्ति ।
तमिच्छेति योजना ॥ २७ ॥ भ० म०

तत इति ।—ततो लक्षणवचनान्तरमसौ राज्ञसी वाहृत्य-
माना रामं वृण्वाना, 'वाहृतु वरणे' इति देवाटिकः आत्मनेपदो ;
रामशालां रामस्य पर्णकुटीरं न्यविञ्चत प्रविष्टा ; विशः "शस्त्र-
इगुपघादनटः क्लः", "नेविशः" इति तड् ; मामुपायंस्त
रामेति हे राम ! अहं प्रार्थये भवान् मामुपायस्त परिणयत्विति
वाक्यभेदेन योज्यम् ; "आशंसायां भूतवच्च" इति लुङ्, "उपाद्-
यमः स्त्रीकरणे" इति तड्, "विभाषोपयमने" इत्यकिस्वपक्षे
रूपम्, इत्येवं वचः सादरं वदन्ती ॥ २८ ॥ ज० म०

तत इति ।—ततो लक्षणवचनान्तरं असौ राज्ञसी वाहृत्य-
माना रामं वृण्वानो रामस्य शालां गृहं न्यविञ्चत, 'विश शो प्रवेशे'
"विपरानि—" इति मम् ; तन्, "हशषोऽनिमिजुडः—" इति
सक्, वाहृत्यमानेति 'वाहृत्युड् आशंसायां मश्चत्तौ वरणे च' वाहृत-
धातुः 'यित्वा' देवाटिकः क्त्वादात्मनेपदो ; हे राम ! भवान्
माम् उपायंस्त परिणयतु इति वचः सादरं वदन्ती, "उपयमो
विवाहे" इति मम्, आशंसायां टो अभिधानात्, "मास्त्रेण घीव्यौ"
इति योगविभागात् । अन्यत्रापि घीव्यावितिः देवोदासचक्रवर्ती
॥ २८ ॥ भ० म०

अस्त्रीक इति ।—असौ लक्षणोऽस्त्रीकः न विञ्चते अस्त्र

लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती महोच्चं गौरिवागमत् ।

मन्मथायुध * सम्पातव्यथ्यमानमतिः पुनः ॥३०॥

स्त्रीति "नद्यृतञ्" इति कप्, "न कपि" इति ऋस्वप्रतिषेधः, अहं पुनः स्त्रीमान् सभार्यः, प्रशंसायां मत्तुप् ; स एव लक्ष्मणः पुष्पतितराम् अतीव पुष्पति लक्ष्मणस्तव पतिः, "तिङञ्" इति तरच् । "किमेत्—" इत्याम् ; तस्मात्तमेव लक्ष्मणं व्रज गच्छ, मा मुचः मा त्याचीः, मुचेर्नुङ्, लृदित्त्वाद्ङ् ; इति एवमब्रवी-
द्रामः उक्तवान्, आदादिकञ् वृजो लङि "वृज ईट्" इति ईटि ङप् ॥ २८ ॥ ज० म०

अस्त्रीकं इति ।—इति रामस्तामब्रवीत् । किं तत् ? इत्याह, असी लक्ष्मणः अस्त्रीकः न विद्यते स्त्री यस्य इति, "द्यृतः कः" ; अहं स्त्रीमान् प्रशस्तस्त्रीयुक्तः, अतः स एव तव पतिः पुष्पति-
तरां त्वामित्यर्थात्, 'पुष्पी लृ पुष्पी' "किमेत्याञ्—" इति उक्तर्षे
अतरां, भविष्यकामौष्ये की अभिधानात् ; किं वा "यावत्पुराभ्यां
भव्ये" इत्यञ्च योगविभागात् तत्र भव्ये इति सामौष्ये सप्तमी ।
तुष्पतीति कश्चित् पाठः ; तस्मात्तमेव लक्ष्मणमेव व्रज, मा मुचः
मा त्याचीः, 'मुच् लृ शप्ञो मोचणे' लृदित्वात् "शासुलिङ्गत्—"
इति ङः ॥ २८ ॥ भ० म०

लक्ष्मणमिति ।—लक्ष्मणं पुनर्भूयोऽगमत् लक्ष्मणं प्रति गता,
यथा गौरिवृषस्यन्ती मैथुनेच्छावतौ महोच्चं महावृषं, वृषस्यन्ती-
त्पुपमानविशेषणमेतत्, तेन वृषं जम्बुमिच्छन्तीति क्वच्, अश्व-
चीर—" इत्यादिना असुक्, तच्च 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्'
इति ; तद्वदगमत् ; महोच्चमिति "अचतुर—" इत्यादिसूत्रेण

तस्याः सासद्यमानाया लोकावसान् रघूत्तमः ।
असि कौत्रेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखम् ॥२॥

निपातितम् ; मन्ववस्त्रायुधानि शराः, आयुध्यन्ते एभिरित्वा-
युधानि, 'वज्रवर्षे कविधानम्' इति वाः ; तेषां सम्यातः संश्लेषः
लक्षात् व्यथ्यमाना पीथ्यमाना मतिर्मनो यस्याः ॥३०॥ अ० म०,
लक्ष्मणमिति ।—सा राक्षसी लक्ष्मणं पुनरगमत्, यथा गौः
मण्डोर्षं महावृषभं गच्छति, मण्डोर्षासी लक्ष्मा चेति "जातमदद-
दृष्टादुखः" इति वाः । कौटुम्भी ? वृषस्यन्ती, वृषोऽत्र शुक्ल-
वचनः, मैथुनाय वृषं शुक्लपुरुषम् इच्छन्ती, कामुकौत्थर्यः,
गोपचे वृषं वृषभम् इच्छन्ती, "कथाऽस्वगादृश्व" इति वाः,
"धनोदकाशन—" इत्यादिना सन्, कविधानं स्वेच्छायां, सना-
गमस्तु जाभार्थे, तेन मैथुनविषयस्वेच्छाऽवगम्यते, केचित्तु प्रकृत्यु-
त्थागेन मैथुनेच्छामात्रे वृषस्य अश्वस्येति कवन्तरूपम्, अत एव
"विरयइयानश्वस्यन्तौ" इति नैषधप्रयोगः, तत्र हि इयान्
मैथुनायेच्छन्तीत्यवगम्यते, प्रकृत्यर्थपुरस्कारे इयशब्दानन्वयापत्ते-
रित्याहुः, अन्ये तु वृषस्य श्वस्य इत्यव्युत्पन्नमेव धातुद्वयं मैथुने-
च्छायां वर्तते इत्याहुः । कुसुमायुधस्य कामस्य सम्प्राप्तं संश्लेषेण
व्यथ्यमाना मतिर्मनो यस्याः, "सन्ताप" इति पाठे—कामेन
यः सन्ताप इति व्याख्येयम् । "मन्ववयायुध" इति कश्चित् पाठः,
आयुध्यन्ते एभिरिति "कृगृन्ना—" इति करणे वाः, "कृषीः
वाभावे" इत्युक्तेः । मन्वतेऽनयेति करणे ज्ञाः ॥ ३० ॥ अ० म०
तस्या इति ।—सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सौटन्याः
प्रविशन्त्याः, "लुपसद—" इत्यादिना यद् ; रघूत्तमो लक्ष्मणः
मुखमपनसमपगतनासिकश्चकार, "उपसर्गाश्च" इत्यच्, नासिका
श्च नसादेशमाप्स्यते, तत्र संश्लेषामिति नातुवर्तते । किं कृत्वा ?

अहं सूर्पणखा नाम्ना नूनं नाञ्जायिषि त्वया ।

इण्डोऽयं चेतियो येन मय्यपातीति साऽब्रवीत् ॥३२॥

कौचेयमसिमुद्यम्य उत्क्षिप्य, कुक्षी भव इति “दृत्तिकुक्षि—”, इत्यादिना टञ् कौचेयः, लोन्गूयावान् अत्यर्थं लवनक्रियायुक्तः, लुनाति लोन्गूया, यङन्तात् “अ प्रत्ययात्” इत्यकारः, सा विद्यते यस्येति मतुप् ॥ ३१ ॥ ज० म०

तस्या इति ।—रघूत्तमो लक्षणः कौचेयं कुक्षी कोषे भवं विद्यमानं तीक्ष्णलोहभवं वा असिं खड्गम् उद्यम्य उत्क्षिप्य राक्षसाः सासद्यमानायाः समीपे गर्हितं सीदन्त्या उपविशन्त्याः मुखम् अपनसम् अपगतनासिकं चकार, लोन्गूयावान् अतिशय-च्छेदनयुक्तः, तत्कर्तृत्वात् “मूढसूत्र—” इत्यादिना लृजो यञ्, हित्वं, “खेर्णुः” “शंस्त्यादः” “मोङ्मभ्रपाहत्तुः” “गत्यर्थाद्गृ-लुप—” इति सदेर्गहार्थं यङ्, “ठप्ते कात्—” इति कुक्षेर्भवार्यं ष्येयः, “कुक्षेस्तीक्ष्णलोहार्थाद्विकारे टेयन्” इति केचित् । “कुक्षिः खड्गपिधाने स्यात् तीक्ष्णलोहे तथोदरे” इति कोषः । अपनसम् उन्नसमितिवत् ॥ ३१ ॥ भ० म०

अहमिति ।—सा राक्षसीत्यब्रवीत्, अहं सूर्पणखेति नाम्ना, नूनमवश्यं त्वया नाञ्जायिषि न ज्ञाताऽस्मि, ज्ञा इत्यस्मात्कर्मणि लुङ्, “स्यसिञ्—” इत्यादिना अजन्तत्वात् “चिखदिट्”, “आतो युक्” इति युक्, “स्वाङ्गाच्च—” इति डीषि प्राप्ते “नखमुखात् संज्ञायाम्” इति प्रतिषेधः, “पूर्वपदात् संज्ञायाम्—” इति णत्वम् । अन्नने कारणमाह—येनायं दण्डो नासाच्छेदनलक्षणो मयि अपाति प्रातितः, प्राप्तेः कर्मणि लुङ्, चिषादेशः, “अत उपधायाः” इति वृद्धिः, “चिषो लुक्” । चेतियोः परचेत्रे चिकित्स्यः, पर-चेत्रे जन्मान्तरशरीरे यदि शक्यमिच्छितुं तदा नासिकायाः

पर्यशाप्सोद्विविष्ठाऽसौ सन्दर्श्य भयदं वपुः ।

अपिस्फवच्च बन्धूनां निनङ्कुर्विक्रमं मुहुः ॥ ३१ ॥

सश्ववात्, “चेत्रियर् परचेत्रे चिकित्स्यः” इति निपातनम्
॥ ३२ ॥ ज० म०

अहमिति ।—सा राक्षसी इत्यब्रवीत् । किं तत् ? इत्याह—
नाम्ना सूर्पेणखाऽहं नूनं निश्चितं त्वया नान्नायिषि न ज्ञाता,
कर्मणि टो, “व्यां सिः” “इनग्रहदृशचः—” इति मिष्ण, “यन् ऊ-
णित्—” इति यन्, नान्नेति भेदके ढतौघा, सूर्पेणखेति नाम्नः
उपलक्षितेति कौचित्, सूर्पवत् नखा यस्याः सा सूर्पेणखा ‘पूर्व-
पदस्यात् शु संज्ञायां णत्वम्’ इति परे; स्वमते ‘शु र्षोऽदान्ते
—’ इत्यादौ वाशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वात्; नखमुखान्तात्
संज्ञायामीप्निषेध इति परे; स्वमते “पात-शोणादि—” इत्या-
दिना स्वाङ्गादीप्रत्ययो विभाषितः, ईपोऽभावपक्षे आप् परे
तादृशसंज्ञाया अभावात् न ईप्, ईपि सति तु वा का क्षतिः,
तत्र वाशब्दो व्यवस्थावाची वा । अज्ञाने हेतुमाह, येनायं
दण्डो नासाच्छेदनरूपो मयि त्वया अपाति निपातितः, अन्तात्
पतेः कर्मणि टो । चेत्रियः जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्यः, एतज्ज-
न्मनि नासाया अनुत्पत्त्या शरीरान्तरे एव तत्सश्ववात्, “विकार-
सङ्घ—” इत्यादिना चेत्यशब्दात् जन्मान्तरशरीरे चिकित्स्येऽर्थे
इयः, ‘चेत्रादियः परचेत्रे चिकित्स्ये’ इति परसूत्रं, परचेत्रे जन्मा-
न्तरशरीरे ॥ ३२ ॥ भ० म०

पर्यशाप्सोदिति ।—असौ राक्षसी पर्यशाप्सोत् द्राक्पृथ्वती,
शपेरनिटः सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, “शप उपालम्बने” इति
तद्ध् न भवति, उपालम्बनं हि वाचा शरीरस्पर्शनम् । दिविष्ठा
नभसि वर्त्तमाना, “तत्पुरुषे क्षति बहुलम्” इति सप्तम्या अलुक,

खरदूषणयोर्भात्रोः पर्यदेविष्ट सा पुरः ।

विजिघाहयिषू रामं दण्डकारण्यवासिनोः ॥३४॥

“अस्वास्व—” इति षत्वम् । भयदं रीदं वपुः शरीरं सन्दर्श्य दर्शयित्वा, बन्धूनां विक्रमं शीघ्रं मुहुः पुनः पुनः अपिस्फुवत् स्त्रीतीवकार, “अस्तिंश्री—” इत्यादिना चावित्यनुवृत्तौ “स्फायो वः” इति वकारः, स्फायतेचङि णिसोपः, ऋस्व-द्विवचनादि, अश्यासश्च खयः शेषः, चर्त्वमित्त्वच्च सन्वज्ञावे, निगङ्क्षुः नष्टु-मिच्छुरित्यर्थः, नशेः णि “मसजिनशोर्भात्रि” इति नुम् ॥३३॥ ज० म०

पर्यशाप्नोदिति ।—असौ राक्षसो दिविष्ठा सती नभःस्था सती भयदं भयजनकं वपुः सन्दर्श्य पर्यशाप्नोत् आक्रुष्टवती, बन्धूनां खरादौनां विक्रमं मुहुर्वारं वारम् अपिस्फुवच्च वर्धयामास अ, रामादौनां भयार्थं विवर्धय कथयामासेत्यर्थः । निगङ्क्षुः अन्तर्घातुमिच्छुः, नशेः णि “नुष् रधोमुचाम्—” इति नुष्, “शच्छाज—” इति षड्, “षटोः कः से” । “शपो ज चाक्रोशे” “व्यां सिः” अनिमत्वात् “व्रजवट—” इति त्रिः, दिवि तिष्ठतीति “ङनजनात्—” इति डः, सप्तम्या अलुक्, षत्वच्चाभिधानात् । सन्दर्श्यं संपूर्वात् इशेर्जन्तात् ज्ञो यप् । अपिस्फुवदिति ‘स्फायोङ् ह्रस्वो’ “जिः प्रेरणे” “पातिस्फायोल्लन्वङो जी” इति षड्, “जिन्त्र—” इत्यङ्, द्वित्वं, “खेः सन्वत्—” “जङ्गुडः स्वः—” । “अपिस्फुरत्” इति क्चित् पाठः, तत्र प्रकाशितवतीत्यर्थः, “अपुष्फुरत्” इति पाठेऽपि तथा, ‘स्फुर शि स्फूर्त्तौ चले’ “क्रौञ्जीडोऽजा—” इति षष्ठे उकारस्यात्वम् ॥३३॥ भ० म०

खरित्वादि ।—खरदूषणयोर्भात्रोर्दण्डकारण्यवासिनोः पुरः अक्षतः पर्यदेविष्ट परिदेवनं कृतवतीति, ‘देष्ट देवने’ इत्यस्यास-

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चेष्टितं तयोः ॥३५॥

नेपदिनः सेटो लुङि रूपम् । परिदेवने कारणमाह—विजि-
घ्राहयिषुः रामं विघ्राहयितुं योधयितुमिच्छः, घडेर्णान्तस्य सन-
न्तस्य रूपं, "रो रि" इति रेफसोपः, "द्वलोपे—" इति दीर्घत्वम्
॥ ३४ ॥ ज० म०

खरदूषणयोरिति ।—रामं विजिघ्राहयिषुः विघ्राहयितुं
खरादिभिः सङ्घं योधयितुमिच्छः सा राज्ञी खरदूषणयोर्भ्रातृः
पुरोऽपतः पर्येदेविष्ट क्रन्दितवती, 'देष्टुं ह् देवने' । किन्भूतयोः ?
दण्डकारण्यशनिनोः दण्डकानामारण्ये वसतोः इति षष्ठादि-
त्वात्सन् ; वस्तुं शौनमनयोरित्यन्धे ; घडेर्णान्तात् सन उः ।
पुर इति "पूर्वाधरावरा—" इति पूर्वशब्दस्य पुरादेशः, अत एव
असु ; तद्योगे "समार्थेना—" इत्यादिना षष्ठी ॥ ३४ ॥ म० म०

किं पर्येदेविष्ट ? इत्याह, कृते इति ।—भरतस्य कृते कार्य-
निमित्तं राज्ये अभिवेक्ष्यमिति सुभगा कैकेयी तस्या अपत्यं
सौभागिनेयः, "स्त्रीभ्यो ढक्" "कस्याप्यादौनामिणङ्" तत्र
सुभगा दुर्भगा चेति पठ्यते ; "हृङ्ग—" इत्युभयपदद्वयः ; पित्रा
यौ दिवामितौ निष्काशितौ दौर्भागिनेयौ कौशल्या सुमित्रा च
दुर्भंगे तयोरपत्ये रामलक्ष्मणौ तयोश्चेष्टितं नासाच्छेदनं पश्यतं,
विधौ प्रार्थनायां वा लोट्, यस्यस्यम् ॥ ३५ ॥ ज० म०

कृते इति ।—इति पर्येदेविष्ट इति पूर्वेषाम्बयः, सौभागि-
नेयस्य सुभगापत्यस्य भरतस्य कृते निमित्तं यौ दौर्भागिनेयौ
दुर्भंगापुत्रौ राम-लक्ष्मणौ पित्रा दमरथेन विवासितौ राष्ट्रजिरा-
कृतौ, तयोश्चेष्टितं नासाच्छेदनरूपं युवां पश्यतं, विधौ गौ ।
कृते इत्यव्ययं निमित्ताद्यैर्बर्जते, क्विबन्त-कृच्छब्दात् चतुर्भास्विके,

मम रावणनाथाया भगिन्या युवयोः पुरः ।

अयं तापसकाङ्क्षः क्षमध्वं यदि वः क्षमम् ॥३६॥

असंस्कारिमसंव्यानावनुप्तिमफलाशनौ ।

अभृत्त्रिमपरौवारौ पर्य्यभूतां तथाऽपि माम् ॥३७॥

कच्छब्दात् सप्तमौत्थेके । “बाह्वाद्यतोऽत्रावादेः—” इत्यादिना
आवन्तत्वात् सुभगा-दुर्मगाशब्दाभ्याम् अपत्यार्थे षोडशः, “चित्ते
त्रिः—” इति द्विपदे वृद्धः, “कल्याणीसुभगा—” इत्यादिना
षोडश इनेयादेशः, “ययोर्लोपः—” इत्यालोपः ॥३५॥ भ० म०

ममेति ।—रावणो नाथः प्रभुर्यस्याः, मम विशेषणं, युवयो-
भगिन्या अयं तापसकात् कुतापसात्, कुत्सायां कन्, ध्वंसः
नामिकाविनाशः यदि वः युष्माकं गुरुणां क्षमं युक्तं क्षन्तुमित्य-
र्थोत्, “युष्मदि गुरावेकेषाम्” इति बहुवचनं, तयोर्ज्येष्ठत्वात्, तर्हि
क्षमध्वम् उपेक्षध्वं, रावण एव ज्ञास्यतीति भावः ॥३६॥ ज० म०

ममेति ।—रावणो नाथो यस्यास्तादृश्या मम युवयोः
भगिन्या युवयोरेव पुरोऽद्यतः अयं तापसकात् क्षुद्रतपस्विनः
सकाशात् ध्वंसो नासाच्छेदनरूपो वृत्तः, अत्र यदि वः युष्माकं
क्षमं क्षन्तुं योग्यं, तदा यूयं क्षमध्वं, रावण एव ज्ञास्यतीति भावः,
“विकारसङ्घ—” इत्यादिना अपत्यार्थे कुत्सार्थे वा क, युष्मदोर्द्वित्वे
बहुत्वविवक्षा । क्षमामिति क्षमायोग्यं सामान्यतः प्रयुक्तम् ।
“युक्ते योग्ये षिते क्षमम्” इति कोषः । क्षममध्ययमित्यन्ये ।
“पुनः” इति पाठे मम पुनरिति ॥३६॥ भ० म०

पुनरप्येजयितुमाह, असंस्कारिमिति ।—संस्कारिण वापेन
भरणेन च निर्हृतं संस्कारिममुप्तिमं भृत्त्रिमध्व, “द्वितः त्रिः”
“द्वेर्मम नित्यम्” । “संपर्य्यपेभ्यः—” इति सुट् । संपूर्वस्य क्वचिद-
भूषणेऽपीषते, संस्कारिमं न विद्यते येषामिति नव्समासः,

श्वःश्रेयसमवाप्तासि भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि सा ।

प्राणिवस्तव मानार्थं ब्रजाश्वसिहि मा रुदः ॥३८॥

असंस्कृतिमाणि संख्यानानि परिधानानि उत्तरीयाणि ययोः
वस्त्रकलषामसावित्यर्थः, अनुस्तिमाणि फलानि अशनमाहारो ययोः
तौ वन्यफलाहारौ, न शालिभोजनौ, परिद्विषतंऽनेनेति घञ्,
“उपसर्गं च घञ्—” इति दौर्घः, मृगाणाममनुष्वात्-
अभृत्रिमः परीवारः अनुजीवलोको ययोस्तौ मृगपरिवारौ,
तथाऽपि मां पर्यभूतां परिभूतवन्ती लुङि रूपम् ॥३७॥ ज० म०

असंस्कृतिमिति ।—तौ असंस्कृतिमसंख्यानी तन्वादीनां
संस्कारेण जातं संस्कृतिमं, “संपरेः सुम्—” इति सुम्, न त्रिद्यते
संस्कृतिमं संख्यामनुत्तरीयं ययोः, वस्त्रकलषामसात् ; वप-
नेन जातम् उस्त्रिमम, अनुस्तिमं वन्यं, तादृशं फलमशनमाहारो-
ययोः, अथवा—नन्द्यादित्वात् कर्त्तरि अणः । “फलाशिनौ” इति,
क्वचित् पाठः । भरषेण पोषणेन जातो मृत्रिमः परीवारोऽनु-
जीविजनो ययोः, सर्वत्र “द्वितस्तज्जे त्रिमक्” “महस्वपाद्योः—”
इति जिः । परिवृणाति कर्त्तरि घञ्, “व्यतौहारे िचः पूर्वो—” इत्यत्र
व्यतौहारे इति दौर्घनिर्देशात् क्वचित् घञन्तं उपसर्गं च दौर्घत्वं
सूचितम् ; तेनात्र परेरिकारस्य दौर्घत्वम् ; तौ यद्यपि ईदृशी-
तथाऽपि मां पर्यभूतां परिभूतवन्ती । “भूस्था—” इति सेर्लुक्
॥३७॥ भ० म०

श्वःश्रेयसमिति ।—श्वःशब्दः प्रशंसायामाह, शोभनं श्रेय
इति वाक्ये “श्वसोवधीयः श्रेयसः” इत्यच्, मयूरव्यंसकादित्वात्
सः, श्वःश्रेयसं कष्याणमवाप्तासि प्राप्सामि, भविष्यदनद्यतने
लुट् ; मारयावस्तावित्युक्तं भवति, ताभ्या भ्रातृभ्यां प्रत्यभाणि
प्रतिभाषिता सा, कर्मणि लुङ् । प्राणिवस्तव मानार्थं तव

जञ्चिमोऽनपराधेऽपि नरान् नक्तन्दिवं वयम् ।

कुतस्त्वं भीरु ! यत् तेभ्यो द्रुह्यद्भ्योऽपि क्षमामहे ? ॥३६॥

माश्लेषणं मा भूदिति जीवावः, 'अन प्राणने' 'अन च,'
"रुदादिभ्यः सार्धधातुके" इति इट्, "अनितेः" इति षत्वम् ।
तस्माद् व्रज यज्ञस्थानं गच्छ, आश्लसिद्धि उद्देगं त्यज, विधौ
प्रार्थनायां वा लोट्, मा रुदः, "माङि लुङ्", "इरितो वा—"
इत्थङ्, यदा स नास्ति तदा मा रोदीरति भावः ॥३८॥ ज० म०

श्वश्रेयसमिति—भ्रातृभ्यां श्वर-दूषणाभ्यां सा राक्षसी
प्रत्युत्तरं प्रापिता । किं तत् ? इत्याह—श्वःश्रेयसं कल्याणम्
अवाप्तासि प्राप्स्यसि शत्रुवधेनेत्यर्थात्, सा रूपम् ; श्वोभवं श्रेयः
श्वश्रेयसं "श्वोऽवसौयस्श्वश्रेयस—" इति निपातितम् । तव
भग्नार्थम् आवां प्राणिवः जीवावः, 'अन वृत्तु प्राणने' "रुद्रो
यः—" इतीम् । "प्राग्वक्षो ष—" इति पक्षे षत्वम् ; तस्मात् व्रज
गच्छ स्वस्थानमित्यर्थात्, आश्लसिद्धि आश्लासं क्षमस्व, उद्देगं त्यज
इत्यर्थः, प्रार्थनायां गौ, रुदादित्वात् पूर्ववदिम्, त्वं मा रुदः
मा रोदीः, "ल-घिर रुद रोदे" इरित्त्वात् "शासुलिङ्गुत्—"
इति पक्षे ङः ॥३८॥ भ० म०

जञ्चिम इति ।—वयम् अनपराधेऽपि नक्तन्दिवा च नक्त-
न्दिवम्, "अचतुर—" इति निपातितं, नरान् जञ्चिमो भक्षयामः,
'जञ्च भञ्ज-हसनयोः' इति भक्षार्थञ्च "रुदादिभ्यः—" इतीट्,
"अस्मदोर्हयोश्च" इति द्वित्वे वयमिति बहुवचनं, यत एवं हे
भीरु ! सम्बुद्धौ गुणो न भवति, 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति ;
कुतस्त्वं कुत एतदागतम् "अव्ययात् त्यप्" 'अनेककृतसिद्धेभ्यः'
इति त्यप् ; तेभ्यः नरेभ्यो द्रुह्यद्भ्योऽपि द्रोहं कुर्वाणेभ्योऽपि क्षमा-
महे ? नैवेत्यर्थः, "क्रुधद्रुह—" इति सम्प्रदानत्वम् । क्षमेर्गम्यमानो

तौ चतुर्दशसाहस्रबली निर्ययतुस्ततः ।

पारश्वधिकधानुष्कयाष्टिकप्रासिकान्वितौ ॥ ४० ॥

नञर्थः, तस्यास्यार्थत्वात् । “अमध्वं यदि वः समम्” इत्यस्य प्रतिषेधनम् ॥ ३९ ॥ ज० म०

जञिम इति ।—अनपराधे अपराधाभावेऽपि वयं नरान् नक्तन्दिवं रात्रौ च दिवा च जञिमः भक्षयामः, ‘जञ व-लु-घ भञ-हासयोः’ घित्वात् रुदादिः, अस्मदो द्वित्वे बहुत्वविवक्षा, अन्यराक्षसयोगात् बहुत्वं, नक्तन्दिवमिति चाञ्जभ्रुवादित्वाच्च-पातितं, स्वार्थिकष्णान्तेन दिवाशब्देन समाहारद्वन्द्वो वा ; हे भौरु ! दृष्ट्यङ्गोऽपि द्रोहं कुर्वङ्गोऽपि तेभ्यो नरेभ्यो वयं क्षमामहे इति यत् तत् कुतस्त्वयम् ? कुत आगतम् ? “त्यत्रायचिर—” इत्यादिना त्यः, ‘यदभिप्रेत्य धात्वर्थस्तत्र चतुर्थी’ इति परः ; स्वमते तादर्थ्यविवक्षयैव । भौरु इति “तन्वादेर्वा” इति पञ्चे ऊप्, “सुभ्रुदीदृज—” इति ङ्स्त्रः, ङ्स्त्रकरणाच्च गुणः ॥ ३९ ॥ भ० म०

ताविति ।—ततो निगदनादुत्तरकाकं निर्ययतुः निर्गतवन्तौ, चतुर्दशसहस्राणि परिमाणं यंश्च बलस्य “तदस्य परिमाणम्” इत्याञ्जिन् विषये “शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्” प्राग्वतेः “सङ्ग्रायाः संवत्सर—” इत्युत्तरपदद्वन्द्विः, चतुर्दशसाहस्रं बलं ययोः तौ, तथा पारश्वधिक-धानुष्क-याष्टिक-प्रासिकान्वितौ परश्वधः प्रहरणमेषामिति “परश्वधात् ठञ्”, तथा धनुः प्रहरणमेषां यष्टिः प्रहरणमेषामिति “शक्ति-यष्ट्यौरोकक्”, प्रासः कुन्तः प्रहरणमित्यौष्पार्गिककृत् तत्र धनुषष्ठक्, “इसुसुत्तान्तात् कः,” ततः सेनाङ्गत्वात् क्तैकवद्भावः, तेनान्वितावनुगतौ ॥ ४० ॥ ज० म०

* “शक्तिक” इत्यत्र “याष्टिक” इति जयसक्त्यासम्भवाः पाठः ।

अथ सम्पततो भीमान् विशिखे रामलक्ष्मणौ ।

बहुमूर्द्धी द्विमूर्द्धाश्च त्रिमूर्द्धाश्चाहतां मृधे ॥ ४१ ॥

ताविति ।—ततो वचनान्तरं तो खरदूषणौ निर्ययतुः निर्गती, चतुर्दशसहस्राणि परिमाणमस्य चतुर्दशसाहस्रं, “विकारसह—” इत्यादिना तदस्य परिमाणमित्यर्थे षाः, सुपञ्चालादित्वात् परषदे द्विः, चतुर्दशसाहस्रं बल ययोः तो, तथा परश्वधेः पंरशुभिर्युध्यन्ते पारश्वधिकाः, धनुर्भिर्युध्यन्ते धानुष्काः, शक्तिभिर्युध्यन्ते शाक्तिकाः, प्रास्यन्ते इति प्रासाः लगुडाः, कर्मणि घञ्, प्रासेर्युध्यन्ते प्रासिकाः, एभिरन्वितौ अनुगतौ, “दधे कात्—” इति षण्क-कण्-ष्णीकाः ॥४०॥ भ० म०

अथेति ।—अथ एतस्मिन् प्रस्तावे राम-लक्ष्मणौ मृधे सङ्ग्रामे विशिखे. शरैरहतां हतवन्तौ, हन्तिः परस्मैपदौ, तस्मात्तद्धितमस्ताम, तस्य द्वित्वे “अनुदात्त—” इत्यादिना अनुनासिकलोपः । कान् ? राक्षमान्, विशेषणोपादानात् विशेष्यप्रतिपत्तिः प्रकृतत्वाद्वा; सम्पततोऽभिपततः, बहुमूर्द्धी बहुशिरसः तथा द्विमूर्द्धास्त्रिमूर्द्धाश्च “द्वित्रिभ्यां षो मूर्द्धः” इति ममान्तः षः; अत एव भीमान् भयानकान्; त्रिमूर्द्धांश्चेत्यत्र “नञ्छव्यप्रशान्” इति ङः, पूर्वस्य त्वनुनासिकः, “विसर्जनोयस्य सः” इति सुत्वम् ॥४१॥ ज० म०

अथेति ।—निर्गमनान्तरं सम्पततः सङ्कच्छतः सम्मुखमागच्छतो राक्षसान् अथात् राम-लक्ष्मणौ मृधे युद्धे विशिखेः बाणेदहतां, “वनतनाद्यानिमाम्—” इति नञ् लोपः । बहुमूर्द्धी बहुमस्तकान्, एवं द्विमूर्धान् त्रिमूर्धान्, “द्वित्रिमूर्द्धः” इति षः, “त्वोर्लोपीती—” इति नञ् लोपः । बहुशब्दः विपुलार्थश्चतुष्टादिसङ्ख्यार्थको वा, अत एव भीमान् भयकरान् ॥ ४१ ॥ भ० म०

तैर्हक् ण-रुग्ण-सम्भुग्-क्षुष्-भिन्न-विपन्नकैः ।

निमग््नोद्विग््न-संज्ञीणैः पत्रे दीनैश्च मेदिनी ॥४२॥

तैरिति ।—तैः राक्षसेर्मदिनी पत्रे पूरिता, 'प्रा पूरणे' इत्यस्मात् कर्मणि लिट् । हक्णैः छिन्नैः, रुग्णैः भग्नहस्तपादैः, सम्भुग्णैः वक्रोक्ततदृष्टैः, क्षुष्णैः सम्पिष्टशरीरैः, भिन्नैः विदारितैः, विपन्नकैः नष्टैः, "अनुकम्पायां कन्" ; निमग्णैः परिभूतैः, उद्विग्णैर्भीतैः, संज्ञीणैर्लज्जितैः, वयमपौष्टशीं दशां प्राप्ता इति, दीनैः हा मातः ! हा भ्रातः ! इत्येवं भाषमाचैः, तत्र हृषि-रुजि-भुजि-मसृजि-विजिभ्यो निष्ठायाम् "ओदितश्च" इति नत्वम् ; "चोः कुः" इति कुः, क्षुटि भिदि-पदिभ्यः "रदाभ्यां—" इति दस्य च नः । संज्ञीश्च इति "नुदविद—" इत्यादिना, 'दीङ् चये' इत्यस्य स्त्रादय ओदित इति "ओदितश्च" इति नत्वम् ॥ ४२ ॥ ज० म०

तैरिति ।—तैः राक्षसेर्मदिनी पत्रे पूरिता, 'पृलि पूर्यो' कर्मणि ठी । कौटुशैः ? हक्णैः छिन्नैः, "हृषेः कङ् च" इति ऋस्य नत्वं कङ् च, चस्य वत्वे तन्नमित्तस्य शस्य सत्वे "स्यादेः सो लोपः—", "ग्रहस्वपाद्योः—" इति जिः । रुग्णैर्भग्नहस्तपादैः, 'रुजो शो भङ्गे' ओदित्वात् "सृत्वाद्योः—" इति ऋस्य नः, जस्य गत्वविधानं "मग्नस्य दोर्भिर्भुवनस्य भारम्" इत्यत्र व्याख्यातम् । सम्भुग्णैर्दक्रो-क्तैः, 'भुजो शो वक्रणे' पूर्ववत्, क्षुष्णैः सम्पिष्टदृष्टैः, 'क्षुदिर सम्पेक्षणे' दान्तत्वात् "सृत्वाद्योः—" इति ऋस्य दस्य च नः, "प्युर्णोऽदान्ते—" इत्यादिना पूर्वस्य णत्वे "ष्टुभिः—" इति परस्य नस्य णत्वम् ; भिन्नै-र्विदारितैः, विपन्नकैर्मृतैः, विपूर्वपदिर्मरणे वर्त्तते, स्वार्थं कुत्सायां वा कः ; निमग्णैर्भीत्या गुप्तैः, रुधिरप्रवाहे मग्णैर्वा, उद्विग्णैर्भीतैः, 'ओ विजि भय-चलनयोः' ; संज्ञीणैः योद्धमसामर्थ्यात् लज्जितैः,

केचित् वेपथुमासेदुरन्ये दवथुमुत्तमम् ।
 सरक्तं वमथुं केचित् भ्राजथुं न च केचन ॥४३॥
 मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्मा
 दिशमिव दाहवतीं मरावुदन्यन् ।
 रघुतनयमुपाययौ त्रिमूर्धौ
 विषभृदिवोयमुखं प्रतद्विराजम् ॥४४॥

'श्री लि सज्जायां' "श्रीप्रादांन्द—"इति त्त्वत्त नः ; दीनेः सुतादि-
 दुःखान्वितेः, 'भो दीङ्घ्य चये' ॥ ४२ ॥ भ० म०

केचिदिति ।—तेषां मध्ये केचित् वेपथुं कम्पं, 'टु वेपु कम्पने',
 आसेदुः प्राप्ताः, अन्ये दवथुमुपतापमुत्तमं महान्तं, 'टु दु उपतापे',
 केचिद्वमथुं कृदन् सरक्तं सशोषितं 'टु वसु उद्गिरणे' भ्राजथुं शोभां
 नैव केचन न केचिदपि, 'टु भ्राजृ दीप्तौ' सर्वत्र "ट्टितोऽथुच्"
 ॥ ४३ ॥ ज० म०

केचिदिति ।—तेषां मध्ये केचिद्राक्षसा वेपथुं कम्पम् आसेदुः
 प्रापुः, 'वेप ट्टुङ् चलने', अन्ये दवथुम् उपतापम् उत्तमं महान्तम्
 आसेदुः, 'टु दु उपतापे', केचित् वमथुं रक्तेन सह कृदिमासेदुः,
 'टु वम उद्गिरणे', केचन भ्राजथुं दीप्तिं नासेदुः, 'टु भ्राजृ ङ्घ्य
 दीप्तौ' सर्वत्र "ट्टितोऽथुर्भावे" इति चयुः ॥ ४३ ॥ भ० म०

मृगयुमिति ।—अथैतस्मिन् राज्ञमविध्वंसनप्रस्तावे त्रिमूर्धः
 त्रिशिरा नाम राजसः रघुतनयमुपाययौ उपागतः, मृगयुमिव
 लुब्धकमिव, मृगान् यातीति मृगयुः 'मृगयुदादयच्' इत्यौषादिक-
 कुप्रत्ययान्तः ; दक्षिणेर्मा दक्षिणे ईमं त्रयं यस्मेति "दक्षिणेर्मा
 लुब्धयोगे" इत्यनिच्, यथा मृगो लुब्धकत्रचितदक्षिणाङ्गः तमेव
 मरषायोपधाति, दिशमिव दाहवतीं यथा दिशं दावान्निवृतां

शितविशिखनिह्नसङ्कम्भवक्त्रः

क्षितिभृदिव क्षितिकम्पकीर्णशृङ्गः ।

भयमुपनिदधे स राक्षसानाम्

अखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः ॥४५॥

इति भट्टिकाव्ये चतुर्थः सर्गः ॥ ४

मरौ निर्जले देशे मृग उदन्धन् उदकपानाभिलाषी उपयाति, उदकमिच्छति “सुप प्रात्मनः—” इति क्वच्, उदकस्योदन्-भावः, “अशनाथो—” इत्यादिना निपातितः, तदन्ताङ्गट् शब्द-प्रत्ययः ; विषभृदिव यथा विषधरः सर्पं उग्रमुखं भीषणमुखं पतत्रिराजं गरुडमुपयाति, तद्वत् तमित्यर्थः । “राजाङ्मखिभ्य-ष्टच्” ॥ ४४ ॥ ज० म०

मृगयामिति ।—अथ रक्षोबधानन्तरं त्रिमूर्धस्त्रिशिरा नाम राक्षसो रघुतनयं रामम् उपाययौ उपागतः, यथा दक्षिणेमां व्याधेनै व्रणितदक्षिणाङ्गो मृगस्तमेव मृगयं व्याधं याति तद्वत्, मृगं यातीति मृगमुर्निपातनात् ; दक्षिणेऽङ्गे ईर्मं व्याधघातव्रणं यच्च स दक्षिणेमां, ‘दक्षिणादीमांदन् व्याधव्रणितदक्षिणाङ्गे मृगे’ इति परसूचं, स्वमते ईर्मंशब्दोऽप्यस्ति ; किंवा दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्येति “धर्मादन्” इत्यस्य योगविभागादन्, लुब्धकथोगस्त्वभिधानात् । “व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः” इत्यमरः । यथा वा उदकपानाभिलाषी मृगो मरौ निर्जलेदेशे दाहवतीं दिशम् उपयाति, उदकं पातुमिच्छतीति “धनोदकाशन—” इति क्वे डतङ् शब्दः । यथा वा विषभृत् सर्पं उग्रमुखं भीषणवदनं पतत्रिराजं गरुडम् उपयाति ॥४४॥ भ० म०

शितेति ।—त्रिमूर्धो राक्षसानां भयमुपनिदधे उप-निहितवान् । कीदृशः ? शितविशिखैस्तीक्ष्णविशिखैः निह्नसानि

छिन्नानि कृत्स्नानि सर्वाणि वक्राणि मुखानि यस्य सः, क्षिति-
भृदिव भूधर इव, कीदृशः ? क्षितिकम्पकौर्णशृङ्गः क्षितेर्भूमिः कम्पेन
कौर्णानि क्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य क्षितिभृतः, अखिलस्य सर्वस्य
कुलस्य क्षये विनाशे यत् पूर्वं लिङ्गं तेन तुल्यः असावप्यखिल-
राक्षसक्षयस्य पूर्वलिङ्गतुल्यः ॥ ४५ ॥ ज० म०

इति भट्टिकाव्यटीकायां जयमङ्गलाख्यायां प्रकौर्णकाण्डे
रामप्रवासचतुर्थः सर्गः ॥ ४॥

शितेति ।—शितविशिष्टैस्तीक्ष्णबाणैर्निःकृत्तानि छिन्नानि
कृत्स्नानि सर्वाणि वक्राणि मुखानि यस्य स त्रिमूर्धो राक्षसानां
भयमुपनिदधे उपनिहितवान्, क्षितिभृदिव पर्वत इव, क्षिति-
कम्पात् कौर्णानि विक्षिप्तानि शृङ्गाणि यस्य स तथा । त्रिमूर्धः
किम्भूतः ? अखिलकुलक्षयपूर्वलिङ्गतुल्यः अखिलस्य कुलस्य क्षयः,
तस्य यत् पूर्वालङ्गं पूर्वचिह्नं भाविक्षयसूचक उत्पातः, तत्तुल्यः ।
केचित्तु अखिलकुलस्य क्षये पूर्वलिङ्गम् आदिचिह्नं त्रिमूर्धः,
त्रादृशः पर्वत इत्याहुः ॥ ४५ ॥ भ० म०

इति सद्द्वैतगौराङ्गमल्लिकात्मजश्रीभरतसेनकृतायां
भट्टिकाव्यटीकायां मुग्धबोधिन्यां प्रकौर्णकाण्डे
त्रिमूर्धबधो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४॥

पञ्चमः सर्गः ।

निराकरिष्णू वर्त्तिष्णू वर्द्धिष्णू परितो रणम् ।
उत्पतिष्णू सद्दिष्णू च चेरतुः खरद्रूषणौ ॥१॥
तौ खड्गमुषलप्रास-चक्रबाणगदाकरौ ।
अकार्षामायुधच्छायं रजःसन्तमसे रणे ॥२॥

निराकरिष्णू इति।—खरद्रूषणौ रणं परितः समन्तात्, 'अभितः—' इत्यादिना द्वितीया ; चेरतुः भ्रान्ती, निराकरिष्णू शत्रुनिराकरणशीलौ, वर्त्तिष्णू अभिमुखं वर्त्तनशीलौ, न पलायनशीलौ, वर्द्धिष्णू मायया महाप्राणोद्भावनशीलौ, उत्पतिष्णू नभस उत्पतनशीलौ, सद्दिष्णू शस्त्रप्रहारसहनशीलौ, सर्वत्र "अलं कञ्—" इत्यादिना इच्छुच् ॥१॥ ज० म०

निराकरिष्णू इति।—खरद्रूषणौ रणं परितः सर्वतश्चेरतुः, 'खर गत्यां' ठी, "अिक् समया—" इति परितोयोगे द्वितीया । निराकरिष्णू शत्रुनिराकरणशीलौ, वर्त्तिष्णू वर्त्तनशीलौ, अर्थात् प्रतियोद्धृसन्मुखे रणं परित इति वा अनुषङ्गनौयम् ; वर्द्धिष्णू मायया वर्द्धनशीलौ, उत्पतिष्णू आकाशादुत्पतनशीलौ, सद्दिष्णू प्रतियोद्धृशस्त्राघातादिसहनशीलौ, सर्वत्र "जिभ्राजभूसह—" इत्यादिना कर्त्तरीष्णुः, शीलार्थता तु "दृष्टे कृत्यव्य—" इति सूत्रे शीलार्थे दृग् इत्युक्तं, किन्तु दृग्विधायकसूत्रे शीलार्थता नोक्ता, अत एव दृग्नादयः कतिचित् प्रत्ययाः शीलार्थेऽपि भवन्तीति सूचनात्, किंवा अभिधानाच्छीलार्थना, अनुक्तावपि न क्षतिः । निराक्रुतः शत्रूनित्यादिवाक्यं विधेयम् ॥१॥ भ० म०

ताविति।—रणे रणभूमौ रजःसन्तमसे सङ्गतं तमः सन्तमसम्,

अथ तीक्ष्णायसैर्वाथैरधिर्म रघूत्तमौ ।

व्याधं व्याधममूढौ तौ यमसाक्षक्रतुद्विषौ ॥३॥

“धवसमन्धेभ्यस्तमसः” इत्यच् ; रजसा सन्तमसम् अस्मिन् इति रजःसन्तमसं तस्मिन् रजसा कृतान्धकारे, तौ खरदूषणौ प्रायुध-
च्छायमायुधबाहुल्यमकार्षीं कृतवन्तौ, प्रायुधानां ह्यायेति “ह्याया
बाहुल्ये” इति नपुंसकत्वे ऋसत्वं, खडादीनां बाणान्तानां इन्दैक-
कर्मणं कृत्वा पश्चात् तेन सञ्चिता गटेति शाकपार्थिवादित्वात्
सः ; अन्यथा समुदायस्य “जातिरप्राणिनाम्” इत्येकवद्भावेन नपुं-
सकलिङ्गता स्यात् बाणगदमिति, खड्ग-मुषल-प्रास-चक्र-बाण-
गदाः करे येषामिति समासे ‘प्रहरणार्थेभ्यः—’ इत्यादिना कर-
शब्दस्य परनिपातः ॥२॥ ज० म०

ताविति ।—खरदूषणौ रणे युद्धे प्रायुधानां बहूनां ह्यायाम-
कार्षीं कृतवन्तौ, रणपदं रणभूमिवाचकमित्यन्धे । सम्यक् तमः
सन्तमसं “समवाभ्यात्तमसः” इति अः ; रजसा सन्तमसं यत्र
रणे प्रायुधानां बाहुल्यात्, ह्यायाशब्दस्य नपुंसकत्वमभिधानात् ।
कीदृशौ ? खडादयः करे ययोस्तौ । अकार्षीमिति क्वजः “व्यां
सिः” “व्रजवद—” इति त्रिः ॥२॥ भ० म०

अथेति ।—अथेतस्मिन् सङ्ग्रामे रघूत्तमौ रामसङ्ग्रामौ कर्तृ-
भूतौ कर्मभूतौ द्विषाविति “सखूद्विष—” इत्यादिना क्विप्, यम-
साक्षक्रतुः यमाधीनौ कृतवन्तौ, “तदधीनवचने” इति साप्तिः ;
तीक्ष्णायसैर्वाथैः तीक्ष्णमायसं फलं येषामिति व्याधं व्याधं विद्वा
विद्वा, “आभीक्ष्येण णमुल्—” तत्र “समानकर्तृकयोः पूर्वकाले”
इति वर्त्तते, आभीक्ष्येण हे भवत इति द्विर्वचनम् । अधि-
ममेति विभक्त्यर्थेऽप्ययीभावः । अमूढौ सावधानौ रामसङ्ग्रामौ
॥ ३ ॥ ज० म०

हतबन्धुर्जगामासौ ततः सूर्पणखा वनात् ।

पारिसमुद्रं लङ्कायां वसन्तं रावणं पतिम् ॥४॥

मर्मवेधमेवाह, अथेत्यादि ।—तयोर्विक्रमानन्तरं रघूत्तमौ कर्तृभूतौ तीक्ष्णायसेक्षीक्ष्यफलेर्वाणैरधिमर्मं जीवितस्थाने व्याधं व्याधं विद्धा विद्धा तौ द्वेषो खरदूषणौ कर्मभूतौ यमसात् यमाधीनौ चक्रतः । रघूत्तमौ किञ्चूतौ ? अमूढौ रणपण्डितौ, किंवा खरदूषणौ अमूढौ अस्त्रवर्षेऽप्यमन्थान्तौ, मर्मवेधे मावधानी वः, रणपण्डितावपि वा ; तीक्ष्णमायसमयोविकारः फलं यत्र, मर्मं विध्यतीति कारकार्येऽव्ययीभावः, 'व्यधौ ताडे' इत्यस्मात् "वणम् वाऽऽभीक्ष्ये—" इति वणम्, अभीक्ष्यं द्वित्वं लोकोक्तः भिर्, "कात्स्न्यायस्योः सम्पद्यक्रादौ—" इत्यधीनत्वे चसात्, किंवा "देये वाञ्छ" इति देयेऽर्थे चकारात् चसात्, "वासुम्—" इत्यादिना द्विषः क्विप् ॥३॥ भ० म०

इति ।—असौ सूर्पणखा हतबन्धुः व्यापादितभ्रातृद्वया ततो वनादण्डकारण्यात् रावणं पतिं प्रभं शरणं जगाम गतवती, पारिसमुद्रं समुद्रस्य पारे इति "पारे मध्ये प्रष्टया वा" इत्यव्ययीभावः, तत्कन्नियोगेन पूर्वपटस्येकारान्तत्व, पश्चात् सप्तमी, "नाव्ययीभावात्—" इत्यभावः ; समुद्रस्य पारे स्थितायां लङ्कायां वसन्तं रावणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ज० म०

हतबन्धुरिति ।—असौ सूर्पणखा हतबन्धुः सती परिष्व व्यापादितभ्रातृद्वया सती ततो वनात् दण्डकारण्यात् रावणं पतिं प्रभं जगाम, पारिसमुद्रं समुद्रपरि स्थितायां लङ्कायां वसन्तं, पारिसमुद्रमित्यव्ययीभावः, एत्वच्च निपातनात्, "वास्यार्वा" इति नप्तस्याम् । "प्रति" इति पाठे—रावणं प्रति लक्ष्मीकृत्य जगाम ॥ ४ ॥ भ० म०

सम्प्राप्य राक्षससभं चक्रन्द क्रोधविह्वला ।
 नामग्राहमरोदीत् सा भ्रातरौ रावणान्तिके ॥५॥
 दण्डकाम्*अध्यवात्तां यौ वीर ! रक्षःप्रकाण्डकौ ।
 नृभ्यां सङ्घेऽकृषातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥६॥

सम्प्राप्येति ।—सा सूर्यणखा राक्षससभं सम्प्राप्य ठीकित्वा
 राक्षसानां समेति "सभा राजा—" इत्यादिना नपुंसकता ; चक्रन्द
 क्रन्दनं कृतवती, क्रोधविह्वला क्रोधविवशा भ्रातरौ खरदूषणा-
 वरोदीत् रुदितवती, नामग्राहं नाम गृह्यत्वा भ्रातरौ खरदूषणा-
 विति, "नाम्नादिशिग्रहोः" इति णमुल्, अत्र नामग्रहणविशिष्टाया
 रोदनक्रियाया व्याप्तमिष्टत्वादृदिः सकर्मकः, रावणान्तिके
 रावणसमीपे, "सप्तम्यधिकरणे च" इति चकारात् "दूरान्तिकार्थेभ्यः
 —" इति सप्तमी ॥ ५ ॥ ज० म०

सम्प्राप्येति ।—सा सूर्यणखा राक्षससभं सम्प्राप्य चक्रन्द,
 राक्षसानां सभा राक्षससभं, क्लोवत्वमभिधानात्, क्रोधेन विह्वला
 व्याकुला सती भ्रातरौ खरदूषणौ नामग्राहं नाम गृह्यत्वा रावण-
 णान्तिके समीपे अरोदीत्, रुदेष्यां ट्यां वा "रुदाद्यस्तिसेः—"
 इतीम्; पूर्वं क्रन्दनमुक्तम्, अत्र नामग्रहणमुक्तमिति भेदः, अशु-
 विमोचनमात्रे रुदिः अकर्मकः, शब्दयुक्तक्रन्दने तु सकर्मकः इति
 ग्राहः; भ्रातरौ चक्रन्द आजुहाव, 'क्रुदि आह्वाने' ; नामग्राह-
 मरोदीदित्यन्वय इति केचित् । नामग्राहमिति नाम्नो ग्रहण-
 मभिधानात्, किंवा हा खरदूषणेति नाम्नो ग्राहो ग्रहणं यत्रेति
 वा रोदनक्रियाया विशेषणम् । ग्राहो घञन्तः ॥५॥ भ० म०

तयोः किं जातम् ? इति रावणेन पृष्टा ग्राह, दण्डकान्
 इति ।—हे वीर ! दण्डकान् दण्डकारण्यसन्निवेशान् अध्यवात्ताम्

अध्युषितवन्ती, 'वस निवासे' इत्यस्मात्सुड् इत्यन्तलक्षणा वृद्धिः,
 "सः सि—" इत्यादिना धातुसकारस्य तत्वं, "भलो भालि" इति
 सिचो लोपः ; रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तौ राक्षसौ, "प्रशंसावचनेषु"
 इति सः, ततः स्वार्थे कन्, "स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यति-
 वर्त्तन्ते" इति नपुंसको न भवति ; अन्यथा रुदिशब्दाः प्रशंसा-
 वचना आविष्टलिङ्गत्वादन्यलिङ्गेऽपि जातिशब्दे स्त्रिलिङ्गोपादा-
 नादेव समानाधिकरणाः स्युः, यथा गोप्रकाण्डमिति, तौ नृभ्यां
 मनुष्याभ्यां, सङ्घेय युद्धे भूमिवर्धनावकषातां कृतौ, कर्मणि लुङ्,
 अचिखद्भावे रूपम् । वर्धते इति वर्द्धनी "कृत्यन्वुटो बहुलम्"
 इति कर्त्तरि ल्युट् । भूमेवर्धनाविति सः, भस्मीकृतशरीरस्य
 भूमौ लीयमानत्वात् । सभृत्यौ नैकाकिनौ ॥६॥ ज० म०

दण्डकामिति ।—एवंप्रकारेणारोदीदित्यन्वयः । वीरिति
 सोपालम्भसम्बाधनं, यौ रक्षःप्रकाण्डकौ प्रशस्तराक्षसौ दण्ड-
 कामध्यवात्तां, सभृत्यौ तौ नृभ्या मनुष्याभ्यां सङ्घेय सङ्ग्रामे भूमि-
 वर्धनी प्रकषातां, कृजः कर्मणि टौ, "इगुङ्,र्मदि—" इति किस्वाक्
 गुणः ; "श्वस्तु क्षितिवर्धनः" इति त्रिकाण्डशेषः । परस्ये दण्डका-
 शब्दः स्त्रौलिङ्गः, "क्वायोध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायां वने वः"
 इति भवभूतिः । "दण्डकान्" इति पाठे—दण्डकारण्यसन्निवेश-
 नित्यर्थः । केचित्तु दण्डकाशब्दः स्त्रौलिङ्गबहुवचनान्त एव इत्युक्त्वा
 दण्डका इति शसन्तं पठन्ति । अध्यवात्तामिति अधिपूर्वाद्दशेष्टौ
 तां, "त्यां सिः", "स त् खरे" इति सख तः, अनिम्त्वात् । त्रः । रक्षसां ।
 मध्ये प्रकाण्डकौ प्रशस्तौ, एकार्थत्वात् कर्मधारयो वा ; समासे
 विशेषणमपि परं स्यात् । 'प्रशंसावचनेषु' इति परसुबम् । यद्यपि
 "प्रकाण्डसुद्धतल्लजौ" इत्यमरेणोक्तं, दृश्यते च गोप्रकाण्डमित्यादाव-
 लङ्लिङ्गता, तथाऽपि कप्रत्यये सति "स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्ग-
 वचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि" इति न्यायात् पुंस्त्वं, वस्तुतस्तु पुलिङ्गोऽपि

विग्रहस्तव शक्रेण बृहस्पतिपुरोधसा ।

साधुं कुमारसेनान्या शून्यश्चासीति को नयः ? ॥७॥

यद्यहं नाथ ! नायास्यं विनासा इतवान्भवा ।

नाज्ञास्यस्त्वमिदं सर्वं प्रमाद्यंश्चारदुर्बलः ॥ ८ ॥

प्रकाण्डशब्दोऽस्ति, “निगडाक्लीडनलप्रकाण्डकाण्डाः” इति पुं-
नपुंसकशब्दो हेमचन्द्रः । “उहप्रकाण्डो ह्यौ प्रशंसायाम्” इति
ह्रस्वायुधः । भूमिं वर्धयत इति नन्द्यादित्वादनः ॥ ६ ॥ भ० म०

विग्रह इति ।—बृहस्पतिः पुरोधा मन्त्रो यस्य शक्रेण तेन,
कार्येषु पुरा धीयते इति पुरोधाः. पुरःपूर्वाद्वाजः ‘सर्वधातुभ्य असुन्’
तथा कुमारः कार्तिकेयः सेनानीर्यस्य, सेनां नयतीति “सखूद्विष
—” इत्यादिना क्विप् ; तेन शक्रेण सह साधुं तव विग्रह आसीत्,
इदानीं कार्यनिपुणाभावात् शून्यश्चासि, “तासस्थोर्लोपः” इति
सकारलोपः ; तस्मात् को नयः ? नय एव न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥
ज० म०

विग्रह इति ।—शक्रेण साधुं तव विग्रहो विरोधः, तथाऽपि
त्वं शून्यः कार्याकार्यविचाररहित एवासि, इति को नयः ? न
काऽपि नीतिस्तवेत्यर्थः । किञ्चूतेन ? बृहस्पतिपुरोधसा बृहतां
देवानां गुरुत्वात् पतिः बृहस्पतिः मनीषादित्वात्त्रिपातः, स पुरोधाः
पुरोहितो यस्य, कुमारः कार्तिकेयः सेनानीः सेनापतिर्यस्य, सेनां
नयतीति क्विप्, “कव्याद्यनेकाचः—” इति यत्वम् । “लोपोऽस्थसोः
—” इति अस्तेः भौ सलोपः ॥ ७ ॥ भ० म०

तदेव दर्शयन्नाह, यदीति —विनासा विगता नासा यस्याः,
ज्ञानैव नाशिकेति “केऽणः” इति ङ्रस्त्वत्वे रूपम् ; तस्या नसादेशस्य
विधीयमानत्वात् अत्र सम्भव एव नास्ति । “विनसा” इति पाठा-
न्तरं, तत्र विगता चासी नाशिका च विनाशिका, तत इत्यन्तः

करिष्यमाणं विज्ञेयं कार्यं किन्तु कृतं परैः ? ।

अपकारे कृतेऽप्यज्ञो विजिगीषुर्न वा भवान् ? ॥६॥

लक्षणायां तृतीयायां “पद्मोमास—” इत्यादिना नसादेशः, विग-
तया नामिकयोपलक्षितेत्यर्थः, विगता नासिका अस्या इति बहु-
श्लोहिणा व्याख्याने “अज्ञनासिकायाः—” इत्यादिना अच् नसा-
देशश्च प्राप्तः, तस्य संज्ञाविषयत्वात् “उपमर्गाच्च” इत्यसंज्ञार्थं
विधेयमानो न भवति ‘विद्यो वक्तव्यः’ इति आदेशो बाधकः । हे
नाथ ! यद्यहं विनासा इतवान्धवा नायास्यं न आयाता भविष्यं,
तदा तद्विदं सर्वं भ्रात्रोर्बन्धं नासाच्छेदश्च नाज्ञास्यः न ज्ञातो-
ऽभविष्यः, क्रियाऽतिपत्तौ लङ् । अज्ञाने कारणमाह, प्रमाद्यन्
विषयेषु प्रमादं गच्छन्, चारदुर्दलः चारहीनः, चारा हि चक्षुरज्ञां
कार्याकार्यज्ञानाय, लोके चरतीति चरः, पचाद्यच्, चर एव
चारः, प्रज्ञादत्वाद्दण् ॥ ८ ॥ ज० म०

यदोति ।—हे नाथ ! विनासा इतवान्धवा च सती यद्यहं
नायास्यं तदा त्वामिदं सर्वं पूर्वोक्तं नाज्ञास्यः, या-ज्ञाभ्यां, “ध्वर्धामन्धवे
द्यौ” । अज्ञाने हेतुमाह, प्रमाद्यन् विषयेषु अनवधानतां गच्छन्,
“यन्योश्मादि—” इति शमादित्वाद्दोर्ध्वं, “प्रमादोऽनवधानता”
इत्यमरः ; चारेण दुर्दला हीनः, “राजा चारैर्जगत् कृत्स्नं प्राप्रथा
लोकसम्पत्तेः” इति हि शास्त्रम् । विनासा इति विगता नासा
नासिका यस्याः सा विनासा । केचित्तु विगतया नामिकया उप-
लक्षिता विशेषणे तृतीया, “पाददन्त—” इति नसादेशः इत्याहुः ।
बन्धुरेव बान्धवः, चर एव चारः स्वार्थे षाः ॥८॥ भ० म०

करिष्यमाणमिति ।—परैः शत्रुभिरपचयचिकीर्षया करि-
ष्यमाणं कार्यं विज्ञेयं, किन्तु कृतमेव यत् ? तदवश्यमेव विज्ञेय-
मित्यर्थः, त्वं पुनः परैरपकृतोऽपि अज्ञोऽर्वादिदत्तस्वरूपः, यतो

वृत्तस्त्वं पात्रे समितैः खट्वाहृदः प्रमादवान् ।

पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥१०॥

विजिगीषुर्न वा ? भवान् सुतो न राज्यं सन्धावयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ज० म०

करिष्यमाणमिति।—परैः प्रवृत्तिभिः करिष्यमाणमपि कार्यं विज्ञेयम् अर्थास्त्रिगौषुणा, किम् कृतम् ? तदवश्यमेव विज्ञेयमित्यर्थः, परे कृतेऽपि अपकारे भवान् अन्नः अतो भवान् न वा विजिगीषुः, “जोर्गः सन्त्यो” इति गिः, जानातीति ज्ञः, “कृगृ-ज्राप्ती—” इति कः, “उखेची—” इत्यादिना आकारलोपः, आद-क्तात् छेनेष्टसिद्धौ “अगृञ्जा—” इत्यत्र ज्ञाप्रहणेन “हनजनात्—” इत्यत्र उपपदस्येव विषयः, “कृगृञ्जा—” इत्यत्र तु उपपदेऽनुपपदे विषय इति ज्ञापितम् । वाशब्दः आद्येपे प्रश्ने वा ॥८॥ भ०म०

वृत्त इति ।—अत्यन्त-गामिनीति “अवारपारा—” इत्यादिना खः, तस्य भावोऽत्यन्तीनत्वं नैवात्यन्तीनामत्यन्तगामिनी श्रियं नेता न प्रापणशीलः, “दन्” इति ताच्छौलिकस्तृन्, “न लोका—” इति प्रष्टोप्रतिषेधः, यद्यापि महोदयं राज्यं प्राप्तवानसि तथाऽपि न चिरकालमित्यर्थः, यतस्त्वमुन्मनाः अन्तवित्तः, यतः पानशौण्डः पाने प्रसक्तः, “सप्तमी शौण्डैः” इति सः, अत एव प्रमादवान्, अतोऽपि खट्वाहृदः उत्पथप्रखितः, “खट्वा क्षेपे” इति द्वितीयासः ; तत एव पात्रे समितैः भोजनपात्रे एव सन्निहितैः अनुजीवि-भिर्हितः, “पात्रे समितादयश्च” इति क्षेपे सः ॥१०॥ ज० म०

वृत्त इति ।—त्वं श्रियम् अत्यन्तीनत्वम् अत्यन्तगामित्वं न नेता न प्रापयिष्यसि, नीजा द्विकर्मकात् दन्, “दघे कृत्यव्य—” इत्यादौ शीकार्थे दन्वर्जनात् न घी, अत्यन्तशब्दात् “दघे कात्—” इति तद्गामित्यर्थे चीनः, ‘त-त्वे त्वनात्याख्य’ इति पुंभत् ।

अध्वरेष्वग्निचित्वत्सु सोमसुत्वत आश्रमान् ।

अत्तुं महेन्द्रियं भागमेति दुश्चावनोऽधुना ॥११॥

हेतुमाह, पात्रेसामतैर्भोजनवाचे . एव सामतैः सन्निहितैः; कार्यान्तराक्षमैरनुजीविभिर्हतो वेष्टितः, अत्राक्षेपे समासो विभक्त्यलापञ्चभिधानात्; खट्वाकूटः विषयप्रास्थितः, 'क्तेन क्षेपे खट्वाया द्वितीयातत्पुरुषः' इति परे, स्वमते समासे सति मण्डपादिवत् स्वभावादर्थान्तरे वृत्तिः; प्रमादवान् अन्वेषणतायुक्तः, यतः पानशौकः पाने प्रसक्तः, अत एव उच्यते उद्गान्तचित्तः ॥१०॥ भ० म०

अध्वरेष्विति ।—त्वय्येवध्वतेऽधुना दुश्चावनः इन्द्रः आश्रमान् ऐति आगच्छति, आङ्पूर्वस्वेषः "एत्येवत्यट्सु" इति वृद्धिः, सोमसुत्वतः सोमं सुनोतीति "सोमे सुत्र" इति क्तिप्, सोमसुतः सन्निहितेष्वामेष्विति मत्तुप्, "तसौ मत्वर्थे" इति मत्वे तकारस्य जस्त्वं न भवति, "भयः" इति मतोर्वत्वम् । किमर्थमेति ? इत्याह, अत्तुं भक्षयितुं, महेन्द्रियं भागं महेन्द्रः देवता अस्येति "महेन्द्राद्वाणौ च" इति घः; क्व ? अध्वरेषु यज्ञेषु अग्निचित्वत्सु अग्निचितवन्तः अग्निचितः आहितान्नयः, "अग्नी चैः" इति क्तिप् ते सन्ति शेष्विति पूर्ववन्मत्तुप् ॥११॥ ज० म०

अध्वरेष्विति —तत्रैव प्रमादात् अधुना इदानीं दुश्चावनः इन्द्रः अध्वरेषु यज्ञेषु महेन्द्रियं महेन्द्रदेवतं भागम् अत्तुं भक्षयितुम् आश्रमान् ऐति आगच्छति, स भागो राक्षसग्राह्यं प्रवासोदिति भावः । कादृशेषु ? अग्निचित्वत्सु अग्निं चितवान् अग्निचित्वानिः, "वासुस्—" इति चै क्तिप्, "स्वयं तन् पिति" ततोऽस्त्यर्थे "मोङ्मभ्रपादतुः" "न टं तसौ—" इति पटत्वनिषेधात् न "चपोऽपे जव्" । कौडयान् ? सोमसुत्वतः सोमं

आमिचीयं दधि क्षीरं पुरोडाशयं तथौषधम् ।

हविर्हैयङ्गवीनञ्च नाप्युपघ्नन्ति राक्षसाः ॥१२॥

सुतवान् सोमसुत् यजमानः तदयुक्तान्, पूर्ववत् क्षिवादि, सोम-
क्षतामवन् सन्धानं, महेश्वरो देवता अस्वेति "विकारसङ्घ—" इत्या-
दिना इयः ॥१२॥ भ० म०

आमिचीयमिति ।—दध्ना सहितं शृतं पय आमिचा तस्मै
हितमामिचीयं, "विभाषा हविरपूपादिभ्यः" इति क्यती दधि च
क्षीरश्चेति "विभाषा ह्वञ—" इत्यादिना व्यञ्जनत्वादेकवद्भावः, पुरो-
डाशाय हितमौषधं नीवारतण्डुलादि पुरोडाशयम्, अपूपाटित्वात्
यत् । औषधिरवौषधम्, "औषधेरजाती" इत्यण् तण्डुलानामजाति-
त्वात्, "स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनाभ्यातिवत्तन्ते" इति नपुं-
सकलिङ्गता, हविः ह्यते इति हविः, "अचिंशुची—" इत्यौषादिक
इस् ; हैयङ्गवीनं घृतं, क्षी गोदोदस्य विकार इत्यर्थे हैयङ्गवीनं,
"संज्ञायाम्—" इति निपातनात् खञ् ह्यङ्गादेशश्च, तानि
नाप्युपघ्नन्ति राक्षसाः, त्वय्युदासोने सात ॥१२॥ ज० म०

आमिचीयमिति ।—अधुना राक्षसा अपि एतानि वस्तूनि न
उपघ्नन्ति. अपिशब्दः पूर्वापेक्षया ; कानि ? आमिचायै हितं दधि
दुग्धञ्च, 'व्यञ्जनत्वे समाहारः' इति परः ; स्वमतेऽभिध. नात् ;
"आमिचा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्विधियोगतः" इतिार्थे ईयः ;
तथा पुरोडाशाय हितम् औषधं नीवारतण्डुलादि, पुरो दश्यते
इति पुरोडाशाऽन्नविकारः पिष्टकादिः. निपातनात्, ततो हितार्थे
यः, औषधिशब्दात् स्वार्थे णः औषधं. कश्चित् "स्वार्थिका प्रकृतितो
लिङ्गवचनाभ्यातिवत्तन्ते" इति कौश्लं, हविर्हैयञ्च 'हु दाने'
"मासुस्—" इति इस्, क्षी गोदोदस्य विकारो हैयङ्गवीनं निपात-

युवजानिर्धनुष्याणिभूमिष्ठः खविचारिणः ।

रामो यज्ञद्रुहो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥ १३ ॥

नात् । “तत्तु हैयङ्गवोर्नं यत् छी गादोहोर्नवं छृतम्” इत्यमरः ॥ १२ ॥ भ० म०

इदानीं कार्यप्रदर्शनेन प्रोक्ताऽऽयितुमाह, युवजानिरिति ।— युवतिः यौवनवती जाया यस्य युवजानिः “जायाया निङ्-
वलिलोपः, “स्त्रियाः पुंवत्—” इति पुंवद्भावात् स्त्रीप्रत्ययो निवृत्ते,
धनुष्याणिः पाणौ धनुयस्य, “प्रहरण—” इत्यादिना परनिपातः ।
भूमिष्ठः भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः नाकाशचरः. “सुपि स्थ.” इति
कः, “अस्वास्व—” इत्यादिना षत्वम् । कालकल्पशिलीमुखः
मृत्युतुल्यशरः रामः राक्षसान् हन्ति, खविचारिणः आकाश-
चरणशैलान्. “सुप्यजातो—” इति णिनिः ; यज्ञद्रुहः क्रतु-
विघातकान् इति भावः । द्रुहेः क्विपि रूपम् ॥ १३ ॥ ज० म०

युवजानिरिति ।—भूमिष्ठोऽपि रामः खविचारिणोऽपि यज्ञ-
द्रुहो राक्षसान् हन्ति, भूमौ तिष्ठतीति “हनजनात्—” इति ड,
षत्वं मनोषादत्वात् । खे आकाशे विचरितुं शैल येषां, तथा
‘सुवन्तोपपदे ताच्छोख्ये णिन्’ इति परः ; स्वमते खे विचरन्तीति
ग्रहादित्वात् णिन्, यज्ञाय द्रुह्यन्तीति क्विप् । कौटुम्भो राम ?
युवजानि युवतौ जाया यस्य स तथा, ‘बहुद्रुहो जायाया-
इजानस्य’ इति परः, स्वमते जायासमानार्थो जानिशब्दोऽस्ति,
“जनौसोमन्तिनोवध्वोः” इत्यनुशासनात्, जनौशब्दस्य स्वार्थिक-
ण्यारन्तस्य जानिरिति रूपं वा, “पुंवत् स्त्रुक्तपुंस्क—” इति
पुंवद्भावः ; धनुः पाणौ यस्य स तथा, षत्वविधानं “गवाक्षज लै”
इत्यत्र व्याख्यातम् ; ईषदूनः कालः कालकल्पा यमतुल्य इत्यर्थः,
तादृशः शिलीमुखा बाणो यस्य स तथा, “त्यादेशोने—” इति
कल्पः ॥ १३ ॥ भ० म०

मांसान्योष्ठावलोप्यानि साधनीयानि देवताः ।

अश्रन्ति रामाद्रक्षांसि विभ्यत्यश्रुवते दिशः ॥१४॥

कुरु बुद्धिं कुशाग्रियामनुकामीनतां त्यज ।

लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीयतां नय ॥१५॥

मांसानोति ।—ओष्ठावलोप्यानि ओष्ठाभ्यां छेदाहानि शक्यानि वा, अर्हार्थं शक्यार्थं वा कृत्यः “कृत्येरधिकार्यवचने” इति सः ; साधनीयानि यज्ञस्य साधनाय हितानि, “तर्क्यं हितम्” इति छः ; “साधनीयानि” इति पाठान्तरम् ; तत्र सवनं स्नानं, तदुद्यागात् स्नातकोऽपि तद्योच्यते, तत्र भवः सावनो यज्ञः, “तस्मै हितानि” इति छः, तानि मांसानि देवता अश्रन्ति भुञ्जते, न राक्षसा रक्षांसि, किन्तु रामात् विभ्यति, “वा नपुंसकस्य” इतिः शत्रुर्नुमभावपक्षे रूपम् ; दिशोऽश्रुवते व्याश्रुवन्ति ॥१४॥ ज० म०

मांसानोति ।—इदानीं देवता मांसानि अश्रन्ति, रक्षांसि तु रामात् विभ्यति दिशोऽश्रुवते व्याश्रुवन्ति, पलायन्ते इत्यर्थः । कौटुम्बिकानि मांसानि ? ओष्ठावलोप्यानि ओष्ठाभ्यां छेत्तुं शक्यानि, ‘सुप्तं छेदने’ ‘ते व्याः शक्यार्ह्य—’ इति शक्यार्थं घ्यण् ; साधनीयानि स्वर्गादेः साधनाय यज्ञस्य हितानि, सुरसभायाः साधनं घृतादि तेन संस्क्रान्तानि वा, अश्रन्तीति ‘अश्र भोजने’ ‘श्राध्वोः—’ इत्यालोपः, विभ्यतीति ‘वि भौ छि भीत्यां’ शब्दः “द्वादी रे हिः” “हेः शत्रुर्नुष् शौ” इति पक्षे, नुष्पोऽभावः, अत्यन्तमिति केचित्, तदा “अन्तोऽहे” इत्यम् । ‘अश्रु ङ् न व्यतिसंहत्योः’ ‘श्रुध्वोः—’ इत्युक्त्वा “मान्तोऽटनतः” ॥१४॥ म० म०

कुर्विति ।—कुशाग्रियां कुशाग्रमिव सूक्ष्मां, “कुशाग्राच्छः” इति इवार्थं छः ; सूक्ष्मबुद्धिर्मा भूदित्यर्थः, अनुकामीनतां त्यज

सहायवन्त उद्युक्ता बहवो निपुणाश्च याम् ।

त्रिममाशासते लोकां तां हस्तेकृत्य मा-श्वसीः ॥ १६ ॥

यथेच्छगामितां त्यज, “अवारपार—” इत्यादिना खः ; परम्परीणां परांशापरांश्च अनुभवतीत्यर्थे परापरशब्दात् “परोवर—” इत्यादिना खः परादेशश्च, तां लक्ष्मीं क्रमाघातां त्वं पुत्रपौत्रीषतां नय, पुत्रांश्च पौत्रांश्चानुभवतीति खः तस्य भावः, पुत्रपौत्रानुगामिनीं कुर्वित्यर्थः ॥ १५ ॥ ज० म०

कुर्विति ।—त्वं बुद्धिं कुशाग्रोयां कुशाग्रमिव सूक्ष्मां कुरु, “विकारसङ्घ—” इति कुशाग्रादिशब्दार्थे ईयः ; अनुकामीनतां कामस्य अभिलाषस्य अनु पश्चाद्गामितां यथेष्टाचरणं त्यज, अनुकामात् तद्गामिन्यर्थे “ठचे कात्—” इतीनः, परम्परीणां क्रमाघातां लक्ष्मीं पुत्रपौत्राधीनतां नय प्रापय, परश्च परतरश्च इति हन्वे परम्परादेशो निपातनात्, ततस्तदनुभवतीत्यर्थे पूर्वेषु ईनः ॥ १५ ॥ भ० म०

सहायेति ।—याश्च त्रिं त्वदीयां शौर्योपात्तां सहायवन्तः ससहाया उद्युक्ता उक्ताहवन्तो निपुणाः कुशला आशासते इच्छन्ति, आङ्गः ‘शासु इच्छायाम्’ इत्यादादिकस्यात्मनेपादनीरूपम्, “आत्मनेपदेष्वनतः” इत्यदादेशः ; तां हस्तेकृत्य स्त्रीकृत्य मा श्वसीः आश्लासं मा कार्षीः, चञ्चलत्वात्, यदाह लोलामिति “ह्यन्तश्चञ्चलसजागृषि—” इति वृद्धिप्रतिषेधः, “इट इटि” इति सिचो लोपः, “नित्यं हस्ते पाणौ—” इति गतिसंज्ञायां समासे स्ववादेशः । ॥ १६ ॥ ज० म०

सहायवन्त इति ।—सहायवन्तः प्रशस्तसहाययुक्ता उद्युक्ता उद्योगिनः, बहवो निपुणाः कर्मकुशला यां त्रियम् आशासते इच्छन्ति, तां त्रियं हस्तेकृत्य स्त्रीकृत्य मा श्वसीः आश्लासं मा

लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात् ।

अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युच्छलेनान्यं निरोक्षते ॥ १७ ॥

योषिट्ठन्दारिका तस्य दयिता हंसगामिनीः ।

कार्षीः, यतो लोलां चक्षुलाम, आडः 'शाम इच्छायाम्' अदादि-
रात्मनेपदौ, हस्तेशब्दः सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽव्ययः स्त्रीकारे
वर्त्तते, "हस्ते पाणौ प्राध्वम—" इत्यादिना समासः, "व्याटनजः
क्वा यप् से" आडः शासः "व्या मिः" "हसादेः सेमः—" इत्यादौ
श्वसवर्जनात् त्रिः ॥ १६ ॥ भ० म०

तां लोलता दशंयन्नाह, लक्ष्मीरिति ।—त्वयैवं न मन्तव्यम्
अन्यः प्रार्थ्यमानाऽपि न मा परित्यजतोति, यतः छलेन व्याजेन
अन्यं निरोक्षते, किमर्थम् ? पुंयोगमाशंसुः अभिलषन्तां,
"सनाशंसभिच उः" ; कुतूहलात् काऽप्य इवशेष इति स्नेहा-
दान्तिके अदूरेऽपि स्थिता पत्युः "दूरान्तकार्षीः—" इत्यादिना
षष्ठी ; कुलटेव बन्धकौष, शकन्वादिषु दर्शनात् पररूपम्
॥ १७ ॥ ज० म०

लोलतां दशंयति, लक्ष्मीरिति ।—लक्ष्मीः पत्युरन्तिके स्थिता-
ऽपि सुतरां दूरस्था कुतूहलात् अन्यं पुरुषं छलेन व्याजेन
निरोक्षतं कनापि छिद्रेण गन्तुमित्यर्थः, यतः पुंयोगमाशंसुः
अभिलषन्तो, एकेन पुंसा दृष्टिर्नास्तौत्यर्थः, अत एव कुलटा इव
असतीव, कुलान्यटति पचादित्वाटन्, मनौषादित्वाटकारसोपः,
"सन्भिचाशंस उः" इति आङ्पूर्वशंसेहः ॥ १७ ॥ भ० म०

युवजानिरित्युक्तं, तद्दयोषित्प्रलोभनायाह, योषिटिति ।—
योषिञ्चासौ वृन्दारिका चेति "वृन्दारक—" इत्यादिना सः,

दूर्वाकाण्डमिव श्यामा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥ १८ ॥

रूपेण प्रियेत्याह, दयिता प्रिया, प्रशस्तत्वे कारणमाह, इह इह गन्तुं शीलं यस्याः. “कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिः ; दूर्वाकाण्डमिव श्यामा दूर्वास्तम्बं तदिव श्यामा, न्यग्रोधपरिमण्डला “उपमानानि—” इत्यादिना संः ॥ १८ ॥ ज० म०

प्रलोभनार्थमिदमुच्यते, योषादिति ।—तस्य रामस्य दयिता प्रिया योषिद्वन्द्वारिका योषितां स्त्रीणां मध्ये द्वन्द्वारिका रूपवतो, हंसवन्नदतीति हंसनादिनो, कर्त्तर्युपपदास्त्रिनि. इति परः, स्वमते ग्रहादित्वात्, हंसनादिनौशब्दः पारिभाषिकोऽप्यस्ति, यथा “गत्या नितम्बिनो या तु हंसशीलानुगामिनो । मत्त-क्लोकिलसंशब्दा सा ज्ञेया हंसनादिनी ॥” दूर्वाकाण्डमिव तत्तुल्या क्लयाङ्गोत्थर्थः, दूर्वाकाण्डवत् श्यामवर्णैति व्याख्यानं पुराणविरुद्धं, तत्र गौरत्वकथनात् ; श्यामा-न्यग्रोधपरिमण्डलाशब्दौ रूढौ ; यथा “शौते सुखोणसर्वाङ्गी योषे तु सुखशोतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कथ्यते ॥” “स्तनौ सुकठिनौ यस्या नितम्बे च विश लता । मध्ये क्षीणा भवेत् या सा न्यग्रोधपरिमण्डला ॥” अग्निपुराणे स्त्रीरूपलक्षणाध्याये न्यग्रोधपरिमण्डल-लक्षणमुक्तं, यथा “प्रसारतभुजस्येह मध्यभागदयान्तरम् । उच्छ्रायेण समं यथ्य न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥” इति । केचित् तु दूर्वाकाण्डमिव न्यग्रोधपरिमण्डला न्यग्रूणञ्चैति न्यग्रोधम् अधः प्रसृतं परितो मण्डलं नितम्बमण्डलरूपं यस्याः, दूर्वाकाण्डमपि अधः प्रसरति नोपरिष्टादित्याहुः । अन्ये तु न्यग्रोधस्य वटस्य इव परिमण्डलं परिणाहो नितम्बभागे यस्याः. एकदेशधर्मेणापि समुदाशोपमानतादर्शनादित्याहुः । श्यामा अप्रसूतेति केचित् “अप्रसूताङ्गनायाञ्च श्यामा मोमलनीषधौ । त्रिवृताशारिवा-शुन्द्रीनिशक्त्वाप्रियङ्गुषु ॥” इति विश्वः ॥ १८ ॥ भ० म०

नास्यं पश्यति यस्तस्या निस्ते दन्तच्छदं न वा ।
संश्रुणोति न चोक्तानि मिथ्याऽसौ विहितेन्द्रियः ॥ १९ ॥

सारोऽभाविन्द्रियार्थानां
यस्यासौ तस्य नन्द्युः ।
तल्पे कान्तान्तरैः सार्धं
मन्येऽहं धिङ्निमज्जथुम् ॥ २० ॥

नास्यमिति ।—तस्या आस्यं मुखं यो न पश्यति, दन्तच्छदम्
श्रोष्ठं, छाद्यते अनेनेति घः “छादेर्घेऽद्गुपसर्गस्य” इति ऋक्सः,
दन्तानां छदं न वा निस्ते न चुम्बति, ‘णिसि चुम्बने’ इत्या-
दादिक आत्मनेपदौ, “इदितो नुम् धातोः” उक्तानि उदितानि
न संश्रुणोति “समो गमि—” इत्यादिना तङ् न भवति, अकर्म-
कादित्यधिकारात्, मिथ्याऽसौ विहितेन्द्रियः इत्येव तस्य वेधसा
विहितानि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि ॥ १९ ॥ ज० म०

नास्यमिति ।—यस्तस्या आस्यं मुखं न पश्यति, न वा दन्त-
च्छदम् श्रोष्ठं निस्ते चुम्बति, ‘णिसि लङ् चुम्बने’ न वा
तस्या उक्तानि भावितानि संश्रुणोति, असौ पुरुषः विहितेन्द्रियो
विधात्वा कृतन्द्रियो मिथ्या प्रयोजनाभावात् तस्य चक्षुरादीनि
मिथ्येति भावः । “इथा” इति क्वचित् पाठः ; इथा विहितानि
इन्द्रियाणि यस्य स तथा, दन्ताश्चाद्यन्तेऽनेनेति “छादेः तमन्-
कोस् घे स्वः” इति ऋक्सः, “घे स्वः” इत्युक्तेः “नान्त्रान्ये तिक् च”
इति मञ्जायां चप्रत्ययो बोध्यः । “ओष्ठाधतौ तु रदनच्छदौ” इत्यमरः
॥ १९ ॥ म० म०

सार इति ।—इन्द्रियार्थानां मध्ये सारोऽसौ दयिता इन्द्रि-
यार्थः, रूपाद्यतिशययोगात्, यस्यासौ सम्पद्यते तस्य नन्द्युः

न तं पश्यामि यस्यासौ

भवेन्नोदेजया मतेः ।

त्रैलोक्येनापि विन्दस्त्वं

तां क्रौत्वा सुकृती भव ॥ २१ ॥

आनन्दचेतसः, तस्ये शयनीये यस्य कान्तान्तरेरन्यस्त्रीभिः साह
निमज्जयुं शयनं, सर्वत्र “ट्टितोऽष्टुच्” तस्य धिक् कुक्षितमहं
मन्ये, “उभयवर्तसाः” इत्यादिना धिगशागे द्वितीया ; तथा,
साहं शोभनमित्थयादुक्तं भवति ॥ २० ॥ ज० म०

सार इति ।—इन्द्रियस्य अर्था त्रिषयाः स्रक्चन्दनवनि-
ताटयस्तेषां मध्ये असौ सीतेव सारः श्रेष्ठा, यस्य असौ सीता
विद्यते तस्यैव नन्दशरानन्दः, कान्तान्तरेः साहं तस्ये शय्यायां
निमज्जयुं निमज्जनं शयनं धिक्, तथैव साहं युज्यते इत्यहं
मन्ये, उभयत्र “ट्टितोऽष्टुभावे” “धिक्समया—” इति द्वितीया
॥२०॥ म० म०

न तमिति ।—मवेद्या न तं पश्यामि जानामि जगति
यस्य सखन्धिन्याः मतेचेतसः उदेजया उल्काम्पि नाऽनौ न भवेत्,
चित्तस्योभजनिकेत्यर्थः, उदेजयते इति “अनुपसर्गाङ्गम्य—” इति
कर्त्तरि शः, कृद्योगे कर्मणि षष्ठी ; तस्मात् त्रैलोक्येनापि त्रयश्चैते
जोकाश्चेति त्रिलोकाः न एव त्रैलोक्यं, चातुर्वर्ष्यादित्वात्
स्वार्थे षञ्, ‘स्वार्थिका अतिवर्त्तन्ते’ इति नपुंसकत्वं, तेनापि तर्हि
क्रौत्वा लब्ध्वा विन्दः, त्वं सुकृती भव पण्डितो भव, आख्या
वा भव, पाण्डित्यमस्य त्रैलोक्यमात्रेणापि स्त्रीरत्नं क्रौत्वाः लब्ध-
मिति, विन्दतीति तेनैव सूत्रेण शः । ॥२१॥ ज० म०

न तामिति ।—असौ सीता यस्य मतेऽदेजया शोभजनिक्या
न भवेत्, तं पुरुषं साहं पश्यामि, त्रैलोक्येनापि तां क्रौत्वात्वं

नैवेन्द्राणी न रुद्राणी
 न मनावी न रोहिणी ।
 वरुणानो न चाम्नायी
 तस्याः सीमन्तिनी समा ॥ २२ ॥

विन्दे लाभवान् सुकृतो च भव, सुकृतो पुण्यवान् शोभनः कृतो
 पाण्डितो वा, तत्कृत्यणादेव तव काभवत्त्वं पुण्यवत्त्वं पाण्डित्यञ्च
 सफलम अन्यथा निष्फलमिति भावः. 'एजृ कम्पे' 'एजेरुदः
 शः' इति परः, स्वमते "माहिमाति—" इत्यादिना अगेरित्त्वञ्च
 नञा निर्दिष्टञ्च व्याभचारात् शः । 'विद शपञौ लाभे' पूर्वेण
 शः, मुचाटित्वात् नण् ; त्रिलोकेव त्रैलोक्यं, स्वार्थे षाण् ;
 "स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि" इति वाक्यात्
 स्त्रौवत्वम् ॥ २१ ॥ भ० म०

अन्या अपि स्त्रियः सन्तीति चेदाह, नैवेति ।—तस्यास्तु
 स्त्रीतीया. "तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्—" इति षष्ठी, न काचित् सीम-
 न्तिनी स्त्री समा तुल्या, 'सीमन्तः केशवेशे' इति पररूपत्वम्,
 अन्यत्र सीमान्तः, न विद्यते यस्या इति इति, इन्द्राणी इन्द्रभाष्या,
 न सम्यक्, किं पुनरन्या ? तथा रुद्राणी रुद्रभाष्या, वरुणानो
 वरुणभाष्या, "इन्द्रवरुण—" इत्यादिना षानुक्, मनावी मनु-
 भाष्या, "मनोरी वा" इत्यौकारः, चाम्नायी अग्निभाष्या, "वृषा-
 ष्यग्निकुम्भितकुम्भित—" इत्यादिना ऐरिति, सर्वत्र "पुंयोगा-
 टाख्यायाम्" इति डौष्, रोहिणी चन्द्रभाष्या, रोहितशब्दात्
 "वर्षाटनुदात्तात्—" इत्यादिना डौष् नकारश्च, वरुणानो न

* "वरुणाणी न चाम्नायी" इत्यत्र "वरुणानो न चाम्नायी" इति जयमङ्गलासम्मतः

प्रत्यूचे राक्षसेन्द्रस्ता-

माश्वसिद्धि विभेषि किम् ? ।

त्यज नक्तञ्चरि ! क्षीभं

वाचाटे ! रावणो ह्यहम् ॥२३॥

अग्नायीत्यत्र प्रतिषेधः एकः पूर्वेण योज्यः द्वितीयः परेषेति । “न चाग्नायी” इति पाठान्तरम् ॥ २२ ॥ ज० म०

नेवेति ।—काऽपि सीमन्तिनी स्त्री तस्याः सीतायाः समा तुल्या न, सर्वत्र नज्मस्वन्त्यादिह नज्मस्वन्त्य उपपद्यते, इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी तस्याः समा न एव निश्चये. “ब्रह्मरुद्रभव—”इत्यादिना पत्न्या ईप् आनङ् च ; रुद्राणो रुद्रस्य पत्नी पार्वती समा न, पूर्ववत् ईप् आनङ् च ; मनावो मनोः पत्नी शतरूपा न समा, “नारीमखी—”इत्यादिना निपातः ; रोहिणी चन्द्रस्य भार्या न समा, पूर्वेण निपातः ; वरुणानी वरुणस्य पत्नी न समा, “ब्रह्मरुद्र—”इतीप् आनङ् च ; अग्नायी अग्नेः पत्नी न समा, “वृषाकप्यग्नि—”इतीप् ऐङ् च । केचित्तु इन्द्राणी न समा, कीदृशो ? प्रशस्तसीमन्तयुक्ता, एवं रुद्राण्यादावित्याहुः । “सीमन्तः कथ्यते स्त्रीणां केशमध्ये च पृष्ठती” इति हलायुधः, मनीषादित्वात् साधुः । तस्या इति “समाथैन—”इत्यादिना षष्ठी ॥२२॥ भ० म०

प्रत्यूचे इति ।—राक्षसेन्द्रो रावणः राक्षसीं प्रत्यूचे प्रतिवचनमुक्तवान्, आश्वसिद्धि खेटं त्यज, “रुदादि—”इत्यादिना इट् ; विभेषि किम् ? किमर्थं तापसकात् ? हे नक्तञ्चरि ! मदिषये क्षीभं रोषं त्यज, वाचाटे ! बहुभाषिणि ! “आलजाटचौ बहुभाषिणि” यस्मादावणोऽहम्, अनेनात्तोत्कर्षमाषेदयति ॥ २३ ॥

ज० म०

मामुपास्त दिदृक्षावान्

याष्टीकव्याहतो हरिः ।

आज्ञालाभोन्मुखो दूरात्

काऽक्षेणानादरेक्षितः ॥ २४ ॥

प्रत्यूचे इति ।—स राक्षसेन्द्रो रावणः तां सूर्पणखां प्रत्यूचे प्रत्यू-
त्तरमाह स्व, आश्वसिहि खेद त्यज, “रुद्धो यो—” इति इम; किं
विभेषि तापसकात् ? हे नक्तश्चरि । शोभं दुःखं मयि रोषं वा
त्यज, हे वाचाटे ! बहुनिन्द्यभाषणशीले ! हि यस्मात् अहं रावणः,
प्रसिद्धनामानुवादात् उल्कर्षः सूचितः, वाचोऽस्यर्थे “वाग्मिवाचाट-
वाचालाः” इति निपातः, “वाचाटो बहुगर्हवाक्” इत्यमरः ;
रावणस्य विश्वसोऽपत्यं रावणः ‘विश्वसः अपत्यार्थे णः’ इति
परः, स्वमते सर्वभूतानि रावयति आक्रन्दयति रावणः, नन्द्यादि-
त्वादनः, किंवा हिंसनधर्मत्वात् रावणः, हिंसार्थ-रुधातोरनटि
रवणं, ततः अस्य शीलम् इत्यर्थे “विकारसङ्घ—” इत्यादिना णः,
अत्रापि वा नन्द्यादित्वादनः, ततः स्वार्थे णः, ‘रु ल ध्वनी’ ‘रु
ङ् बधे गत्याम्’ ॥ २३ ॥ भ० म०

तमेव स्फुटयन्नाह, मामिति ।—मामुपास्त सेवितवान्
हरिरिन्द्रः, दिदृक्षावान् द्रष्टुमिच्छावान्, आत्मदर्शनेच्छावानि-
त्यर्थः, दूरादेव याष्टीकैः वेदग्राहिभिर्व्याहतोऽपसारितः,
“कर्तृकरणे कृता—” इति सः, यष्टिः प्रहरणमेषामिति “शक्ति-
यष्ट्योरोक्कक्” ; आज्ञालाभे किमभिधास्यतीत्युक्तः उन्मुखः
तत्परः, सप्तमीति योगविभागात् सः ; अनादरेक्षितः अवज्ञा-
विलोकितः काऽक्षेण कुदृष्ट्या, “का पथ्यक्षयोः” इति कुशब्दस्य
कादेशः, यदि तत्पुरुष इत्यनुवर्त्तते तदा कुक्षितमञ्जमिति

विरुग्णोद्ग्रधारायः

कुलिशो मम वक्षसि ।

अभिन्नं शतधाऽऽत्मानं

मन्यते बलिनं बली ॥ २५ ॥

वियङ्गः, अक्षयशब्देन्द्रियतामान्याभिधायित्वेऽपि ईक्षितशब्दोप-
पदत्वाच्चक्षुषि वर्तते, अथ तत्परुष इति नानुवर्तते सामान्येना-
देशस्तदा कुक्षितमक्षि यस्येति “बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः—” इति
षच् ; काऽक्षेव मयेत्यर्थः ॥ २४ ॥ ज० म०

मामिति ।—हरिरिन्द्रो मामुपास्त सेवितवान्, आसिर्घ्या रूपम् ;
बद्ध्या प्रहरतीति याष्टीकः द्वारि नियुक्तः यष्टिप्रहारकपुरुषः,
“दधे कात्—” इति णीकः ; तेन व्याहृतस्ताडितोऽपि टिट्ठावान्
द्रष्टुम् इच्छावान्, मदाज्ञाया लाभनिमित्तम् उन्मुढः जर्हमुखः,
दूरात् समीपगमनायोग्यत्वात्, मया तु काऽक्षेण कुट्ट्या अना-
दरेणावन्नया ईक्षितः अवलोकितः, कुक्षितमक्षं काऽक्षम्, इन्द्रिय-
सामान्यवाचिनोऽक्षशब्दस्यात्र प्रकरणाच्चक्षुरेवेत्यर्थः, कुक्षितमक्षि
यस्येति वा “सकथ्यक्ष्णः षः स्वाङ्गे” इति षः, “काऽक्षे” इति कोः
कादेशः, तत्र अक्ष इति इन्द्रियवाचकस्याटन्तस्य कृतसमासान्तस्य
अक्षिशब्दस्य च ग्रहणम्, ईषदक्षं काऽक्षम् इति वररुचिः, तदा
काटाक्षे तात्पर्यं, “कीरोषदर्थे” इति कादेशः ॥ २४ ॥ भ० म०

विरुग्णेति ।—विरुग्णानि अवसन्नानि कुक्षितानि उद-
ग्राणि महान्ति धारायाणि यस्य स कुलिशो वक्षः मम वक्षसि
पतितः सन् बली आत्मानमभिन्नं शतधां शतप्रकारं, “सङ्गायत
विधार्थे धा” ; बलिनं मन्यते अहो ! बलवानर्हं, न येन शतधा
भङ्ग इति, तस्य देवतारूपत्वात् बलमस्यैव आत्मानं बलिनं
मन्यते इवेत्युपप्रेक्षा ॥ २५ ॥ ज० म०

कृत्वा लङ्काद्रुमालानमहमैरावतं गजम् ।

बन्धनेऽनुपयोगित्वान्नतं दृणवदत्यजम् ॥ २६ ॥

आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्व्रतकान्तिभिः ।

ध्वस्ताम्बकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः सन्निधिः सदा ॥ २७ ॥

विरुणेति ।—कुलिशो वक्ष्य आत्मानं वक्षिनं मन्यते, कुतः ? इत्याह, मम वक्षसि शतधा शतप्रकारेण अभिन्नं केवलं विरुग्-
चानि भग्नानि उदघाणि महान्ति धाराघाणि यस्य तादृशः, बलो
वस्तुतो बलवानपि महलस्य भङ्गादेव बलं जानाति, असुरसमूह-
विदारणादपीदमेव तस्याधिकमुत्कर्षस्थानमित्यर्थः, तस्य देवता-
रूपत्वान्ननमस्येव उष्येचामात्रं वा मन्यते इव इत्यर्थः, “सङ्गाया
धाच् प्रकारे” ॥ २५ ॥ भ० म०

कृत्वेति ।—एषालीयते इत्यालानम्, अधिकरणे ख्यट् “विभाषा
लीयतेः” इत्यात्वम् ; लङ्काद्रुमा आलानानि यस्यैरावतः ख्यस्य
गजस्य तं कृत्वा, नतं नम्रमुखं दृणमिव मत्वा सोऽहमत्यजं
त्यक्तवान्, बन्धनेऽनुपयोगित्वात् प्रयोजनाभावात् ॥ २६ ॥ ज० म०

कृत्वेति ।—लङ्काद्रुम एवालानं बन्धनस्तम्भो यस्य तथाभूतम्
एरावतं गजं कृत्वा नतं नम्रं तम् अहं दृणवत् अत्यजम्, अथवा
तं गजं दृणवत् न अत्यजम् ? अपि तु अत्यजमेवेति शिरस्खालने
नञ् । कुतः ? इत्याह, बन्धनेऽनुपयोगित्वात् स्वयमेव वशीभूत-
त्वात् अनुपादेयत्वाद्वा, आलीयतेऽस्मिन्नित्यालानम्, आधारेऽनट् ;
“मिम्योर्यव्णौ डाऽखर्णाल सियसु वा” इति पक्षे डा, इरावान्
समुद्रः तत्र जात इति “दृषे कात्—” इति षणः ॥ २६ ॥ भ० म०

आहो इति ।—आहोपुरुषस्य भावः, मनोघाटित्वात् बुञ् ;
आहोपुरुषिका कार्यसिद्धावपि तत्साधने वृत्तिः तां मम सूर्य-
सखे ! पश्य, सद्व्रतकान्तिभिः ध्वस्ताम्बकारेऽपि पुरे पूर्णेन्दोः

हृतरत्नस्युतोद्योगो रत्नोभ्यः करदो दिवि ।

पूतक्रतायीमध्येति सत्रपः किं नु गोत्रभित् ? ॥२८॥

पूर्णचन्द्रस्य सन्निधिः सदा सन्निधानं, न पुनस्तेन कृत्यं, रत्न-
प्रभाभिरेव तत्कृत्यस्य कृतत्वात् ॥ २७ ॥ ज० म०

आहो इति ।—ममाहोपुरुषिकां पश्य, सद्व्रतकान्तिभिः
सद्व्रतानां प्रभाभिर्ध्वस्तान्धकारे नाशितध्वान्तेऽपि मत्पुरे सदा
पूर्णेन्दोः सन्निधिः, एतेन प्रयोजनाभावेऽपि भौत्या पूर्णभूत्वा
चन्द्रस्तिष्ठति, देवैरपि भौत्या नाशो पीयते, चन्द्रप्रभाणि च रत्नानि
मम सन्तीति सूचितम् । अहमेव पुरुषो यत्रेति सम्भावनाया-
माहोपुरुषिका निपातनात् । “आहोपुरुषिका दर्पात् या स्यात्
सम्भावनाऽऽत्मनि” इत्यमरः ; अहोपुरुषस्य भावः आहोपुरु-
षिका इति केचित्, तदा “विकारसङ्घ—” इति भावे कण्, स्त्रीत्व-
मभिधानात्, “काप्यनाशौरके—” इति अत इत्त्वम् । सदेति
“कुतः ककुड—” इत्यादिना निपातितम् ॥ २७ ॥ म० म०

हृतेति ।—हृतोच्चैःश्रव आदि रत्नो गोत्रभिदिन्द्रः, अत एव
स्युतोद्योगः, दिवि वर्त्तमानोऽपि रत्नोभ्यः करदः राजगार्हा विर्त्त
प्रयच्छन् पूतक्रतायीं शचीं, “पूतक्रतोरे च” इति डीष्, “पंयोगा-
दाख्यायाम्” इति ; सत्रपः सत्रीङ्, किं नाभ्येति ? न टौकते ?
॥ २८ ॥ ज० म०

हृतेति ।—गोत्रभित् इन्द्रो दिवि वर्त्तमानोऽपि सत्रपः सलज्जः
सन् पूतक्रतायीं स्वभार्यामपि नाभ्येति ? नाभिमुख्येन गच्छति
किम् ? अपि तु गच्छत्येव । सत्रपत्वे हेतुमाह ; मया हृतरत्नः
हृतं रत्नं यस्य स तथा, गलितोद्योगः, राक्षसेभ्यः करदः करं
राजगार्हभागं ददातीति डः ; पूतक्रतोरेन्द्रस्य यज्ञी पूतक्रतायी,
“वृषाकप्यग्नि—” इत्यादिना क्त्वे एङ् च ; गोत्रान् पर्वतान् यो
भिनन्ति सोऽतिसौम्यान् इति साभिप्रायं पदम् ॥२८॥ म० म०

अतुल्यमहसा सार्धं रामेण मम विग्रहः ।

व्रपाकरस्तथाऽप्येष यतिष्ये तद्विनियहे ॥ २९ ॥

उत्पत्य खं दशग्रीवी मनोयावी शितास्त्रभृत् ।

समुद्रसविधावासं मारीचं प्रति चक्रमे ॥ ३० ॥

अतुल्येति ।—तदेवंविधस्य मम अतुल्यमहसा अतुल्यतेजसा रामेण सह विग्रहस्त्रपाकरः, “कञ्जो हेतु—” इत्यादिना टः ; तथाऽपि त्वयार्थनया एव च यतिष्ये तद्विनियहे विविधनिग्रह-विषये तस्य यतिष्ये यत्नं करिष्यामि, “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमान-वदा” इति विकल्पेन लटो विधानात् लृङ्ङुदाहृतः ॥ २९ ॥ ज० म०

अतुल्येति ।—यद्यपि अतुल्यमहसा असदृशतेजसा रामेण सार्धं मम विग्रहस्त्रपाकरः, तथाऽपि तस्य विविधनिग्रहे एषोऽहं यतिष्ये यत्नं करिष्ये, त्वयार्थनयेति शेषः । व्रपां लज्जां करोतीति “सुकुष्टः” । निग्रहे इति विषयसप्तमी, निमित्तमात्रेऽपि सप्तमी लोकोपचारादित्यन्ये ॥ २९ ॥ भ० म०

उत्पत्येति ।—उक्तैवं खमाकाशमुत्पत्य मारीचं प्रति चक्रमे यत्र मारीचो राजसस्तत्र गत इत्यर्थः, “अनुपसर्गादा” इति क्लमेस्तङ् ; मनोवटाशु यातं ग्रीवमस्येति “कत्तय्युपमाने” इति षिनिः ; शितास्त्रभृत् गृहीततीक्ष्णचन्द्रहासः, समुद्रस्य सविधे समीपे आवासो यस्य मारीचस्य, सह विधेन सविधमिति व्युत्पत्तिमात्रं शब्दस्तत्समीपकचौ ॥ ३० ॥ ज० म०

उत्पत्येति ।—एवमुक्त्वा दशग्रीवी रावणः खमाकाशम् उत्पत्य मारीचं प्रति लचीकृत्य चक्रमे गतः, “वाऽगिः” इति मं, द्वितीयानिमित्तकस्य प्रतिशब्दस्य मित्वाभावात् ; मन इव ग्रीवं ज्ञात्तेति मनोयावीति ‘कत्तय्युपमाने उपपदे षिन्’ इति परः, रामेणैव दशग्रीवाम् षिन् । व्याघ्रबासी आ वेति वाक्यं कुर्वन्त

सम्पत्य तत्सनीडेऽसौ तं वृत्तान्तमग्निश्रवत् ।

वस्त्रुनाऽथ श्रुतार्थेन तेनागादि दशाननः ॥३१॥

अन्तर्हृत्स्व रघुव्याघ्रात्तस्मात्त्वं राक्षसेश्वर ! ।

यो रणे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधद्भनुः ॥३२॥

क्वचिदुपमानव्यञ्जकशब्दाभावेऽप्युपमानं गम्यते इति सूचितं, तेन मन इव याथोत्थर्थो गम्यते, श्रितं तीक्ष्णमस्त्रं विभर्त्तीति क्विप्, समुद्रस्य सविधे समीपे आवासो यस्य तं “सदेशाऽभ्याससविध-समर्थ्यादसवेश्रवत्” इत्यमरः ॥ ३० ॥ भ० म०

सम्पत्येति ।—असौ दशग्रीवः तत्सनीडे मारीचस्य समीपे, अत्रापि सङ्घे नीडेनेति व्युत्पत्तिमात्रं, समेत्य यात्वा तं वृत्तान्तं सूर्पणखाकथितमग्निश्रवत् आवितवान्, शृणोतेष्वन्तस्य लुङि रूपम् ; तेन मारीचेन श्रुतार्थेन वस्त्रुना वसनशीलेन दशाननः अगादि उक्तः, कर्मणि लुङ् ॥ ३१ ॥ ज० म०

सम्पत्येति ।—असौ रावणः तस्य सनीडे समीपे सम्पत्यं सङ्गत्य तं मारीचं वृत्तान्तं सूर्पणखोक्तम् अग्निश्रवत् आवितवान्, “समीपे निकटासन्नसन्निकृष्टसनीडवत्” इत्यमरः ; अथ अनन्तरं श्रुतार्थेन तेन मारीचेन वस्त्रुना भीतेन दशाननोऽगादि उक्तः, कर्मणि टौ ॥ ३१ ॥ भ० म०

अन्तरिति ।—हे राक्षसेश्वर ! त्वं तस्माद्रघुव्याघ्रादन्तर्हृत्स्व अन्तर्हितो भव, व्यवहितो भवेति यावत्, दधातेर्लोपि “आऽभ्य-स्तयोः—” इत्याकारलोपः, अभ्यासस्य “दधस्तद्योस” इति भष्-भावः, “अन्तर्ही येना—” इत्यपादानसंज्ञा ; यस्मात् स रामः रणे दुरुपस्थानः दुःखेन उपस्थीयते उपगम्यते इति “शातो युच्” ; यतो हस्तरोधं दधद्भनुः हस्तेन रक्षा सदैव यो धनुर्धत्ते स कथं दुरुपस्थानो न भवति ? इत्यशब्दे वृत्तीयान्त-उपप्रदे “सतभ्यास्त्रोप-

भवन्तं कार्तवीर्यीं यो हीनसन्धिमचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम् ॥३३॥

“पीडरुधकर्षः” इति णमुल्, चकारेण ढतीयायाः समुच्चितत्वात्
“ढतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्” इति सः ॥ ३२ ॥ ज० म०

अन्तरिति ।—हे राक्षसेश्वर ! तस्माद्द्रुव्याप्रात् त्वम् अन्तर्ह-
त्स्व स यथा न पश्यति तथा व्यवहितो भव, अन्तःपूर्व-धाञो
गी-स्व“द्वादौ रे द्विः”“भ्रभश्चय—”इत्यादिना खेर्ङ्गस्वः धस्य दच्च,
“भ्रभान्तस्य—” इति दस्य धः, “आ-इगोरालोप्यः—”इत्यालोपः,
“भ्रप्भ्रभोः—”इति धस्य तः, “यतोऽपाय—” इत्यादिना अन्तर्हो
पञ्चमी । हेतुमाह—यो रामो दुरुपस्थानः दुःखेनोपस्थीयते
उपगम्यते, शत्रुभिः समोपगमनमेवाशक्यं, किं पुनर्युद्धम् ? इति
भावः, “आतोऽनोऽदरिद्रः” इति अतः ; यतो हस्तरोधं सदा
धनुर्दधत् हस्तेन रुद्धा हस्तरोधम् ‘आसत्तो ढतीयान्ताद्रुधो
णम्’ इति परः, तेन सदा स्थिरतरं धनुर्दधातीत्यर्थः । केचित्तु
हस्तं रुद्धेत्यर्थं ‘स्वाङ्गात् रुधेर्णम्’, तेनान्यकर्मनिवृत्तिर्हस्तस्य
गम्यते इत्याहुः, स्वमते हस्तं रुधद्दि कार्यान्तरात् व्यावर्तयतीति
“ढात् षण्” धनुर्विशेषणम् ॥ ३२ ॥ भ० म०

तदेव दुरुपस्थानत्वं स्फुटयन्नाह, भवन्तमिति ।—यः
कार्तवीर्यः कृतवीर्यस्यापत्यं सहस्रबाहुः भवन्तं हीनसन्धि-
मचीकरत् हीनेन दुर्वलेन यः सन्धिः तं भवन्तं कारितवान्, तेन
हीनत्वं बलाभिर्जित्य कारित इति दुरुपस्थानमुक्तं, “हक्रोरन्ध-
तरस्याम्”इति द्विकर्मकता ; तस्य कार्तवीर्यस्य यो हन्ता परशु-
रामः, कृतप्रयोगे कर्मण्य षष्ठी ; तेन द्वि तस्याग्निहोत्रधेनुमप-
हृत्य गच्छतः परशुना बाहुसहस्रं ह्वितं, तस्य हन्तारं स रामो
जिगाय जितवान्, जयतेर्बिंदि षातु-प्रकारस्य “सन्-षिटोर्ङ्”

यमास्यदृश्वरौ तस्य ताडका वेत्ति विक्रमम् ।

शूरमन्यो रणाच्चाहं निरस्तः सिंहनर्दिना ॥ ३४ ॥

इति कुत्वम्; नार्वलौकिकं सर्वलोके विदितं, “लोक-सर्वलोकाभ्यां ठञ्” “अनुशतिकादीनाञ्च” इत्युभयपटवृद्धिः । “सार्वलौकिकः” इति पाठान्तरम् । अत्र राम इति योज्यम् ॥ ३३ ज० म०

दुरुपस्थानत्वं स्फुटीकुर्वन्नाञ्च, भवन्तामिति ।—यः कार्तवीर्योऽर्जुनो भवन्तं हीनसन्धिं भग्नसन्धिम् अचोकरत् कृतवान्, कृजः स्वार्थे जिः, “बुभ्यो जिवां” इत्यस्य योगविभागात् क्वचिच्चुरादेरन्यस्मादपि स्वार्थे जिवां भवतीति बोध्यं, तेन “रामो राज्यमकारयत्” इत्यादिप्रयोगाः; यद्वा—हीनजनेन सह सन्धि-सन्धानं मिलनं कारयामास, यद्दयात् भवता हीनजनोऽप्याश्रित इत्यर्थः, “वोऽजो जेः—” इति प्रयोज्यकर्तुः कर्मता; कृतवोर्य-स्वापत्यं कार्तवीर्यः, गगादित्वात् षणः; तस्य कार्तवीर्यस्य हन्तारं परशुरामं स रामो जिगाय “जिगिः सन्-व्योः”; सार्व-लौकिकं सकलत्रयनाशिनं सर्वलोकविदितम्; प्रथमान्पाठे रामविशेषणं, तत्र विदित इत्यर्थे “ढवे कात्—” इति षिण्का, “षित्ते त्रिः—” इति सुभगादित्वात् उभयपटे वृद्धिः ॥ ३३ ॥ म० म०

यमास्येति ।—तस्य रामस्य विक्रमं ताडका वेत्ति ज्ञातवती, “वर्त्तमानसामीप्ये—” इति भूते लट् । कीदृशी? यमास्यदृश्वरौ तच्छरताडिता यममुखं दृष्टवती, सृतेत्यर्थः, “दृशेः क्निप्” “वनो र च” इति डीप्-रेफौ; अहमपि शूरमन्यः शूरमात्मानमन्य-मानः, “आत्ममाने खख” ; सिंहनर्दिना रामेण, सिंह इव नर्द-तीति “कर्त्तर्युपमाने” इति षिनिः; रणाच्चिरस्तः वहिष्कृत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ज० म०

यमास्येति ।—तस्य रामस्य विक्रमं ताडका वेत्ति ज्ञानामि,

न त्वं तेनान्वभाविष्ठा नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ ।

अनुभूतो मया चासौ तेन चान्वभविष्यहम् ॥३५॥

तद्वच वेदि । सा किम्भूता ? यमाच्छहश्वरी यममुखं दृष्टवती, सृतेति यावत्, “वासुस्—” इति दृशेः कानिप्, “चच्छमाहनी—” इति ईप् रङ् च । अहं किम्भूतः ? शूरभ्रान्त्यः आत्मानं शूरं मन्यमानः, “मन्यात् स्वार्थे” इति खग्, शिञ्त्वात् रत्वे “दिवसुतुट—” इत्यादिना यन् ; तेन सिद्धनर्दिना रणात् निरस्तः निराकृतः ; सिंह इव नर्दतीति मनोयायीतिवत् ; वेत्तीति लोकान्तरस्था ताडका इटानीमपि जानातीत्यभिप्रायेण वर्त्तमाने की, ‘वर्त्तमान-क्षामीप्ये भूतेऽपि की’ इत्यन्ये । रणादिति हेतौ पञ्चमी, रणभूमिः सक्ताशात् वहिष्कृतः इति वा ॥ ३४ ॥ भ० म०

न त्वमिति ।—तेन रामेण त्वं नान्वभाविष्ठाः त्वमनेन नानुभूतः, कर्मणि लुङ् चासि “असिच्—” इत्यादिना चिखदिट् एत्वम् ; नान्वभावि त्वयाऽप्यसौ नानुभूतः येनैवमुच्यते, अत्र “चिष्णभावकर्मणोः” इति चिष्ण ; अनुभूतो मया चासौ अशब्दः पुनरिच्छर्थे, मया पुनरसावनुभूतः न शक्यो जेतुमिति, तेन रामेण चान्वभविष्यहमनुभूतोऽहं तेन सह योद्धुमक्षम इति, अत्र चिखद्वौ न कृतः, किन्तु लुङि उत्तमपुरुषैकावचने वक्तादिलक्षण इत्, तेन वृत्तमावात् गुण एवेति ॥ ३५ ॥ ज० म०

न त्वमिति ।—तद्वचने को अहः ? मत्प्रसिद्धैव स दूरीभविष्यति इत्याशङ्क्यामिदमुत्तरं, तेन रामेण त्वं न चान्वभाविष्ठाः न अनुभूतः, कथं त्वत्तोऽसौ भयं स्यात् ? अनुपूर्वो भूधातुः सकर्मकः कर्मणि चास्, “हनग्रहदृशचः—” इति पञ्चे मिष्ण ; त्वयाऽपि चासौ रामो न चान्वभावि न अनुभूतः, तेन तत्रावस्था न युक्ता, कर्मणि

अध्यङ् शस्त्रभृतां रामो न्यञ्चस्तं प्राप्य महिधाः ।

स कन्याशुल्कमभनक्षिमिथिलायां * मखे धनुः ॥ ३५ ॥

टी-तन् ; असौ मया अनुभूतः, तवापि तत्त्वज्ञोऽहमिति महत्त्व-
ज्ञानाच्चेति भावः, तेनाप्यहमन्वभविषि अनुभूतः, तेन महत्त्व-
व्यर्थे, पराजितस्य मम दर्शनेन तस्यावज्ञापसङ्गात्, कर्मणि टी-
इत्-मिथोरभावपक्षे इम् ॥ ३५ ॥ भ० म०

अध्याङिति ।—शस्त्रभृतां मध्ये रामोऽध्यङ् अधिकः, अध्य-
ञ्चत्याधिक्येन वृत्तं इति “ऋत्विग्—” इत्यादिना क्तिन्, तस्मिन्
लुप्ते अनुनासिकलोपे “उगिदचाम्—” इति लुम्, तस्यानुस्वारपर-
सवर्णत्वे कृते च हल्ङ्गादिसंयोगान्तलोपी, नकारस्य “क्तिन्प्रत्य-
यस्य कुः” इति कुत्वेन ङकारः ; तं तादृशं प्राप्य महिधा न्यञ्चो-
द्दीनाः, निशब्दोऽवाधोभावे वृत्तं, न्यञ्च इति पूर्ववत् क्तिन्, अनु-
नासिकलोपः, लुम्, हलोपो नास्ति. अङ्ङत्वात् कुत्वञ्च नास्ति,
अपदसंज्ञत्वात् ; यो मिथिलायां महत्त्वनुरभनक् भगवान्, सो-
ऽस्मादपि कारणात् शस्त्रभृतामध्यङ्, भञ्जेर्लङि “शान्तलोपः” इति
हल्ङ्गादिलोपः कुत्वञ्च ; कन्याशुल्कं कन्यामूल्यं तच्च यो रौद्र-
धनुरारोगितगुणं करोति तस्मै कन्या दौयत इति मूलीकृत्य
स्थापितम् ॥ ३५ ॥ ज० म०

अध्याङिति ।—शस्त्रभृतां मध्ये रामः अध्यङ् आधिक्येन पूजितः,
कर्मणि क्तिप्, “हृङ्ङ्लोपोऽणौ” इति प्रात-नलोपस्य “नेदित्-
पूजार्थाच्चाः” इति प्रातिषेधः, विच्प्रत्ययो वा, “चुङ्—” इति
अच्चेः पृथक् ग्रहणात् लुप्, प्राक्कुङ्, “क्लोर्नु—” “अपे अमनोः”
स्यान्तस्य लुप्, अध्यङ् आधिक्यो वा, अधिपूर्वोऽश्चतिसाधिक्ये वर्तते ;
तं प्राप्य महिधा मत्प्रकारकाः पुरुषाः न्यञ्चः, निशब्दोऽवाधोभावे,

* “मखे धनुः” इत्यत्र “महत्त्वधनुः” इति जयमङ्गलासम्मतः पाठः ।

संवित्तः सह-युधानौ तच्छक्तिं खरदूषणौ ।

यज्वानश्च समुत्वानो यानगोपीन्मखेषु सः ॥३७॥

न्यश्नन्ति अधो गच्छन्तीति न्यश्चो हीनाः इत्यर्थः । कुत्र इत्याह—
—स रामो मिथिलायां मखे यज्ञे धनुर्भनक् भग्नवान्, भस्त्रेष्वां
रुधादित्वात् नण, नणो नलोपः—“हसाङ्गां टिसेः—” इति दिलोपः,
“घृङ्—” इति कुङ् ; कन्याशुल्कं कन्यापणं, धनुरारोपे सति
कन्या देयेति सूच्येन स्थापितम् ॥ ३६ ॥ भ० म०

संवित्त इति ।—नाहमेव रामशक्तिमवेमि. अपि तु खरदूषणा-
वपि संवित्तः ज्ञातवन्ती, “वर्त्तमानमामोप्ये—” इति भृते लट्.
सकर्मकत्वात् “समो गम्य—” इत्यादिना तड् न भवति, तत्रा-
कर्मकाटिति वर्त्तते ; सह-युधानौ सह तेन युद्धवन्ती, “सहे च”
इति युधे क्निप् ; यज्वानश्चाहिताग्नेयः, समुत्वानः सोमयाजि-
सहिताः, “सुयजोर्ङ्वनिप्” ; संविटन्तीति वचनविपरिणामेन
योज्यम् ; यानगोपीन् अरक्षीत् मखेषु रामः, लुङि रूपं, तथा
मखदुहो राक्षसान् घ्नतो रामस्य शक्तिं ज्ञातवन्तः ॥३७॥ ज० म०

संवित्त इति ।—न केवलमहमेव वेद्मि, खरदूषणावपि तस्मै
शक्तिं संवित्तः ज्ञातवन्ती. ताडका वेत्तीतिवत् की, सह-युधानौ
तेन सह युद्धवन्ती, “त्रासुस—” इति क्निप् ; यज्वानश्चाहिताग्नेयः
विटन्ति, पूर्वेण क्निप्, बाहुल्यात् जिः ; समुत्वानः सुत्वभिः कृत-
सोमपानैः सहिताः, पूर्वेण क्निप्, “स्वय तन् पिति” इति तन् ;
तेषां ज्ञाने हेतुमाह—मखेषु यज्ञेषु न यानगोपीत् अरक्षीत्, तेषां
यज्ञे राक्षसहननात् तेषुपि जानन्तीत्यर्थः, “गुपू रक्षणे” “वाऽरे”
इति आयोऽभावः, पक्षे “व्यां सिः”, “वेमूत्—” इति पक्षे इम्
॥ ३७ ॥ भ० म०

सुखजातः सुरापीतो नृजग्धो माल्यधारयः ।

अधिलङ्गं स्त्रियो दीव्य माऽऽरब्धा बलिविग्रहम् ॥३८

सुखेति ।—यत एवं दुरुपस्थानः स तस्मात् बलिना रामेण विग्रहं माऽऽरब्धाः मा कार्षीं, रभेराङ्पूर्वात् “माङ्ङि लुङ्” थाम्, “भक्तो भक्ति” इति सिञ्जोपः, “भक्तस्तथोर्धोऽधः” “भक्तां जग् भक्ति” । किं कार्यम् ? इत्याह—अधिलङ्गं लङ्गायामधि, विभक्त्यर्थेऽव्ययौभावः ; स्त्रियो दीव्य क्रीड, लोटि रूपम् ; “दिवः कर्म च” इति कर्मसंज्ञायां “वाऽम्शसो” इतीयङ् । कीदृशः ? सुखजातः जातं सुखमस्येति बहुव्रीहिः, कृतासवपानत्वात्, यदाह—सुरापीतः पीतमदिरः, नृजग्धः भुक्तमानुषः, निष्ठायामदो जग्धिः, पूर्ववद्वत्वम्, एषु वाऽऽहिताग्न्यादितर्शनात् परनिपातः ; माख्यं धारयतीति माल्यधारयः “अनुपसर्गात् लिप्—” इत्यादिना शः ॥ ३८ ॥ ज० म०

सुखेति ।—रामो दुरुपस्थान एव अतस्तेन बलिना सह विग्रहं युञ्जं माऽऽरब्धाः मा कार्षीं, आङ्-रभेष्टी-थाम् “भक्तस्वात्—” इति मिलोपः. “ढभात्तथोः—” इति थस्य ध. ; अधिलङ्गं लङ्गामाधिकृत्य स्त्रियो दीव्य स्त्रीभिः क्रीड, कारकार्येऽव्ययौभावः, “दिवसुतुट—” इत्यादिना दिवः श्यन्, “व्यनचत्तयि—” इति र्घः, हेलोपः, “दिवो धं वा” इति करणे द्वितीया । कीदृशः ? सुखं जातमस्य, सुरा पीता येन, ना मनुष्यो जग्धो भक्षितो येन स तथा, एषु अग्न्याहितादित्वात् ‘क्लान्तस्य परनिपातः’ इति परः, स्वमते पूर्वपरनिपातयोर्विवक्षाधीनत्वं “दैक्यं सोऽन्वये” इत्युक्तेः. “जग्धोऽदो यपि च” इति जग्धादेशः ; माख्यानं धारयतीति “साहिंसाति—” इति शः ॥ ३८ ॥ भ० म०

तं भीतङ्कारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत ।

यातयामं विजितवान् स रामं * यदि किं ततः ? ॥३६

अघानि ताडका तेन लज्जाभयविभूषणा ।

स्त्रीजने यदि तच्छ्लाघ्यं धिग्लोकं क्षुद्रमानसम् ॥४०॥

तमिति ।—तं मारीचं पूर्वोक्तं निराकुर्वन् रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्तवान्, लडि रूपम् ; भीतङ्कारमाक्रुश्य भीतं कृत्वा भीतोऽसीत्, “कर्मण्याक्रोशे कजः खमुज्” ; यातयामं गतवयसं यदि विजितवान् रामो दाशरथिः किं ततः ? किं तापसः शूरः ? ॥ ३६ ॥ ज० म०

तमिति ।—भीतङ्कारं त्वं भीतोऽसीत्युक्त्वा आक्रुश्य तं मारीचं रावणः प्रत्यभाषत प्रत्युक्ते, भीतङ्कारमिति कर्मण आक्रोशे कजो भाषणार्थं क्त्वा चणम् खिदञ्च इति परः ; स्वमते तमाक्रुश्य प्रत्यभाषत । तं किञ्चूतम् ? भीतं भययुक्तं, पुनः किञ्चूतम् ? स्कारं यो वणे दुरुपस्थान इत्यादिर्दिज्ञापयितारं, ‘कजकड् विज्ञाने’ इत्यस्मात् जगन्तात् “कभावेऽमी” इति कर्त्तरि घञ्, किंवा “चणम् क्त्वा—” इत्यस्य योगविभागात् आक्रोशे चणम्, मनीषादित्वात् पूर्वपदस्य द्वीकान्तत्वम् । किं प्रत्यभाषत ? इत्याह—स राघवो यातयामं वृहं रामं जामदग्न्यं विजितवान् ततः किम् ? न हि वृहजयेन शीर्यं ज्ञायते । “यातयामस्तु जीर्णे स्वाव् परिभुक्तोऽपि च” इति विश्वः ॥ ३६ ॥ म० म०

अघानोति ।—तेन रामेण ताडका अघानि व्यापादिता, हन्तेः कर्मणि लुङ्, लज्जा च भयञ्च विभूषणं यस्याः, स्त्रीत्वाच्च शीर्यम्, पूर्वविधायाम् अनेन रामेण यदि गच्छंमपि हननं स्त्रीजने

यद्गेहेनर्दिनमसौ शरैर्भीरुमभाययत् ।

कुब्रह्मयज्ञके रामो भवन्तं पौरुषं न तत् ॥ ४१ ॥

: श्लाघ्यं श्लाघनीयं, “कृत्वाणां कर्त्तरि वा” इति तृतीया, तं धिक्
तं लोकं क्षुद्रमानसं हीनमानसम् ॥ ४० ॥ ज० म०

अथानोति ।—लज्जा भयश्च विभूषणं यस्याः सा ताडका
तेन रामेण अघानि मारिता, हन्तैः कर्मणि टौ, “र-तनोर्यगिणौ”
“खेर्ही घो ज्णिति च” इति घत्वम् ; स्त्रीजने तत् कर्म यदि
श्लाघ्यं श्लाघनीयं तदा क्षुद्रमानसं हीनचित्तं लोकं धिक्, “धिक्
समया—” इति ङी ॥ ४० ॥ भ० म०

यदिति ।—असौ रामो यद्भवन्तं भीरुं शरैरभाययत् भायित-
वान्, पुगालनेपदे न भवतः भयहेतोरभावात्, अत्र हि शरेभ्यो
भयं न तु रामात् ; तत् किं पौरुषम् ? पुरुषकारः किमसौ ?
युवादित्वाटण् ; गेहेनर्दिनं गेह एव नर्दिनं, “पात्रेसमिताटयश्च”
इति सः ; कुब्रह्मयज्ञके कुक्षिता ब्रह्माणः कुब्रह्माः ‘कुः पापार्थे’
इति सः, “कुमहङ्ग्यामन्यतरण्याम्” इति समासान्तष्टच् ; तेषां
कुक्षितो यज्ञः तस्मिन् सति, कुक्षायां कन् ; तेन शूरमन्योऽहं
रणात्तेन निरस्तः इत्यपुष्कलमुक्तम् ॥ ४१ ॥ ज० म०

यदिति ।—असौ रामः कुब्रह्मयज्ञके यद्भवन्तं शरैरभाययत्
अत्रासयत्, तदपि न पौरुषं, कथम् ? इत्याह—भीरुं भयशूलम्,
अत एव गेहेनर्दिनं स्वगृहे एव नर्ततीति अहादित्वास्मिन्, ‘पात्रे-
समितादित्वात् क्षेपे समासो विभक्त्यलोपश्च’ इति परः ; अभाव-
यदिति भियो अग्रन्तात् घी “स्त्रिभ्योर्घात ध्वर्ये मश्च” इत्यस्य
“भीर्भीष् वा” इत्यस्य च नात्र विषयः, यतः शरेभ्य एवात्र भयं
विवक्षितं, न तु प्रयोजकात् कर्तुः ; कुक्षितो ब्रह्मा ब्रह्माणः
कुब्रह्माः, “देशात् ब्रह्माणः कुमहङ्ग्यां तु वा” इति षच् षः, तस्य

चिरकालोपितं जीर्णं कीटनिष्कृषितं धनुः ।

किं चित्रं यदि रामेण भग्नं क्षत्रियकान्तिके ? ॥ ४२ ॥

कुक्षितो यज्ञ इति निन्दायां "विकारसङ्घ—" इत्यादिना कः ;
अत एव प्रयोजनाभावात्तत्र समर्था राक्षसा न गच्छन्ति ।
पुरुषस्य भावः कर्म वेति पूर्वेण षाः ॥ ४१ ॥ भ० म०

चिरेति ।—यदि रामेण क्षत्रियकान्तिके कुक्षितक्षत्रियसमीपे
भग्नं धनुः किं तच्चित्रम् ? चाश्चर्यम् ? क्षत्रिया जनकादयः तत्र
कुक्षायां कन, क्षत्रियकस्यान्तिके, दूरान्तिकार्थयोगे षष्ठीसमासं
विधाय पश्चात् "सप्तम्यधिकरणे च" इति चकारात् "दूरान्तिके
कार्थेभ्यश्च" इति सप्तमी । किमिति न चित्रम् ? इत्याह, चिरकाल-
मुपितमिति "कालाध्वनोः—" इति द्वितीयां विधाय "पत्यन्त-
संयोगे च" इति द्वितीयायाः समासः, जीर्णं चिरकालोपितत्वात्
"जृष्टं वयोहानौ" निष्ठा, "ऋत इवातोः" इको "हलि च—"
इति दीर्घः, "रदाभ्याम्—" इति निष्ठानत्वम् । कीटैर्घुणै-
र्निष्कृषितं खादितं, गिरः कुषः इत्यनुवर्त्तमाने "इण्-निष्ठायाम्"
इतीट् ॥ ४२ ॥ ज० म०

चिरेति ।—क्षत्रियकान्तिके कुक्षितानां क्षत्रियाणां जनका-
दीनां निकटे यदि रामेण धनुर्भग्नं तदपि किं चित्रम् ? कथं न
चित्रमित्याह—चिरकालोपितं चिरकालं व्याप्य स्थितं "सदा-
ऽध्वादि व्याप्तौ—" इति द्वितीयासमासः ; तत एव जीर्णं जृ-
"जरायां हानौ" त्तः "ऋदिरणौ—" इतीर् "व्येनक्षतयो—" इति
दीर्घः, "सूखाद्योत्—" इति नकारः । कीटैर्घुणैर्निष्कृषितम् अन्तः
खादितं, "नेम् ङी—" इत्यादौ निष्कृषवर्जनात् इम, षत्वविधानं
"गवाक्षजाक्षेरभिर्नष्यतन्त्यः" इत्यत्र व्याख्यातम् ; ईदृशधनुर्भङ्ग-
साध्यैश्च क्षत्रियाणां कुक्षा ॥ ४२ ॥ भ० म०

वनतापसश्च वीरौ विपक्षे गलितादरौ ।

किं चित्रं यदि सावज्ञो ममृतुः खरदूषणौ ? ॥४३॥

त्वञ्च भौरुः सुदुर्बुद्धे ! नित्यञ्च रणकाम्यसि * ।

गुणांश्चापङ्गुषेऽस्माकं स्तौषि शत्रूंश्च नः सदा ॥४४॥

वनेति ।—वने तापसो वनतापसः, कुक्षायां कन्, तस्मिन् वनतापसके रामे सावज्ञत्वाद्गलितादरौ विपक्षे किमयं कारिष्यतीत्यश्रयैव योधितवन्तो खरदूषणौ वीरौ यदि ममृतुः मृतौ, को दोषः ? किं चित्रम् ? “म्रियतेर्लुङ्लिङोश्” इति नियमात् लिट्यात्मनेपदं न भवति ॥ ४३ ॥ ज० म०

वनेति ।—खरदूषणौ यदि ममृतुः तदपि किं चित्रम् ? नेवाश्रयमित्यर्थः, तपःशौलस्तापसः कुक्षितस्तापसो वनतापसको रामस्तस्मिन् विपक्षे किमयं कारिष्यतीति मत्वा गलितादरौ वीरावपि सावज्ञौ विपक्षादराभावात् युद्धेऽपि सावहेलौ । “सुङ्-ष्टीञ्चे मम्” इति नियमात् “नवशः पमे—” इति जितोऽन्यत्वात् व्याः परस्मैपदम् ॥ ४३ ॥ भ० म०

त्वञ्चेति ।—हे सुदुर्बुद्धे ! त्वं पुनः भौरुश्च भवसि नित्यञ्च रणकाम्यसि आत्मनोऽनिशं रणमिच्छसि, आत्मेच्छायां काम्यश्च ; अस्माकञ्च सतो गुणानपङ्गुषे अपनयसि, ‘ङ्ङु अपनये’ आदादिकः, डित्वात्तड्, शत्रूंश्च नोऽस्माकं स्तौषि, स्तौषिः “उतो वृद्धिर्नकि हलि” ॥४४॥ ज० म०

त्वञ्चेति ।—हे सुदुर्बुद्धे ! मारीच ! त्वं भौरुश्च भवसि रणकाम्यसि च आत्मनो रणमिच्छसि च, “लेः काम्यक् स्वेच्छायां” भौरुर्युद्धेच्छा अनुचितैव, युद्धे पराजयोऽवश्यम्, एवमस्माकं गुणां-

* “नित्यञ्च रणकाम्यसि” इत्यत्र “नित्यं शरणकाम्यसि” “नित्यं स रणकाम्यसि” इति च पाठान्तरद्वयम् ।

शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वां * करोमि क्षितिवर्द्धनम् ।

कारयिष्यामि वा कृत्यं विजिघृक्षुर्वनौकसौ ॥४५॥

चापङ्गुषे शोथ्यादीन् अपनयति, 'ऋङ् ल चौर्ये' सदा नोऽस्माकं
शत्रून् स्तौषि, 'दृञ् ल सुतो' "रपिबस्युतोऽहोत्रिः" ॥४४॥ भ० म०

शोषेति ।—यत एवंविधस्त्वं दुष्टः अतोऽहं त्वां त्वामी द्विती-
यायाः" इत्याष्टमिकलक्षणेन त्वादेशः, शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदाहं,
"शीर्षच्छेदात् यच्च", क्षितिवर्द्धनं करोमि शिरःस्त्रिस्त्रा व्यापादया-
मौत्थर्थः ; अथवा कृत्यं करणीयं, "विभाषा कृत्यपोः" इति क्यप्,
कारयिष्यामि "ह्रक्पोः—" इति द्विकमेकता, विजिघृक्षुः विग्रहीतु-
मिच्छुः, "मनि ग्रहगुहोश्च" इतीट्प्रतिषेधः, "रुदविद—" इत्या-
दिना मनः कित्त्वे "ग्रहज्या—" इत्यादिना सम्प्रसारणं, "हो
दः" "एकाचो बशो भष्—" "षट्पोः कः सि", वनौकसौ राम-
लक्ष्मणौ, वनमोको गृहं ययोः, "न लोक—" इति कर्मणि षष्ठ्याः
प्रतिषेधः ॥४५॥ ज० म०

शोषेति ।—अतः कारणात् अस्मद्गुणापङ्गवात् शत्रुस्तवनाच्च
शीर्षच्छेद्यं शीर्षच्छेदाहं त्वां क्षितिवर्द्धनं सृतं करोमि शिर-
स्त्रिस्त्रा मारयामौत्थर्थः, शीर्षच्छेदमर्हतीत्यर्थं "दृषे कात्—"
इति यः, किंवा क्षिदो घ्यण्, शोषे छेद्यं शीर्षे छेद्यं यस्येति वा
विग्रहः ; अथवा कृत्यं कार्यं त्वां कारयिष्यामि यदि जीवने-
च्छाऽस्ति तदा मत्कृत्यं कुर्विति भावः "कृत्यपसृज—" इति पक्षे
क्यप्, "घोऽजौ जे—" इति प्रयोज्यकर्तुः पक्षे कर्मत्वं, वनमेव
मोको ययोस्तौ रामलक्ष्मणौ विग्रहीतुं योधयितुम अभिभवितुं
वा इच्छुरहं, ग्रहेः सन् "नेमुगुहग्रहः" इति इमनिषेधः, "ग्रह-
स्वपपच्छां जिः" ॥४५॥ भ० म०

तमुद्यतनिशातांसिं प्रत्युवाच जिजीविषुः ।

मारीचोऽनुनयंस्त्रासाद्भ्यमित्त्रो भवामि ते ॥ ४६ ॥

हरामि रामसौमित्रौ मृगो भूत्वा मृगद्युवौ ।

उद्योगमभ्यमित्त्रोणो यथेष्टं त्वञ्च सन्तनु ॥ ४७ ॥

तमिति ।—तं रावणम् एवमुक्तवन्तं निशात इति “शाच्छो-
रन्धतरस्याम्” इतीत्वाभावपक्षे रूपम्, उद्यतः उत्थापितः निशात-
स्तीक्ष्णोऽसिर्येन तं मारोचस्त्रासात् प्रत्युवाच वचनमुक्तवान्
—अभ्यमित्त्रो भवामि ते, अमित्त्रस्याभिसुखमभ्यमित्त्रम्,
आभिसुख्येऽव्ययीभावः ; अभ्यमित्त्रमलङ्कामौत्यस्मिन्नर्थे “अभ्य-
मित्त्राच्छ च” इति चकारात् यत्-खौ च इति यत् ; त्वदमित्त्राभि-
सुखं गच्छामौत्यर्थः, अनुनयन् अनुकूलयन्, किमर्थम् ? जिजीविषुः
जौवितुमिच्छुः । ४६ ॥ ज० म०

तमिति ।—मारीचो जिजीविषुर्जीवितुमिच्छुः सन् त्रासात्
अनुनयन् तं रावणं प्रत्युवाच । त्रासहेतुमाह—उद्यत उत्था-
पितो निशातस्तीक्ष्णोऽसिर्येन तं, निशातेति “क्वाशोर्वा” इति
श्रुतेः पक्षे न ङिः । किं प्रत्युवाचेत्याह—अहं ते तव अभ्य-
मित्त्रः शत्रुभिसुखगामो भवामि, अमित्त्रस्य आभिसुखम् अभ्य-
मित्त्रम्, आभिसुख्येऽव्ययीभावः ; अभ्यमित्त्रशब्दादिदं गच्छतो-
त्यर्थे “विकारसङ्घ—” इति यः ॥ ४६ ॥ म० म०

हरामौति ।—अहं मृगो भूत्वा राम-सौमित्रौ हरामि देश-
न्तरं प्रापयामि, आखेटकाभिरतत्वात्, यदाह—मृगद्युवौ मृगै-
र्दीव्यते इति क्लिप् “ह्योः शूडनुनासिके च” इति चकारात् कौ च
ऊट् यणादेशः उवञ् । “मृगद्युवौ” इति पाठान्तरम् । तत्र ‘द्यु-
अभिगमने’ मृगान् द्यौति, अभिगच्छतीति क्लिप् । त्वञ्च यथेष्टं

ततश्चित्रीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो मृगः ।

यथामुखीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन् ॥४८॥

यथावचि तमुद्योगं सन्तनु विस्तारं कुर्वित्यर्थः, तनोतेर्लोपि
“उतश्च—” इति हेर्लुक्, अभ्यमित्रिणः अभित्राभिसुखमलङ्कामी
“अभ्यमित्राच्छ च” इति चकारात् यत्-खी च इति खः ॥४७॥
ज० म०

उपायं दर्शयन्नाह, हरामोति ।—पहं मृगो भूत्वा राम-
सौमित्रो हरामि अन्यत्र नयामि, यतस्तौ मृगद्युधौ
मृगधारसिकौ, मृगेर्दीव्यते इति क्विपि “छ्वाः शूटावधौ—” इति
वस्योऽ, “घोरियुवचि” । “मृगद्युतौ” इति पाठे—‘द्यु लभिसपण्ये’
इत्यस्मात् क्विपि “स्वस्य तन् पिति” इति तन् ; मृगाभिर्गामिना-
वित्यर्थः, ततस्त्वमपि अभ्यमित्रिणो यथेष्टमुद्योगं सन्तनु ‘तन
दुञ् विस्तारं’ “हेर्लोपोऽप्योप्रोष” इति हिलोपः । अभ्यमित्रिण
इति अभ्यमित्रवत् ॥ ४७ ॥ म० म०

तत इति ।—उक्तानन्तरमसौ मारीचो मायामृगो भूतः सन्
हेमरत्नमयः रत्नञ्च हेम चेति विगृह्य “मयट् वैतयोर्भाषायाम्—”
इति विकारे मयट्, निमलत्वात् सीताया अग्रतो यथामुखीनः
प्रतिविम्बाभ्यय इव भूत्वा पुप्लुवे भ्रमति स्म, इवशब्दलोपो द्रष्टव्यः,
यथामुखदर्शनमिति “यथामुखसमुखस्य दर्शनः खः” । बहु
लोभयन् सुष्ठु स्पृहां जनयन्, यतश्चित्रीयमाणः आश्चर्यं भवन्
हेमरत्नमयत्वात्, “नमोवरिव—” इत्यादिना क्वच्, ‘चित्रञ्
आश्चर्यं’, उकारस्यात्मनेपदार्थत्वात् शानच् । अवयवकृतं लिङ्गं
समुदायस्य भवतीति ॥ ४८ ॥ ज० म०

तत इति ।—ततो वचनानन्तरम् असौ मारीचो मायया
हेमरत्नमयो मृगः सन् सीताया यथामुखीनोऽग्रतः स्थायीभूत्वा

तेनाऽदुष्ययद्रामं मृगेण मृगलोचना ।

मैथिली विपुलोरस्कं प्राववूर्षुर्मृगाजिनम् ॥ ४६ ॥

बहु लोभयन् चक्षुःस्रुवां जनयन् पुष्पवे भ्रमाति स्म, 'भ्रङ् गतो' ठौ ; चित्रं करोतीति चित्रीयमाणः, "चित्रङ् प्राचर्ये" कण्ठादि-
त्वात् क्यः, डिस्वादात्मनेपदम्, हेम रत्नच प्रस्तुतं यचेति प्रस्तुतार्थे
मयट्, 'बाहुष्यात् विकार' इत्येके, मुखस्य सदृशं यथामुखं
दर्पणादिस्यप्रतिबिम्बमुच्यते, सादृश्येऽप्ययौभावः ; मृगस्य रत्न-
मयत्वेन स्वच्छतया यथामुखं दृश्यतेऽत्रेति "विकारसङ्घ—"
इत्यादिना तदत्र दृश्यते इत्यर्थे ईनः, वस्तुतस्तु उपचारात् यथा-
मुखीनशब्दोऽभिमुखमात्रेऽपि वर्तते, सीताभिमुखो भूत्वेत्यर्थः
॥ ४८ ॥ भ० म०

तेनेति ।—तेन मृगेण मैथिली सीता राममदुष्ययत्
क्रीडितुमिच्छन्तं प्रयुक्तवती गृह्यतामयमिति, इवन्तस्य दिवेः
"सनीवन्त—" इत्यादिना यदा नेट् तदा "च्छोः शूट्—" द्विवचनं,
तस्मात् सनन्त-प्यन्तात् लाङि रूपम् । मृगस्य लोचने इव लोचने
यस्याः, मध्यपदलोपी सः ; विपुलोरस्कं विस्तीर्णवक्षःस्थलम् ;
"उरःप्रभृतिभ्यः कप्" । किमर्थमदुष्ययत् ? मृगाजिनं मृगचर्म
प्राववूर्षुः प्रावगीतुमिच्छुः, प्राङ्पूर्वस्य वृङ् "इट् सनि वा"
इत्यनिट्पक्षे "अङ्गनगमां सनि" इति दीर्घः, "उटोष्ठपूर्वस्य"
इत्युत्वं रपरत्वं, "वीरुपधाया दीर्घ इकः" द्विवचनम् "इण्कोः"
इति घत्वम् ; रेफस्येणग्रहणेन ग्रहणाहन्त्योष्ठोऽपि वकार
ओष्ठग्रहणेन गृह्यते ॥ ४६ ॥ ज० म०

तेनेति ।—मैथिली मृगाजिनं मृगस्य चर्म प्राववूर्षुः प्रावगीतुं
परिधातुमिच्छुः सती तेन मृगेण रामम् अदुष्ययत् क्रीडितु-
मिच्छामकारयत्, दिवेः सन् "असृजन्निस्त्रयर्षुभरदरिद्रा—"

योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ।

सृगस्थानुपदौ रामो जगाम गजविक्रमः ॥ ५० ॥

इत्यादिना पक्षेऽनिम्, “गुर्नानिम्” इति गुणाभावे “छ्वोः शूटा-
वषी—” इति वष्य जत्वं ततो द्वित्वं, “जिः प्रेरणे” दिवेरकर्मक-
त्वात् “घोऽञी जे—” इति प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वम् । सा कौटशी ?
सृगस्थेव लोचने यस्याः सा तथा । रामं कौटशी ? विपुलं
प्रकीर्णमुरो वचःस्थलं यस्य तम्, ‘उरःप्रभृतिभ्यः को बहुव्रीहौ’
इति परः, स्वमते स्वार्थे कः, प्रातुवूर्धुरिति ‘वृज वरणे’ सन्,
“घोऽज्जनिङ्गमां” “स्यादृदृङ्—” इति पक्षेऽनिम्, दन्व्योष्ठ-
प्याप्योष्ठकार्यत्वात् “ऋदिरणावुर्वीष्टयात्” इति उर्-
“व्यंनचतथी—” इति घेः ॥ ४८ ॥ भ० म०

योगेति ।—ततो दुग्धूपानन्तरं रामो जगाम, योगक्षेमौ
शरीरस्थितिपालने करोतीति “कञी हेतु—” इत्यादिना हेतौ
ष्टः, ग्रहणवता तदन्तविधेरभावात् “क्षेमप्रियमद्रेऽण् च” इत्यण-
वषौ न भवतः ; सीतायाः स्थितिपालनहेतुभूतं लक्ष्मणं कृत्वा
रामः सृगस्थानुपदौ अन्वेष्टा “अनुपद्यन्वेष्टा” इति निपात-
नात् साधुः ; गजविक्रमः गजगमनमिव गमनं यस्येत्यर्थः ॥ ५० ॥
भ० म०

योगेति ।—ततोऽनन्तरं लक्ष्मणं जानक्या योगक्षेमकरं कृत्वा
गजविक्रमो हस्तिपराक्रमो हस्तिगमनसुख्यगमनो वा रामो
सृगस्थानुपदौ सन् जगाम । फलपुष्पादेरलक्ष्यसाधनं योगः
शरीरादर्शव्यस्य पालनं क्षेमः, तौ करोतीति “सङ्कुष्टः” अनुपदं
धातौति बाहुव्यात् इन्, अनुपदमनुगमनं विद्यतेऽस्येति “नैका-
जात्—” इति इन् वा ; ‘अन्वेष्ट्येनुपदादिन्’ इति परसूत्रम्
॥ ५० ॥ भ० म०

स्थायं स्थायं क्वचित् यान्तं

क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित् ।

वीक्षमाणो मृगं राम-

चित्रवृत्तिं विसिन्धिये ॥ ५१ ॥

चिरं क्लिशित्वा मर्माविद्रामो विलुभितप्लवम् ।

शब्दायमानमव्यात्सोत् भयदं क्षणदाचरम् ॥ ५२ ॥

स्थायमिति ।—मृगं चित्रवृत्तिमद्भुतशरीरचेष्टं वीक्षमाणो रामो विसिन्धिये विस्रितः, सिन्धो डिङ्खाटात्मनेपदं, षोपदेशत्वाच्चाभ्यासेणः परस्य सस्य षः । चित्रवृत्तितां दर्शयन्नाह— स्थायं स्थायं स्थित्वा स्थित्वा क्वचित् प्रदेशे यान्तं, क्रान्त्वा क्रान्त्वा क्वचित् प्रदेशे उत्प्लुत्योत्प्लुत्य स्थितम्, चाभीक्ष्ण्ये षमुल्लिङ्गा-णमुन्तो द्विवचनश्च ॥ ५१ ॥ ज० म०

स्थायमिति ।—मृगं वीक्षमाणो रामो विसिन्धिये विस्रितः, सिन्धोऽङ्गं रूपं, षोपदेशत्वात् खेरिलात् षत्वं, “शुद्धोः—” इतोयः । विस्रिये हेतुमाह—चित्रवृत्तिम् आश्चर्य्यचेष्टं, चित्रवृत्तित्वं दर्शयति—स्थित्वा स्थित्वा क्वचित् गच्छन्तं, “चणम् वाऽऽभीक्ष्ण्ये पूर्वकाले” इति चणम्, चाभीक्ष्ण्ये द्वित्वं लोकोत्तः सिद्धमिति “स्मारं स्मारं नमसि” इत्युदाहरणेन ज्ञापितं, क्वचित् क्रान्त्वा क्रान्त्वा उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य स्थितं “क्रमोर्घो वा” इति पञ्जे दीर्घः ॥ ५१ ॥ भ० म०

चिरमिति ।—रामः क्षणदाचरं शरीरमव्यात्सोत् विह्वान्, व्यधेर्लुङि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, मर्मावित् रामः मर्माणि विध्यतीति क्लिप्, “नदिवृत्ति—” इत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घत्वं, चिरं क्लिशित्वा महान्तं कालमायस्य, पत्यन्तसंयोगे द्वितीया, “क्लिशः क्लि-

श्रुत्वा विस्फूर्जथुप्रख्यं निनादं परिदेविनी ।

मत्वा कष्टश्रितं रामं सौमित्रिं गन्तुमैजिहत् ॥५३॥

निष्ठयोः इति विकल्पनेट्, तत्र "इतो व्युपधात्—" इति क्त्वि-
विकल्पे "मृडमृड—" इत्यादिना क्त्वि, विलुभितप्लवं
व्याकुलितगमनं, "लुभोऽविमोहने" इतोऽट्, विमोहनं व्याकुलो-
करणं; शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणं, "शब्द्वेर—" इति क्यङ्, भयदं
मिश्राचरं शब्दविशेषणं वा ॥५२॥ ज० म०

चिरमिति ।—रामश्चिरकालं क्लिप्तत्वा आन्तो भूत्वा भयदं
भयदायकं क्षणदाचरं तं राक्षसम् अख्यात्तोत् 'व्यधो ताडे' टो,
"पूर्वक्लृप्तदित इम्" इति क्लिप्तेः पक्षे इम्, "सिमन्नुध—" इत्यादौ
क्लिप्तवर्जनात् न गुणः, मर्माणि विध्यतीति क्लिप् जि, "वोरुहो
षङ् क्ली" इति दोषनिर्देशात् क्वचित् क्लिप्तान्ते पूर्वपटदोषत्वं
व्याहिति सूचितम्, आङ्पूर्वस्य रूपं वा, मर्मावित् ममेजा वा,
वेत्ते रूपं, विलुभितप्लवं मर्मताडनात् व्याकुलगतिं 'लुभ श
विमोहने' विमोहनं व्याकुलोकरणं, "नुधवसपूजा—" इत्यादिना
इम्; शब्दायमानं शब्दं कुर्वाणं, "शब्दसुखकष्टादेः—" इति डङ्,
भयदमिति मृगस्य शब्दाक्रयाया वा विशेषणम् ॥५२॥ भ० म०

श्रुत्वेति ।—विस्फूर्जथुप्रख्यं वज्रनिर्घोषतुल्यं, 'टुधो स्फूर्जा
वज्रनिर्घोषे' "टितोऽधुच्", निनादं शब्दं, "नो गटनद—" इति
विकल्पनात् पक्षे घञ्; श्रुत्वा मैथिलीः कष्टश्रितं कष्टप्रप्तं
रामं, "इतोऽश्रित—" इत्यादिना सः, मत्वा बुद्ध्वा, कष्टप्रप्तेन
रामेण मृतमिति परिदेविनी परिदेवनशीला शङ्कमाना,
"सम्पुवानुरुधा—" इत्यादिना घिनुन्, सौमित्रिं गन्तुमैजिहत्
ईहां कारितवती, ईहेष्यन्तात् लुङि "दिवचनेऽवि" इति
स्थानिवद्भावात् "अजादंर्दितोर्यस्य" इति द्विशब्दस्य दिवचनम्
अभ्यासकार्येण ॥५३॥ ज० म०

एष प्राहृषिजाभ्योदनादौ भ्राता विरौति ते ।

ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे ! भयात्त्रायस्व राघवम् ॥५४॥

रामसङ्घुषितं नैतन्मृगस्यैव विषञ्चिषीः ।

रामस्वनितसङ्काशः स्वान इत्यवदत् स ताम् ॥५५॥

श्रुत्वैति ।—विस्फूर्जथप्रख्य वञ्चनिर्घोषतुख्यं निनादं श्रुत्वा कष्टाश्रितं कष्टं प्राप्तं रामं भत्वा परिदेविनो परिदेवनशीलः, अर्थात् सीता सौमित्रिं गन्तुम् ऐजिहत् चेष्टामकारयत्, 'ईह डू-चेष्टायां' "जिः प्रेरणे" षडि हेर्दित्व 'टुो स्फूर्जा वञ्चनिर्घोषे' दीर्घवानित्येके, "ट्वितोऽष्टुर्भावे" ॥५३॥ भ० म०

एष इति ।—एष ते भ्राता रौति, "उतो वृष्टिः—" इत्यौकारः ; प्राहृषि जातः प्राहृषिजः "सप्तम्यां जनेर्ङः" "प्राहृट्—" इत्यादिना सप्तम्या अलुक्, स चाभ्योदस्येति "विशेषणम्—" इति सः ; तद्वन्नदतीति "कर्त्तव्युपमाने" इति णिनिः ; तस्मात् सौमित्रे ! ज्ञातेयं ज्ञातिभावं तत्कर्म वा कुरु, "कपि-ज्ञात्योर्ढक्", तेन भयात् त्रायस्व राघवम् ॥५४॥ ज० म०

एष इति ।—हे सौमित्रे ! एष ते तव भ्राता विरौति शब्दायते, 'रु ल ध्वनौ' "रपिहस्यतोऽहेर्त्रिः" ; प्राहृषि वर्षाकाले जातः प्राहृषिजः "हनजनात्—" इति डः ; सरसिजमित्युदाहरता क्वचित् समासे विभक्तेरलुगिति सूचितम् ; अस्मां ददातीति अभ्योदः पूर्ववत् डः ; प्राहृषिजश्चासौ अभ्योदो मेघश्चेति स इव नदतीति अहादित्वात् णिन् ; त्वं ज्ञातेयं ज्ञातिकर्म कुरु । किन्तु ? इत्याह—भयात् राघवं त्रायस्व, "विकारसङ्घु—" इत्यादिना कर्मण्यर्थे ज्ञातेः ष्येयः ॥५५॥ भ० म०

रामेति ।—रामसङ्घुषितं रामशब्दितमेतन्न भवति, घुषि-रविशब्दार्थः, तस्य निष्ठयां "रुष्यमत्वर—" इत्यादिना विकल्पे-

आप्यानस्कन्धकण्ठासं

रुषितं सहितुं रणे ।

प्रोर्णवन्तं दिशो बाणैः

क्वाकुत्स्थं भीरु ! कः क्षमः ? ॥५६॥

नेट् ; मृगस्य विवाञ्चषोः क्लृप्तयितुमिच्छाः, 'वञ्चु गतो' भीषादिकः
तस्थानेकार्थत्वात् प्रलम्बने इति, चौरादिकस्याप्यन्तस्य वा प्रयोगः,
त्रेषामनित्यप्यन्तासुरादय इति दर्शनं, तेषां मतेनात्रापि
निध्यति ; एष स्वानो ध्वानः, "स्वनइमोर्वा" इति पक्षे घङ् ;
कीदृशः ? रामस्वनितसङ्काशः रामशब्दानुकारोति तां सीताम्
एवमवदत् उक्तवान् स लक्ष्मणः ॥५५॥ ज० म०

रामेति ।—स लक्ष्मणस्तां सीताम् इति अवदत् । किन्तत् ?
इत्याह—एतन्न राममञ्जुषितं, 'घुष रवे', विवाञ्चषोर्वञ्चयितुं क्लृ-
यितुमिच्छोर्मृगस्यैव एष स्वानः शब्दः रामस्वनिततुल्याः, 'वञ्च
कङ् वञ्चने' किस्वात् चौरादिकः, वञ्चनं प्रलम्बनं, "सुभ्यां जिर्वा"
इति अभावपक्षे रूपामदं, केचित्तु 'वञ्च गत्या' चौरादिक-
घातोरेनेकार्थत्वात् प्रलम्बनंऽपि वर्त्तते इत्याहुः । 'स्वन शब्दे'
भावे क्ते स्वनितं, घञि स्वानः ॥ ५५ ॥ भ० म०

आप्यानेति ।—'प्येङ् वृद्धौ' अस्माटाङ्पूर्वात् "संयोगादे-
रातो धातोर्यणत्वः" इति निष्ठा-तो नः, 'ओ प्यायी वृद्धौ' इत्यस्य
वा रूपम्. "ओदितश्च" इति निष्ठा-नत्वं, पीभावसु 'आङ्पूर्वस्य
त्वन्मूधसाः' इति वचनात् इह न भवति, आप्यानस्कन्ध इति—
आप्यानं स्थूलं स्कन्धकण्ठास यस्य क्वाकुत्स्थस्य, बाहुशरोऽसः,
तस्य पश्चिमी भागः स्कन्धः तं, रुषितं क्रुद्धं रणे सङ्ग्रामे सहितुं
इति भीरु ! कातरे ! कः क्षमः ? यत्तः ? अपितु न कोऽपीत्यर्थः,
क्षमैः शक्नोत्यर्थत्वात् तदुपपदे "शकष्टुष—" इत्यादिना तुमुन्,

देहं विभक्षुरस्त्राग्नी मृतः प्राणैर्दिदेविषन् ।

ध्यावुष्टकठिनाङ्गुष्ठं राममायान्मुर्धया ॥ ५० ॥

‘तीषसह—’ इत्यादिना वेद, ककुत्स्थस्यापत्यं काकुत्स्थः, “श्रिवादिभ्योऽण्” । कस्मान्न क्षमः ? इत्याह—प्रोर्णुवन्तं दिशो वाणैः यतः सर्वाः दिशः वाणैः ह्लादयन्तम, जर्णोतिः शतरि उबङ् । क्षमते इति क्षमः पचाद्यच् ॥ ५६ ॥ ज० म०

आप्यानेति ।—हे भीरु ! कातरस्वभावे ! रणे रुषितं क्रुध्यन्तं काकुत्स्थं रामं सहितुम् अभिभवितुं कः क्षमः ? शक्तः ? न कोऽपौत्वर्थः, “वेम् सहलुभ—” इत्यादिना उभयत्र पक्षे इम्, क्षमः पचादित्वाटण, ककुत्स्थस्यापत्यम् इति श्रिवादित्वात् षाः ; आप्यानं स्थूलं स्कन्धकण्ठांसं यस्य तम, ‘ओ प्यायोङ् ह्रस्वी’ ओटि-त्वात् “सूल्वाद्योत्—” इति ऋस्य नकारः, “यूर्लोपो ङ्णवे” इति यलोपः, “घाङोऽन्धसो.” इति नियमात् न घ्यादेश, ‘प्ये ङ् ह्रस्वी’ इत्यस्य रूपं वा । अंसो भुजशिरः । वाणैर्दिशः प्रोर्णुवन्तम् आच्छादयन्तम् ॥ ५६ ॥ भ० म०

देहमिति ।—एष सृष्टो रामम् आयात् आगतवान्, याते-र्जाडि रूपम् । किमर्थम् ? स्वदेहं शरीरम् अस्त्राग्नी अस्त्रे अग्ना-विव विभक्षुः भ्रष्टुमिच्छुः, भ्रस्त्रेः “सनीवन्तर्ह—” इत्यत्रेडभाव-पक्षे “स्कोः संयोगाद्योः—” इत्यनेन सलोपे षत्व-कुत्वयोश्च रूपम् ; प्राणैर्दिदेविषन् क्रीडितुमिच्छन्, “द्विवः कर्म च” इति चकारात् करणसंज्ञा, “सनीवन्त—” इतीट्पक्षे रूपम् ; ध्यया गुणेन घुष्टी निघुष्टी अत एव कठिनी षङ्गुष्टी सध्यापसव्यकर्षणाद्यस्य, “शुषिरविश्रब्दने” इति निष्ठायाः मनिट् । मुमूर्धया मर्तुमिच्छया, सृङ्गः सनि “उदोष्ठपूर्वस्य” इत्युत्त्वम्, “अः प्रत्ययात्” ॥ ५७ ॥ ज० म०

शत्रून् भोषयमाणं तं रामं विस्मापयेत कः ? ।

मास्म भेषीस्त्वयाऽद्यैव कृतार्थी द्रक्ष्यते पतिः ॥५८॥

देहमिति ।—एष मृगो मुमूर्षया मर्तुमिच्छया रामम्
 आयात् आगच्छत् 'या प्रापणे' घौ ; मृडः सनि "र्वोऽजनि-
 क्रमाम्" इति दीर्घे "ऋदिरणौ—" इति षर् ; रामस्य अस्त्रमग्नि-
 रिव तत्र स्वदेहं भ्रष्टुमिच्छुः, भ्रस्त्रजः सनि "भ्रस्त्रजश्चिस्त्रुर्गुर्भर
 —" इति इमोऽभावपक्षे "स्त्रादेः सो लोपः—" "शच्छ्राज—" इति
 षड्, "षटोः कःःसे"; प्राणैर्दिदेविषन् क्रीडितुमिच्छन्, इवन्तत्वात्
 घूर्वेण पक्षे इम् ; ज्याघुष्टो धनुर्गुणनिष्पिष्टः कठिनाङ्गुष्ठो यस्य तं
 रामं, 'घुष शब्दे' "क्षुब्धदाढ—" इत्यादिना निपातः, निपातात्
 निष्पेषणार्थोऽपि गम्यते, गुणनिष्पेषेऽङ्गुष्ठकाठिन्यं युक्तम् ;
 निपातोऽपि शब्दार्थ एव इति चेत् ज्यया घुष्टः शब्दितः सुप्र-
 सिद्धः कठिनाङ्गुष्ठो यस्येति ॥ ५७ ॥ म० म०

शत्रूनिति ।—तं रामं शत्रून् भोषयमाणं भौतान् कुर्वाणं
 "भियो हेतुभये षक्" "भौ-स्त्रगोर्हेतुभये" इति तड् ; विस्मापयेत
 कः ? क्षुभितचित्तं कुर्यात् ? नैवेत्यर्थः, "नित्यं स्मर्यतेः" इति
 शावात्वम्, "अर्त्तिङ्गी—" इत्यादिना षक्, निमन्त्रणे निधोगे वा
 लिङ्, पूर्ववदात्मनेपदम् ; तस्मान्मास्म भेषीः मा भूर्भीता, "ओत्तरे
 षड् च" इति चकारात् लुङ्, विचि वृद्धिः ; त्वया अद्यैव कृतार्थः
 पूर्णमनोरथः पतिर्द्रक्ष्यते, दृशेः कर्मणि लृट् ॥ ५८ ॥ ज० म०

शत्रूनिति ।—शत्रून् भोषयमाणं भौतान् कुर्वाणं रामं को
 विस्मापयेत ? क्षुभितहृदयं कुर्यात् ? न कोऽपोत्यर्थः, "स्त्रि-
 भ्योर्षाङ्घ्र्ये मच्च" इति क्षिधातोरिकार आ मच्च, "भौर्भीष् वा" इति
 भियः पक्षे भौषादेशः ; तस्मात् त्वं मा भेषीः भयं न कुरु,
 "मास्त्रेण घी-द्यौ" इति टौ, "व्रजवद—" इति त्रिः, माधोगे अमा-

यायास्त्वमिति कामो मे गन्तुमुत्सहसे न च ।
 इच्छुः कामयितुं त्वं मामित्यसौ जगदे तथा ॥५६॥
 मृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सत्यवदो रघूत्तमः ।
 निरगात् शत्रुहस्तं त्वं यास्यसीति शपन् वशी ॥६०॥

गमाभावः ; त्वया अद्यैव कृतार्थः कृतकृत्यः पतिर्द्रक्ष्यते, दृशेः
 कर्मणि तो “वद्रोऽकिञ्जसे—” इति रिफः ॥ ५८ ॥ भ० म०

याया इति ।—तदन्वेषणाय यायास्त्वमिति कामोऽभिलाषः,
 “कामप्रवेदनेऽकञ्चित्” इत्यकञ्चित्युपपदे लिङ् ; न च गन्तुः
 मुत्सहसे, “शकष्टुष—” इति तुमुन् ; तस्मान्नूनं मां कामयितुमिच्छुः
 एषणशोलः, “समानकर्त्तृकेषु तुमुन्” “विन्दुरिच्छुः” इति निपात-
 नात् साधुः ; इत्येवमसौ लक्ष्मणो जगदे गदितस्तया सौतया
 ॥ ५८ ॥ ज० म०

याया इति ।—त्वं रामान्वेषणाय याया इति मे मम कामो-
 ऽभिलाषः, “कामोक्तेऽकञ्चित्” इति खी ; न तु गन्तुम् उत्सहसे,
 तस्मात् त्वं मां कामयितुम् इच्छुः, इच्छतीति इच्छुः “विन्दुच्छू”
 इति निपातः, “कमञ्जतीगुपूधूप—” इति कमेजिङ् ; इत्यसौ
 लक्ष्मणस्तया सौतया जगदे, कर्मणि ठी ॥ ५८ ॥ भ० म०

मृषोद्यमिति ।—मां कामयितुमिच्छुरित्येतत् मृषोद्यं मृषा-
 वादं, “राजसूय—” इत्यादिना भावे क्यप्, यजादित्वात् सम्प्रसा-
 रणम् ; प्रवदन्तीं तां सीतां रघूत्तमो लक्ष्मणः शपन् शत्रुहस्तं त्वं
 यास्यसीति शपं प्रयच्छन्, भौत्रादिकोऽत्र शपिनं देवादिकः ;
 निरगात् निर्गतः तस्माद्दुटजादित्यर्थात् । कथं मृषोद्यम् ?
 इत्याह—वशी वशनं वशः इन्द्रियसंयमनं, ‘वशिरण्योरुपसङ्घ्रा-
 नान्’ इत्यप्, स यस्यास्ति स वशी जितेन्द्रियः, अत एव सत्यवदः

गते तस्मिन् जलशुचिः शुद्धदन् रावणः शिखी ।

अञ्जुपूकोऽक्षमालावान् धारयो मृदलाबुनः ॥६१॥

अवितथवादी, शत्रुहस्तं यास्यसीति सत्यं वदतीति “कृत्यल्लुटो बहुलम्” इति कर्त्तरि यत्, “वदः सुपि क्यप् च” इति चकारात् यत्, भावे वा यत् विधायाच् अर्श-आदित्वात् ॥ ६० ॥ ज० म०

मृषोद्यमिति ।—त्वं शत्रुहस्तं यास्यसीति तां सीतां शपन् शपं प्रयच्छन् रघुत्तमो लक्ष्मणो निरगात् निर्गतः, ‘इण् गतौ’ “गा ट्यां” “भूस्था—” इति सेर्लुक् ; इच्छुः कामयितुं मामिति मृषोद्यं मिथ्यावादं प्रवदन्ती, मृषोपपद-वदेनित्यं क्यप्, “लेर्वदः क्यप्यौ” इत्यनन्तरं “मृषोद्यं नित्यम्” इत्युक्तं, “ग्रह-स्वपाद्योः—” इति जिः ; सत्यं वदतीति “कृद्धोः कभावे” इत्युक्तेः कर्त्तरि यः सत्यवद्यः, “लेर्वदः क्यप्यौ” इति भावे ये सत्यं वद्यं विद्यते अस्येति अर्श-आदित्वादः वा, सत्यं वद्यम् अस्येति बहुव्रीहिविद्वा, यद्वा—वदनं वत्, ‘वद स्वैर्ये’ क्तिप्, “विकारसङ्घ—” इत्यादिना तत्र साधावर्थे यः, सत्यस्य करणे साधुरित्यर्थः, वशी जितेन्द्रियः, वश इन्द्रियसंयमः सोऽस्यास्तीति “नैकाजात्—” इति इन्, अत एव सत्यवद्यः ॥ ६० ॥ म० म०

गते इति ।—तस्मिन् लक्ष्मणे गते सति रावणः सीतामूचे इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कीदृशः ? जलशुचिः स्नातः इत्यर्थः, शुद्धदन् निर्मलदशनः, शुद्धा दन्ता यस्य “अग्रान्त—” इत्यादिना दन्तस्य दटादेशः ; शिखा अस्यास्तीति शिखी परिव्राजकः, बाह्यादित्वादिनिः ; अञ्जुपूकः पापाशयत्वात् गर्हितं जपतीति “लुपसद—” इति यङ्, “जपजभ—” इत्यभ्यासस्य नुक्, “यज-जपदशां यङ्” इत्युक्तेः ; अक्षमालावान् अक्षसूत्रयुक्तः, संसर्गं मतुप् ; धारयतीति धारयः, “अनुपसमांत्—” इति श्रः ; कस्य ?

कमण्डलुकपालेन शिरसा च मृजावता ।

संबस्त्रा लाक्षिके वस्त्रे मात्राः सभाण्डा दण्डवान् ६२

मृदलावुनः “नाञ्ज लम्बेर्लोपश्च” इत्यौणादिक जकारे प्रत्यये अलावुः, तस्य विकारः फलमिति “ओरञ्” तस्य फले लुक् नपुंसकस्त्वम् ; मृत्पूर्णमलावु इति मध्यपदलोपो षः, कृत्ययोगे कर्मणि षष्ठौ. “इकोऽचि विभक्तौ” इति तुन् ॥ ६१ ॥ ज० म०

गते इति ।—तस्मिन् लक्षण्ये गते सति रावणः समागम्य सीतामूचे इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः । कौटुम्भः ? जलशुचिः जलेन शुचिः स्नातत्वात्, शुद्धा निर्मला दन्ता यस्येति शुद्धदन् निपातनात् ; शिखौ शिखायुक्तः, “नैकाजात्—” इति इन् ; पापाशयत्वात् गहिंतं जपतीति जञ्जपूकः “गत्यर्थात् गृलुप—” इत्यादिना यङ्, “जमजपजभ—” इति खेर्नुण्, “जागृयङन्तयजजप—” इति जकः यङो लुक् ; अक्षमानावान् अक्षसूत्रयुक्तः, मृदलावुनो धारयः, धारयतीति “साङ्गिमातिचेति—” इति शः, ढे षी ; मृच्च अलावु च इति समाहारइन्द्वे “चगैक्यवं क्लीवम् ;” मृत्पूर्णमलावु वा । “भवेदलावुरालावुरालावु स्यादलावु च” इति शब्दभेदः । अलावुस्तुम्बीफलं, मृत्तीर्थमृत्तिका ॥ ६१ ॥ भ० म०

कमेति ।—कमण्डलुना कपालेन च “जातिरप्राणिनाम्” इति इन्द्वैकवद्भावः ; मृजावता निर्मलेन शिरसा च उपलक्षितः, इत्यभूते तृतीया ; संबस्त्रा परिधाय, ‘वस्त्रात् समाच्छादने’ इति “मुण्डमिश्र—” इत्यादिना णिच् ; लाक्षिके वस्त्रे लाक्षया रक्ते, “लाक्षारोचनात्—” इत्यादिना ठक् ; मात्राः कमण्डलुखाटिकान् सभाण्डा समाचित्य, राशौ कृत्येत्यर्थः, ‘भाणात् समाचयने’ इति “पुच्छभाण्ड—” इत्यादिना षिङ् ; दण्डवान् मृद्वौतद्विदण्डः, संसर्गे मतुप् ॥ ६२ ॥ ज० म०

अधोयन्त्रात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिव्रतम् ।

वदन् बह्वङ्गुलिस्फोटं भ्रूक्षेपञ्च विलोकयन् ॥६३॥

कमेति ।—कमण्डलुष कपालो भिक्षापात्रञ्चेति समाहारः
इन्द्रः तेन उपलक्षितः ; केचित् कं जलं पालयतीति कपालः,
कमण्डलुषापी कपालञ्चेति कर्मधारयः तेन उपलक्षितः, परि-
व्राजको हि दक्षिणकरे सजलं पात्रं धारयतीति भाव इत्याहुः ;
मृजावता मार्जनायुक्तेन शिरसा उपलक्षितः, 'मृज लूष शुद्धौ'
षिच्वात् "भीषिचिन्ति—" इत्यादिना ङः स्त्रीलिङ्गत्वञ्च, विशेषणे
द्वितीया ; लाक्षिके वस्त्रे संवस्त्रा परिधाय, "जिः कष्यादेः" इति
वस्त्रात् समाच्छादने परिधाने च जिः, सम्पूर्वस्यैव तदभिधान-
शक्तिः, प्रकृत्यर्थपरित्यागस्तु धातोः स्वभावात्, यदुक्तं "विशेष-
कर्मसम्बन्धात् प्रकृतेस्तु गतार्थता" इति, लाक्षया रक्ते लाक्षिके,
"विकारसङ्घ—" इत्यादिना तेन रक्तेऽर्थे णिक्कः ; मात्रां परि-
च्छदं कमण्डलुप्रभृतिं सभाण्ड्य समाचित्य, युगपदह्नार्थं राशौ-
क्य, भाण्डानि सञ्चिनोतौत्वर्थे पूर्ववत् जिः, प्रकृत्यर्थत्यागः सम्पूर्व-
तानियमश्च ; "मात्रा कर्णविभूषणे । अक्षरावयवे वृत्ते मानेऽल्पे
च परिच्छृटे" इति विश्वः ; दण्डवान् गृहोतदण्डः ॥६३॥ भ० म०

अधोयन्निति ।—“मा कुरुत कर्माणि शान्तिवः श्रेयसी” इत्येवं
घोषयन्ति ये ते मस्करिणः परिव्राजकाः, तेषां व्रतमङ्गच्छन्सो
धारयन्, “मस्कर-मस्करिणी—” इति परिव्राजके सुट् ; आत्मविदां
योगिनां विद्यामुपनिषदमधोयन् जपन्, “इङ्धार्याः—” इति
इङो धारिष अङ्गच्छवति कर्करि शब्दप्रत्ययः, अन्तरा बहु प्रभूतं
वदन्, अङ्गुलिस्फोटं पुनः पुनः स्फोटिकान् दत्त्वा भ्रूक्षेपञ्च
विलोकयन् भ्रुवावुत्क्षिप्योत्क्षिप्य विलोकयन्, उभयत्रापि “स्त्राङ्गे-
ऽध्वे” इति षसुक् ॥ ६३ ॥ ज० म०

सन्दिदर्शयिषुः साम निजुङ्गुषुः क्षपाटताम् ।

चङ्गुमावान् समागत्य सीतामूचे सुखाभव ॥६४॥

[कलापकम्] ।

अधीयन्निति ।—आत्मविदां योगिनां विद्यामुपनिषदम् अधी-
यन् पठन्, 'धारोडोरक्तेषु शब्दः' इति परसूत्रं, स्वमते क्वचिदभि-
धानात् आत्मने-परस्मैपदिनोः परस्मैपदात्मनेपदिता ; मस्करिषः
परिव्राजकस्य व्रतं धारयन्, अङ्गुलिस्फोटम् अङ्गुलिं स्फोटयित्वा
बहु वदन् मितभाषितया बहु हस्तमञ्जयैव वदतीति भावः,
भ्रूक्षेपं भ्रुवमुत्क्षिप्य विलोकयन् ऋजुतया कटाक्षाद्यभाव इत्या-
शयः, उभयत्र 'पौष्ट्यमानात् स्वाङ्गात् यमुल्' इति परः ; स्वमते
बहु अङ्गुलिः स्फोटो यत्र वदनक्रियायां, भ्रुवोः क्षेपो यत्र
विलोकनक्रियायां, स्फोट-क्षेपो घञन्ती ॥ ६३ ॥ भ० म०

सन्दीति ।—इह भयं मा भूदिति साम सान्त्वं सन्दि-
दर्शयिषुः सन्दर्शयितुमिच्छुः, वदन् बहुङ्गुलिस्फोटमिति योज्यं,
दृशेर्षान्त-मनन्तत्वे रूपम् ; क्षपाटतां राक्षसत्वं निजुङ्गुषुर्निङ्गोतु-
मिच्छुः, धारयन्मस्करिव्रतमिति योज्यम् ; ऋतेः "अङ्गनगमां
सनि" इति दीर्घः ; कुटिलं क्रमणं चङ्गुमा, क्रमिः "नित्यं कौटिल्ये
गती" इति यङ्, "नुगतः—" इत्यभ्यासस्य नुक्, "अः प्रत्ययात्"
इत्यकारः, "अतो लोपः" "यस्य हलः" टाप्, सा यस्यास्ति
चङ्गुमावान् कुटिलगतिमानित्यर्थः, समागत्य टौकित्वा सीता-
मूचे । किम् ? इत्याह, सुखाभवेति अनुकूला भवेत्यर्थः,
यदहं प्रार्थये तत्र प्रतिकूला न भवेति भावः, "सुखप्रदादानु-
लोभ्ये" इति क्तभक्तियोगे डाच् ॥६४॥ ज० म०

सन्दीति ।—साम सान्त्वं सन्दर्शयितुमिच्छुः, दृशेर्षान्तात्
सन् ; क्षपाटतां राक्षसभावं निङ्गोतुमिच्छुः, 'ऋ ह्ल चोर्थे' सनि

Uttarpara

Krishna Public Library

सायन्तनीं तिथिप्रण्यः पङ्कजानां दिवातनीम् ।

कान्तिं कान्त्या सदातन्या ऋषयन्तो शुचिस्मिताः ६५

“वींऽञ्जनिङ्गमाम्” इति र्घः ; चङ्गुमावान् कुटिलगतियुक्तः, अमेध्यादित्यलपरिजिह्वीर्षया चित्तकृत्यं वा कौटिल्यम् इत्यर्थात् “गत्यर्थाद्गुणुप—” इति यङ्, “जमजप—” इति खेर्नुण् यङो लुक्, “शंस्यादः” ततो वतुः, ईदृशः सन् समामत्य सुखाभव यदहं याचे तत्रानुकूला भवेति सीतामूचे, “सपत्र-निष्पत्र—” इत्यादिना सुखादानुकूल्ये डाच् । यद्यप्यत्र “तीयसम्बवीज—” इत्यादिसूत्रात् कञीत्यनुवर्त्तवे, तथाऽपि मण्डूकप्लुताधिकारात् “चिः कृभम्भभूततद्भावे—” इति सूत्रात् कृभम्भस्त्वित्यस्यानुवर्त्तनं बोध्यं प्रयोगदर्शनात्, ततो कञीति लिपिकरप्रमादान् बाहुव्याधं वा ; किंवा सुखं विद्यते यस्या इत्यर्थ-आदित्वात् अः, तत आप् ॥ ६४ ॥ भ० म०

सायन्तनीमिति ।—का त्वम् ? इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ; सायं दिनावसानं तत्र भवां कान्तिं, यदा “षोऽन्तकमेणि” इत्येतस्मात् घञ्प्रत्ययान्तः तदा “सायश्चिरं—” इति व्युत्थुली तुट् च मकारान्त-त्वञ्च निपात्यते, यदा सायंशब्दो मकारान्तः तदाऽप्यव्ययत्वादेव प्रत्ययागमो स्याताम् ; कस्य ? इत्यपेक्षायां तिथिप्रण्यः चन्द्रमसः पञ्चदश कलाः तासां हृदिङ्गामाभ्यां पञ्चदशतिथीः प्रणयति प्रवर्त्तयति “सत्सुदिस—” इति क्विप्, “उपसर्गाटसमाप्ते—” इति अत्वम् “परनेकाचः” इति यणादेशः ; पङ्कजानाञ्च कान्तिं क्रीडशीम् ? दिवातनीं दिवाभवां, कान्त्या त्वदीयया सदातन्या सदाभवया ऋषयन्तो कञ्जयन्तो दिवातन्याः सायन्तन्याश्च, सदाः भवत्वात्, जिह्वेतेः “कर्त्ति—” इत्यादिना षो पुक् ; शुचिस्मिता शुभ्रहासा ॥ ६५ ॥ ज० म०

का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने ? ।

बुध्यन्तोऽप्यघसन् व्यालाह्वामपालां कथं न वा ? ६६

[युग्मकम्] ।

सायन्तनोमिति ।—“का त्वमेकाकिनी ? इति द्वितीयश्लाकेन सम्बन्धः ; तिथिप्रणयश्च सायन्तनीं दिनावसानभवां कान्तिं तथा पङ्कजानां पद्मानां दिवातनीं दिनभवां कान्तिं स्वकान्त्या क्लेपयन्ती लज्जयन्ती, कौटुम्बिका ? सदातन्त्या सर्वकालास्थतया, चन्द्रपद्मयोस्तु प्रभा न सदा तिष्ठतीति लज्जाहेतुः, पञ्चदशतिथीः प्रणयात् प्रवर्त्तयतीति तिथिप्रणयश्चन्द्रः, तस्य क्लृप्तवृद्धिभ्यामेव ज्योतिःशस्त्रे तिथिनिरूपणात् ; “वासुस्—” इति क्विप्, “प्राग्वक्त्रो षः—” इति षत्वं, “कव्याद्यनेकाचः—” इति यत्वं, “तिथि-प्रणोर्दशविपक्षिणामणिस्त्रिनेत्रचूडामणिरत्रिनेत्रभूः” इत्यजयः । “मन्मथेनार्पिता ह्याया सैव कान्तिरिति स्मृता” इति परिभाषिता कान्तिः सौतायाः, चन्द्रपद्मयोस्तु शोभामात्रं कान्तिरिति बोध्यं, “त्यत्राद्यचिरदर्शना—” इत्यादिना सायं--दिवा--सदाशब्देभ्य-ष्टनः भवार्थः ; शुचिस्मिता शुद्धहासा, “स्मितत्वदृष्टदशने हासे” इति वैजयन्तो ॥६५॥ भ० म०

का त्वमिति ।—का त्वम् ? देवी मानुषी राक्षसी वा ? इति एकाकिनी असहाया “एकादाकिनिश्वासहाये” इति प्राकिनिच्, भीरु इत्यामन्त्रण भयप्रकृतित्वात् स्त्रीणाम् ; निरन्वया निरनुगमा जना यस्मिन् वने यत्र न कथञ्चिन्मनुष्याणां सम्भवः, बुध्यन्तोऽपि सुभुक्षमाणा अपि, दिवादित्वात् श्यन् ; व्याला हिंसा व्याघ्रादयः कथं वा त्वां नाघसन् ? न भक्षितवन्त ? अटेः “लुङ्सनोघंसल्ल” लृटित्वाच्चेरङ् ; “बुध्यन्तो नाघसन्”(?) इति पाठान्तरम् ; तत्र— । कथं न वा अपरिचितानेवाघसन् ? (?) इति योज्यम् ; अपालां सतीम्

हृदयङ्गममूर्त्तिस्त्वं सुभगभावुकं वनम् ।

कुर्वाणा भीममप्येतद्द्राभ्यैः केन हेतुना ? ॥६७॥

अविद्यमानः पालो यस्मा इति 'पाल रक्षणे' इति चौरादिकः पालयतीति पालः पचाद्यच्, यदा प्रयोजकविवक्षा तदा 'पाते-र्णुगागमो षौ वक्तव्यः' इति लुक्, ततः पचाद्यच् ॥६५॥ ज० म०

का त्वमिति ।—हे भीरु ! वने एकाकिनी का त्वम् ? देवी मानुषी अन्या वा ? वने किञ्चिन्ते ? निरन्वयजने निरन्वया निःसम्बन्धा जना यत्र, भीरु इति सम्बोधनं भयप्रकृतित्वा-कारिणां जातिभेदस्य प्रत्यक्षत्वाद्वा, एकादाकिनसहायेऽभि-धानात् ; शुध्यन्तो बुभुक्षमाणा व्याला व्याघ्रादयो हिंसाः अपालां पालकरहितां त्वां कथं नाघसन् ? न भाञ्जतवन्तः ? "घसलदः सन्-व्यल्घजि" इति अदृष्ट्यां घसल, लृदनुबन्धात् "शामलिद्युत्—" इति डः, 'शुध बुभुक्षायां' टिवादि ; 'पाल रक्षणे' चौरादिकः पचादित्वादन । "व्यालो दुष्टगजे सर्पे श्वापदे नान्यवत् खले" इति मेदिनी ॥ ६६ ॥ भ० म०

हृदयङ्गममिति ।—केन हेतुना इदं वनमभ्यैः ? अभिगता-ऽसि ? वद कथय, अभिपूर्वादिषो लङ् मध्यमपुरुषैकवचनम् "आङ्जादीनाम्" "आटश्च" इति वृद्धिः ; हृदय गच्छति या मूर्त्तिः शरीरम् अत्यन्तसौन्दर्यात्, "गमश्च" इति खच् ; सा एवंविधा मूर्त्तिर्यस्याः सा त्वं भीममप्येतदनं सुभगभावुकं सर्वस्वैवाप्रियं प्रियं कुर्वाणा, असुभगं भूत्वा सुभगं भवतीति "कर्त्तरि भुवः—" इति खुकञ् ॥६७॥ ज० म०

हृदयङ्गममिति ।—केन हेतुना त्वम् एतदनम् अभ्यैः ? अभि-गता ? इति वद, अभिपूर्वादिषो घ्याः सिप्, "लुगङ्गोऽपः" "प्रीटीथेषु—" इति अम्, "आदिगीवोः—" इति एः, "भूयोऽम्—"

सुकृतं प्रियकारौ त्वं क्वं रहस्युपतिष्ठसे ? ।

पुण्यकृष्णाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः ? ॥६८॥

“व्रादयोऽर्थार्थकक्तेः—” इति तृतीया ; हृदयङ्गमा मूर्तिर्यस्याः सा तथा लावण्यातिशयात्, हृदयं गच्छतीति “तृभृहृहृ—” इत्यादिना खः, गान्धोत्वस्वव्यभिचारे बाहुष्यात् ; भीममध्ये-तदनं सुभगम्भावुकं कुर्वाणा, प्रागप्रियं प्रियं भवतीति “भुवो धे खिष्णु-खकजी” इति खकञ् ॥ ६७ ॥ म० म०

सुकृतमिति।—सुकृतं पुण्यकारिणं, शोभनं कृतवानिति “सुकर्म-पाप—” इत्यादिना क्तिप् ; क्वं रहसि विजने त्वमुपतिष्ठसे ? उपस्थित्यसि ? सङ्कृतकरणे तद्ध् ; प्रियकारौ अनुकूलवर्तिनी सती, प्रियमनुकूलं करोतीति “क्षेमप्रियमद्रेऽण्व्” इति षष् ; “टिङ्गाणञ्—” इत्यादिना डीप् ; पुण्यकृत् कृतपुण्यः, तस्य पूर्ववत् क्तिप् ; चाटुकारः प्रियवाक्यकारः, “न शब्दश्लोक—” इत्यादिना टे प्रतिषिद्धेऽपेव भवति ; ईदृशस्ते किङ्करः दासः, “दिवा-विभ-” इति टः, “किंयत्तद्धृषु कञोऽज्बिधानम्—” इति तत्स्त्री-विषये द्रष्टव्यम् ; सुरतेषु शोभनरतेषु, “नपुंसके भावे ऋः” “अनुदात्तो—” इत्यादिनाऽनुनासिकस्योपः ; अनेनोभयवृत्ति-राख्याता ॥ ६८ ॥ ज० म०

सुकृतमिति।—त्वं प्रियकारौ अनुकूलवर्तिनी सती क्वं सुकृतं पुण्यकारिणं पुरुषं रहसि विजने उपतिष्ठसे ? सङ्कृतसे ? “मैत्रप्रध्वसङ्गाराधे” इति सङ्गे मं, शोभनं करोतीति “वासुस्—” इति क्तिप्, प्रियं करोतीति “क्षेमप्रियमद्रात् कुर्वा” इति खाभीव-पच्चे “ढात् षण्” ; कः पुण्यकृत्—ते तव सुरतेषु शोभनरतेषु किङ्करो दासः सन् चाटुकारः ? प्रियवाक्यकारी ? पुण्यं करोतीति क्तिप् । इमेर्भावे ऋः “वनतनाद्यनिमाम्—” इति मञोपः । चाटु-

परिपर्युदधे रूपमाद्यलोकाच्च दुर्लभम् ।

भावत्कं दृष्टवरस्वैतदस्मात्स्वधि सुजीवितम् ॥६६॥

करोतीति “क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तर्गाऽभिनिविशते” इति
न्यायात् “सुकुष्टः” इति टविषयेऽपि “दात् षष्”, किमित्यव्ययं
तस्मात् क्वचष्टः ॥६८॥ भ० म०

परीति ।—एतद्रूपं भावत्कं भवत्या इदमिति “भवतष्टकृक्षी”
इति ठकृक्षी, ‘ठकृक्षीचोपसङ्ख्यानम्’ इति पुंवद्भावः, “इसुसुक्ता-
न्तात् कः” दुर्लभं परिपर्युदधे: “अपपरी वजनं” इति कर्म-
प्रवचनीयसंज्ञायां द्वितीयायां प्राप्तायां “पञ्चम्यपाङ्परिभिः”
इति पञ्चमौ, “अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” इति विभाषासमा-
सश्च, असमासपञ्चे “परेर्वर्जनं” इति द्विर्वचनम् ; उदधिं वर्जयित्वा
चतुरदधिमिखलायां भुवि दुर्लभमाद्यलोकाच्च स्वर्गलोकान्तश्च
यावत् दुर्लभम्, अत्रापि पूर्ववत् पञ्चमौ ; तादृशं दृष्टवत्स्वस्मात्
अधि सुजीवितमस्माद्द्विषये आधिक्येन सुजीवितम् । “अहो” वा
सुजीवितमिति अहोशब्दार्थं अधिशब्दो वर्तते ॥६८॥ ज० म०

परीति ।—एतत् भावत्कं भवदीयं रूपं दृष्टवत्सु अस्मात्
अधि सुजीवितम् अधिकं शोभनं जीवनं, विषये सप्तमौ ; यद्वा
“अधिकेशार्थोपाधिभ्याम्” इति स्वाम्यर्थेनाधिना च योगे सप्तमौ ;
तेनास्मत्स्वामिकं सुजीवितमित्यर्थः, त्वामपश्यतस्तु जनश्च
तन्नास्तीति भावः, भवत्या इदमित्यर्थे “विकारसङ्घ—” इति कश्,
“पुंवत्स्व्युक्तपुंस्कः स्त्रियाम्—” इत्यादौ त-त्व-शसन्ततरादावि-
त्यस्य तादृतसंज्ञके त्वपर्यन्तप्रत्यये शसन्ततरादौ चेति देवोदास-
चक्रवर्त्तन-व्याख्यानात् पुंवत्, ये तु “त्वतौ भावे” इत्यनेन कृतयो-
स्त-त्वयोरेवमित्याहुस्तस्मिन्नेऽभिधानात् योगविभागात् ; किंवा
“पुंवत् स्त्रे.” इति पुंवत्, भवच्छब्दस्य स्त्रिसंज्ञायां पाठितत्वात्,

प्रपीतमधुकाभृङ्गैः सुदिवेवारविन्दिनी ।

सत्परिमललक्ष्मीका नापुंस्काऽसीति मे मतिः ॥७०॥

“पुंश्च स्त्रीः” इत्यत्र “क्तेः क्त्वे च” इत्यस्मात् “त्वे च” इत्यनुवर्तते, वृत्तौ “त्वे च” इति यच्च दृश्यते तद्विपरिकरप्रमादात् ग्रन्थगौरवाद्वा न लिखितं, तदनुवृत्तेर्दनिवारत्वेन स्पष्टत्वात् । ‘पुंश्च सर्वान्त्रो वृत्तिमात्रे तसादौ च’ इति परसूत्रम् । कीदृशं रूपम् ? उदधेः परि परि उदधिं वर्जयित्वा दुर्लभं दुष्प्रापम्, उदधिपरिच्छिन्नायां पृथिव्यां दुर्लभमित्यर्थः, समुद्रे लक्ष्म्या उत्पत्तिः तत्रैव तत्सम्भवात् नान्यत्रेति भावः ; आद्यलोकाच्च स्वर्गलोकपर्यन्तञ्च दुर्लभम्, उभयत्र “अन्वारभ्यार्घारात्—” इत्यादिना पञ्चमी ; पर्याङ्गौ त्यागसीमार्थौ, “आङ् व्याप्तिस्त्रीन्त्रोख्यागोऽन्वी” इत्युक्तेः वर्जनार्थ-परिर्विभाषया द्वित्वमभिधानात् ॥ ६९ ॥ भ० म०

प्रपीतेति ।—परि सर्वतो मार्जनमिति परिमलः, ‘कलस्तूपश्च’ इत्यधिकृत्य ‘मृजेष्टिलोपश्च’ इति कलप्रत्यय औषाटिकः ; इह सुरतोपभोगविमर्दः परिमलोऽभिप्रेतः, तच्च लक्ष्मीः तत्कृतत्वात्, सती विद्यमाना परिमलशोभा यस्याः “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” ; स त्वमपुंस्का अविद्यमानभर्तृका नासीति मे मतिः, पूर्ववत् कप् । किमिव ? सुदिवेवारविन्दिनी पद्मिनी, शोभनं दिवा नीहाराद्य-भावाद्दिवा दिवसं यस्याः “सुप्रात—” इत्यादिना अच् ; प्रपीत-मधुका भृङ्गैः प्रपीतं मधु यस्याः, “शेषादिभाषा” इति कप्, यद्येयं सत्परिमललक्ष्मीका तथा त्वमपीति ॥ ७० ॥ ज० म०

प्रपीतेति ।—त्वं न अपुंस्काऽसि किन्तु विद्यमानभर्तृका-ऽसीति मे मम मतिः यतः सती परिमलस्य लक्ष्मोर्यस्यास्तादृशी । “विमर्देत्वे परिमलो गन्धे जनमनोहरे” इत्यमरः । “सुरतोपभोग-

मिथ्यैव श्रीः श्रियमन्या श्रीमन्न्यो मृषा हरिः ।
साक्षात्कृत्याभिमन्येऽहं त्वां हरन्तीं श्रियं श्रियः ॥७१॥

विमर्द एव परिमलः" इति जयमङ्गला । 'पुं-लक्ष्मीभ्यामेकवचना-
न्ताभ्यां को बहुव्रीहौ' इति परः, स्वमते लक्ष्मीशब्दात् "द्युतः कः"
इति कः, अपुंस्केति "पुंवत्स्त्राक्तपुंस्कः—" इति ज्ञापकात् "द्युतः
कः" इत्यस्य योगविभागेन क्वचिदन्यत्रापि क इति बोध्यं, स्वार्थे को
वा ; यथा मृङ्गैः प्रपीतं मधु यस्मास्तादृशी सुदिवा अरविन्दिनी
पद्मिनी, तथा त्वमपि सत्परिमललक्ष्मीका, शोभनं नीहारादि-
रहितं दिवा दिनं यस्याः, सुपूर्वात् दिवाशब्दात् 'बहुव्रीहौ अत्'
इति परः, स्वमते दिवाशब्दात् स्वार्थे णाः, तस्यानिस्त्वविवक्षया न
ईपृ वृद्धिश्च । यथा—शोभने दिवसे इतिः सप्तम्यन्तं रूपम् ;
दिवाशब्दोऽयमव्ययः ॥ ७० ॥ भ० म०

मिथ्यैवेति ।—श्रियः श्रियं रूपसम्पदं हरन्तीमभिवन्तीं त्वां
साक्षात्कृत्य प्रत्यक्षीकृत्य, "विभाषा क्वञि" इत्यनुवर्त्तमाने "साक्षात्-
प्रभृतीनि च" इति गतिसंज्ञा, गतिसमासे ल्यबादेशः ; अहमभि-
मन्ये, किम् ? मिथ्या श्रीः श्रियमन्या अहमेव श्रीर्नान्येति मन्य-
माना श्रीर्मिथ्या नैव श्रीः, किन्तु त्वमेवेति । "आत्ममाने खश् च"
"दिवादिभ्यः श्नन्" "इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च" इत्यम्भावः,
तस्यामः प्रत्ययत्वात्प्रकोपाभावः "न विभक्तौ तुस्माः" इति वचनात्
"क्वचि—" इतीयडादेशः, क्विवन्ता धातुत्वं न जहतीति 'क्वि-
वचि—' इत्यादिना अयतेरौषादिकः क्विप् ; हरिश्चात्मानं श्रीमन्तं
मन्यमानो मृषा न श्रीमान् इत्यहमभिमन्ये ॥ ७१ ॥ ज० म०

मिथ्यैवेति ।—श्रिया लक्ष्म्याः श्रियं शोभां हरन्तीं जयन्तीं
वा त्वां साक्षात्कृत्य अहमेवमभिमन्ये श्रीर्लक्ष्मीर्मिथ्यैवात्मानं
श्रियं मन्यते, हरिरपि मृषा चात्मानं श्रीमन्तं मन्यते, त्वमेव

नोदकगिष्ठष्यतात्यर्थं त्वामैच्छिष्यत चेत् स्मरः ।

खेलायन्ननिशं नापि सज्जुःकृत्य रतिं वसेत् ॥७२॥

श्रीस्तदौघशोभाहरणात्, त्वत्प्रतिरेव त्वदयोगात् श्रीमानिति भावः । “मन्यात् स्वार्थे” इति खश्, शिस्वात् “दिवसुतट—” इति यन्, “खिल्यव्याजरुषो—” इति एकाजिजन्तत्वात् श्रीशब्दस्य ङीकान्तत्वं “इस्तेगणौ प्राध्वं—” इत्यादिना समासपक्षे “व्यादनजः क्लो यप् से” ‘साक्षादादेरभूततद्भावे क्लजः क्लो यप् वा’ इति परः ॥ ७१ ॥ भ० म०

स्मरभार्या रतिः साऽपि रूपेण निज्जष्टेति दर्शयति, नोदिति । —चेत् यदि स्मरः त्वामैच्छिष्यत दृष्टवानभविष्यत् तदा अत्यर्थं नोदकगिष्ठष्यत रतिं प्रति भृशमुक्कगिष्ठतो नाभविष्यत्, ‘ईच्छ दर्शने’ इति ‘कठि शोके’ इति भौवादिक्तात् क्रियाऽतिपत्तौ लृङ्, नापि रतिं स्वभार्यां सज्जुःकृत्य सहायीकृत्य वसेत्, अपितु परित्यजेत्, अत्र क्रियाऽतिपत्तिर्न विवक्षिता, किन्तु हेतु-हेतुमद्भावः ; नापि रतिं सज्जुःकृत्य वसेत् यदि त्वामीच्छेतेति हेतुपदमभ्यूह्य हेतुमद्भावदर्शनात् । ज्यथादिषु ‘सज्जुः सहायः’ इति वचनात् गतिसंज्ञा । खेलायन् अनिशं क्रौडन् सर्वदा, खेलाशब्दात् कण्ठादित्वात् यक् ॥ ७२ ॥ ज० म०

रतिरपि न ते तुष्येति दर्शयन्नाह, नोदिति ।—स्वयं कामश्चेत् यदि त्वाम् ऐच्छिष्यत तदा अत्यर्थं न उदकगिष्ठष्यत रतिं प्रति भृशमुक्कगिष्ठतो नाभविष्यत्, ‘ईच्छ दर्शने’ ‘कठिङ् आधाने’ उभयत्र “ध्वर्थासम्भवे षी” ; नापि रतिं स्वभार्यां सज्जुःकृत्य सहायीकृत्य अनिशं निरन्तरं खेलायन् क्रौडयन् वसेत्, तां परित्यजेदेव यदि त्वां पश्येत् इति हेतुपदमत्र बोध्य, “भव्ये वा फलहेत्वोः” इत्यस्य योगविभागात् भूतेऽपि खौ, भव्येऽपि न क्षतिः,

वल्गूयन्तीं विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीह का ? ।
 कान्तिं नाभिमनायेत को वा स्यात्सुसमोऽपि ते ? ॥७३॥
 दुःखायते जनः सर्वः स एवैकः सुखायते ।
 यत्सोत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके ॥७४॥

विलासार्थात् खेलाशब्दात् कण्ठादित्वात् करोत्यर्थे क्वः, सलु-
 शब्दोऽयमव्ययः सहायार्थे वर्त्तते, साक्षादादित्वात् “इक्षोपाणौ
 प्राध्व—” इत्यादिना समासः ॥ ७३ ॥ भ० म०

वल्गूयन्तीमिति ।—त्वां वल्गूयन्तीं शोभमानां विलोक्य न
 मन्तूर्यात् स्त्री इह का ? इह जगति का स्त्री न मन्तूयेत् ? न
 कुप्यत् ? सर्वदा कुप्यत्येव ईर्ष्यायुक्तत्वात् स्त्रीणाम्, असम्भावने
 लिङ् ; (?) वल्गु-मन्तुशब्दाभ्यां कण्ठादित्वात् यक् ; को वा को
 नाम स्यात्सुसमोऽपि काष्ठतुल्योऽपि गुणदोषानभिज्ञत्वात् ते तव
 कान्तिं विलोक्य नाभिमनायेत ? पूर्वमदृष्टत्वादनभिमनाः सन्
 अभिर्मनाः मचेता न भवेत् ? पूर्ववलिङ्, अभिमनसो भृशादि-
 त्वात् क्वङ् सलोपश्च ; महादेवतुल्यो वा, आस्तामन्यः, सोऽपि
 तावदाभिमनायते । ७३ ॥ ज० म०

वल्गूयन्तीमिति ।—इह जगति का स्त्री वल्गूयन्तीं शोभमानां
 त्वां विलोक्य न मन्तूर्यात् ? न ईर्ष्यात् ? स्वपतिवैराग्यशङ्कया
 सर्वैव कुप्यतीत्यर्थः, वल्गु-मन्तुभ्यां कण्ठादित्वात् क्व, “घोऽज्-
 ख्यरे” ; को वा स्यात्सुसमोऽपि महादेववत् जितेन्द्रियोऽपि
 काष्ठवचीरसोऽपि वा तव कान्तिं विलोक्य न अभिमनायेत ?
 प्रीतमना न भवेत् ? अपि तु सर्व एवाभिमनायेत, “भृशादेश्चूर्णार्थे
 वा—” इति पाश्चिको डः सलोपश्च, “घोऽज्ख्यरे” “प्रौढ्या
 सम्भावने” इति खौ ॥ ७३ ॥ भ० म०

दुःखेति ।—स एवैको जनः सुखायते सुखं वेदयते यस्मात्

कः परिण्डतायमानस्त्वामादायामिषसन्निभाम् ।
वस्यन् वैरायमाणेभ्यः शून्यमन्ववसदनम् ? ॥ ७५ ॥

नितिके समीपे न त्वं प्रतीपायसे न प्रतिकूलवर्तिनी भवसि ।
उत्सुक्यायमाना उत्कायमाना सती, यस्य पुनरन्तिके अनुत्सुक्याय-
माना प्रतीपायसे स सर्वो जनः दुःखायते दुःखं वेदयते, सुख-
दुःखशब्दाभ्यां “सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्” इति क्यङ्, उत्सुक-
प्रतीपशब्दाभ्यां भृशादित्वात् ॥ ७४ ॥ ज० म०

दुःखेति ।—यस्यान्तिके समीपे त्वम् उत्सुक्यायमाना उत्-
सुकीभवन्ती न प्रतीपायसे न प्रातिकूलौभवसि, स एवैको जनो
जगति सुखायते सुखमनुभवति, अन्यः सर्वो जनो दुःखायते
दुःखमनुभवति, सुख दुःखशब्दाभ्यां “शब्दसुखकष्टादेः—” इति
वेदे ङः ; केचित् तु सुख-दुःखयोस्तादृशेऽपि वक्ष्यमानत्वात्
असुखः सुखो भवति अदुःखो दुःखो भवति इत्यर्थं “डाच् लोडि-
तादेः पञ्च” इति ङ्रमाहुः । उत्सुक-प्रतीपाभ्यां भृशादित्वात् च्युर्थे
ङः । केचित् तु प्रतीपशब्दात् “घान्ङ्रको—” इत्यादिना
आचारे ङ्रमाहुः ॥ ७४ ॥ भ० म०

क इति ।—परिण्डतायमानः अपरिण्डतः कथमपि परिण्डतो
भवन्, भृशादित्वात् क्यङ् ; त्वामामिषसन्निभां सर्वजनप्रार्थनीय-
त्वात्, आदाय गृहीत्वा कः शून्यं वनमन्ववसत् ? शून्ये वने
अवसत् ? इत्यर्थः, “उपान्वध्याङ् वसः” इति कर्मसंज्ञा ; कोटशः ?
वस्यन् विभ्यत् वैरायमाणेभ्यः वैरं कुर्वाणेभ्यः, “शब्दवैर—” इत्या-
दिना क्यङ् “भीत्रार्थानाम्—” इत्यपादानसंज्ञाः ॥ ७५ ॥ ज० म०

क इति ।—कः परिण्डतायमानः अपरिण्डतः परिण्डतो भवन्
आमिषसन्निभां लोभ्यद्रव्यतुल्यां त्वाम् आदाय गृहीत्वा शून्यं
वनम् अन्ववसत् ? वसति स्म ? “कर्मक्रिया—” इत्यादिना डे टं,

ओजायमाना तस्यार्घ्यं प्रणीय जनकात्मजा ।

उवाच दशमूर्धानैः सादरा गद्गदं वचः ॥ ७६ ॥

पण्डितात् भृशादित्वात् डः ; वैरायमाणेभ्यः टैरं कुर्वाणेभ्यः
तस्यन्, शत्रुभयाभावे एवं कर्तुमनुचितमिति भावः । वैरात्
शब्दादित्वात् “शब्दसुखकष्टादेः—” इति क्तौ डः, “यतोऽपाय-
भी—” इति अपादानसंज्ञा । “आमिषं पल्लवे लोभ्ये सभोगो-
त्करयोरपि । आमिषं सुन्दराकारे रूपादिविषयेऽपि च ॥”
इति विश्वः ॥ ७५ ॥ भ० म०

ओजायेति ।—एवमुक्तवति रावणे जनकसुता दशमूर्धान-
सुवाच, दश मूर्धानः शिरांसि यस्य, तस्यार्घ्यं प्रणीय दत्त्वा
अतिधिरयमिति, सम्यदानस्य शेषत्वेन विवाञ्छितत्वात् षष्ठौ ;
ओजायमाना ओज इवाचरन्ती “कर्तुः क्वड् सलोपश्च” “ओजसो-
ऽप्सरसो नित्यम्” इति वचनात्, किञ्चिद्विज्ञापारित्यागात् मां
माऽभिभूदित्यतेजस्विनी भवन्तीत्यर्थः, किमुवाच ? वचो वक्ष्य-
माणं सादरा सती परिव्राजक इति गद्गदमनभिव्यक्तमसंस्कृत-
त्वात् ॥ ७६ ॥ ज० म०

ओजायेति ।—जनकात्मजा सादरा सती तस्य कपटपरि-
व्राजकस्य अर्घ्यं प्रणीय अतिथिवुद्धया दत्त्वा दशमूर्धानं दश
मूर्धानो यस्य तं रावणं गद्गदं लज्जया अन्तर्भया वा सम्यग-
नभिव्यक्तं वचो वक्ष्यमाणम् उवाच, ओजायमाना किञ्चिद्विज्ञा-
पारित्यागात् ओजस्विनीवाचरन्ती ओजःशब्दात् धर्मिप्रधानात्
“घान्ङाङ्गौ—” इति डः सलोपश्च, भृशादित्वात् च्युर्थे वा
डः । तस्य इति सम्यदानस्य सम्बन्धविवक्षायां षष्ठौ । प्रणीये-
त्यस्य समोपे स्थापयित्वा इति वाऽर्थः । “मूढ्ये पूजाविधावर्घः”
इति कोषः, अर्घाय इदमित्यर्थं “विकारसङ्घ—” इति यः
॥ ७६ ॥ भ० म०

महाकुलीन * ऐत्वाके वंशे दशरथिर्मम ।

पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥७७॥

यदुक्तं तेन “कं रहस्युपतिष्ठसे ?” इति, अस्मिन् प्रतिवचनं, महेति ।—मम भर्ता महाकुलीनः महाकुलस्यापत्यमिति “महाकुलादञ्-खञौ” इति खञ्, किमादित्यवंशमन्वयः किं सोमवंश-सन्भवो वा महाकुलस्यापत्यम् ? इत्याह—ऐत्वाके वंशे इत्वाकू-षामयमैत्वाकः “दाण्डिनायन—” इत्यादिना टिलोपनिपातनम् ; अन्ये तत्र सन्तीत्याह—दशरथिः दशरथस्यापत्यं यः स मम भर्ता, महाकुलीनः कीदृशः ? पितुः प्रियङ्करः अनुकूलकारी, तपस्विनाञ्च क्षेमकारः “क्षेमप्रियमद्रेऽण् च” इति चकारात् खच्, ॥ ७७ ॥ ज० म०

“कं रहस्युपतिष्ठसे ?” इति रावणप्रश्ने उत्तरमिदं, महेति ।—मम भर्ता दशरथिः प्राधान्यात् विशेषेण महिम्ना च ज्येष्ठ एव गम्यते, दशरथस्यापत्यं “बाह्वाद्यत—” इति षदन्त-त्वात् णिः, णित्ते त्रिः ; ऐत्वाके वंशे महाकुलीनः इत्वाकुनामा कश्चित् सूर्यवंशमन्वयः तस्यापत्यमिति तद्वत्त्वे वंशे इत्यर्थात् गम्यते, शिवादित्वात् णः, “शीर्षोपोऽकट्टपाण्डुरिये” इत्यत्र एयश्च अथेति समासात् उकारलोपः, ये तु केवलण्योयप्रत्यय-इति व्याचक्षते तस्मिन्ने योगविभागात् महाकुले विद्यमानः “ढघे कात्—” इति णीनः ; “महाकुलीनः” इति पाठे—अनिच्छ-विवक्षया न त्रिः । महाकुलस्यापत्यमिति केचित्, पितुः प्रिय-ङ्करः प्रियं करोतीति “क्षेमप्रियमद्रात् कुर्वा” इति खः, तस्मिन् विद्वत्पक्षे तपस्विनां क्षेमकारः कुशलकर्ता, “टात् षच्” ॥ ७७ ॥ भ० म०

निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
 पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥ ७८ ॥
 अध्वरेष्विष्टिनां पाता पूर्त्ती कर्मसु सर्वदा ।
 पितृर्नियोगाद्राजत्वं हित्वा योऽभ्यागमद्वनम् ॥ ७९ ॥

निहन्तेति ।—वैरकाराणां शत्रूणां, वैरपूर्वात् कृञो “न शब्द-
 श्लोक—” इत्यादिना टे प्रतिषिद्धे अण्वेव भवति ; निहन्तेति वृज-
 न्तस्य प्रयोगः, तत्र कर्मणि षष्ठी ; सतां धर्मे स्थितानां बहुकरः
 बहुकार्यं करोतीति “दिवाविभा—” इति टः, स्त्रीविवचायान्तु
 ‘किं-यत्तद्बहुषु—’ इति करोतेरच्, ‘आड्प्रत्योः खनिशब्धां डिञ्’
 इत्यौणादिकः कुः परशुशब्दः, तत्पर्याय एवाभ्युत्पन्नः परश्वध-
 शब्दः, सः प्रहरणं यस्य “परश्वधात् ठञ्” ; तस्य परशुरामस्य
 सम्बन्धिभ्याः शक्तेः सामर्थ्यस्यान्तकरो विनाशयिता, अन्तं करो-
 तीति पूर्ववत् टः रणे सङ्ग्रामे तत्र भवः ॥ ७८ ॥ ज० म०

निहन्तेति ।—तथा वैरकाराणां निहन्ता “ठात् षण्”, कर्मणि
 षष्ठी ; सतां साधूनां सदा सर्वदा बहुनि कार्याणि करोतीति
 “सुकृष्टः” रणे पारश्वधिकरामस्य जामदग्न्यस्य शक्तेः सामर्थ्यस्य
 अन्तकरो नाशयिता । परश्वधेन परशुना प्रहरतीति षणिकः,
 परान् श्रति खण्डयतीति परशुः परश्वधश्चेति निपातनात् ॥ ७९ ॥
 म० म०

अध्वरेष्विति ।—इष्टमेभिरिति इष्टिनो यज्वानः “इष्टादिभ्यश्च”
 इतीति । किमिष्टवतः ? अध्वरान् कर्माणि तत्र ‘स्तस्येन्विज-
 येत्—’ इति कर्मणि सप्तमौ, अध्वरेष्विष्टिनामिति कर्मणि षष्ठी
 उदयोगे ; पाता रक्षिता, पूर्त्ती कर्मसु सर्वदा, पृणोतेर्निष्ठायां
 “उदोष्ठपूर्वस्य” इत्युत्त्वं, “न ध्यात्वा—” इत्यादिना निष्ठागत-

पतद्विक्रोष्टुञ्जुष्टानि रक्षांसि भयदे वने ।

यस्य बाणनिकृत्तानि श्रेणीभूतानि शिरते ॥ ८० ॥

[कक्षापक्षम्] ।

प्रतिषेधः, पूर्त्तमनेनेति पूर्ववदितिः । किं पूर्त्तमिति ? सर्वदा खात-श्राद्धादिकर्मणि, पूर्ववत् सप्तमी ; स राजत्वं राज्यं हित्वा त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् आभिमुख्येन आगतवान् लुङ्, चुरङ्ङि रूपम् ; पितुर्नियोगात् नायोष्यत्वात्, स मे भर्त्सेति योज्यम् ॥ ७९ ॥ ज० म०

अध्वरेष्विति ।—तथा अध्वरेषु इष्टिनां यज्वनां पाता रक्षिता, 'पाल रक्षणे', इष्टं यजनं भावे क्तः, "ढचे क्ति—" इति कर्मणि षष्ठी ; सर्वदा कर्मसु पूर्त्ती पूर्त्तं पूरणं भावे क्तः "सुखाद्योदि—" इत्यादौ पूर्वर्जनात् क्तस्य नः, "वृदुप्रिञ्जर्णाः—" इति इमनिषेधः, कर्मोपादानेऽपि भावे क्तः ; अध्वरान् इष्टमेभिः कर्माणि पूर्त्त-मनेन चेत्यर्थे इष्टादेरिष्टमनेनेत्याटावर्थे कर्त्तरि वाच्ये इन्प्रत्ययो भवेदिति परः, स्वमते "क्तेनादे" इति ज्ञापकात् कर्त्तरि इन्, तदुयोगे कर्मणि सप्तमी ; किंवा इष्ट-पूर्त्ताभ्यां भावज्ञानाभ्यां "नेकाजात्—" इति अस्यर्थे इन्, अध्वर-कर्मभ्यां विषयेः सप्तमी । केचित् तु अध्वरा इष्टा एभिः कर्माणि पूर्त्तान्यनेन चेति कर्म-ज्ञादिन् कर्त्तरीत्याहुः ; यः पितुराज्ञया राजत्वं हित्वा त्यक्त्वा वनमभ्यागमत् स मे भर्त्सेति योज्यम् ॥ ७९ ॥ भ० म०

पततीति ।—यस्य बाणैर्निकृत्तानि हित्वा रक्षांसि भयदे वने दौर्घेनिद्रया शिरते स मम भर्त्सेति योज्यम् । शिरते इति "शीङो रुट्"; कौड्यानि ? अश्रेणयः श्रेणयो भूतानि "जथ्यादि-चिडाचस्र" इति च्युत्तानां "कुगतिप्रादयः" इति सः "चौ च",

दीव्यमानं शितान् बाणानस्यमानं महागदाः ।

निघ्नानं शत्रवान् रामं कथं त्वं नावगच्छसि ? ॥८१॥

इति दीर्घः, च्युर्गानान्तु “अेष्ट्यादयः कृतादिभिः” इत्ययं विषयः ;
पतत्रिभिः क्रोष्टृभिश्च जुष्टानि परिहृतानि ॥ ८० ॥ ज० म०

“वृष्यन् वैरायमाण्यैः” इति वाक्ये तस्य व्रासो नास्तीत्युत्तर-
मिदं, पतत्रौति ।—यस्य बाणैः शरैर्निःकृतानि खण्डितानि रक्षांसि
मयदे वने शिरते पतितानि सन्तीत्यर्थः, स मे भर्त्सति सम्बन्धः,
श्रीङः क्री षन्ते, “श्रीङो री णुः”, “मान्तो रम्—” “मान्तोऽदे-
गतः” ; अश्रेणयः श्रेणयो भूतानि श्रेणीभूतानि “चिः कृभ्रस्व-
भूततद्भावे—” इति चिः दीर्घश्च, “त्यो-वमात्रो लोप्यः” इति
चिःलोपः । पतत्रिभिः गृध्रादिभिः क्रोष्टृभिः शृगालैश्च जुष्टानि
परिहृतानि ‘जुषमुदि सेवे’ ॥ ८० ॥ भ० म०

दीव्येति ।—शितांस्तीक्ष्णान् बाणान् दीव्यमानं क्षेप्तुं शक्तं
तच्छीलं वा अनेकार्थत्वात् धातून्, दिवे. “ताच्छीष्यवयोवचन—”
इत्यादिना शानच्, “दिवादिभ्यः श्यन्” ; महागदाः अस्त्रमानं क्षेप्तुं
शक्तं तच्छीलं वा, पूर्ववच्छानच् ; शत्रवान् शत्रून् प्रज्ञादि-
त्वादण् ; निघ्नानं हन्तुं शक्तं तच्छीलं वा, पूर्ववत् प्रत्ययः, हन्तेः
“गमहन—” इत्युपधालोपः “हो हन्तेः” इति कुत्वम् ; एवंविधं
रामं कथं नावगच्छसि ? तेन कर्मणा सर्वलोकविदितत्वादिति
भावः ॥ ८१ ॥ ज० म०

दीव्येति ।—कथं त्वं राममपि नावगच्छसि ? न जानासि ?
सर्वलोकप्रसिद्धकर्मत्वात् । तथाहि शितान् बाणान् दीव्यमानं
तीक्ष्णैः शरैः क्रीडाशीलं विजिगीषाशीलं वा, “दिव्यं जिगीषेच्छापश-
द्युतौ क्रीडागत्यो.” “दिवो धे वा” इति करणे द्वितीया ; महतीगदा
अस्त्रमानं क्षेप्तुं शक्तम् उत्क्षेपणयोग्ये वृथसि वर्त्तमानं वा, क्षेप्तुं

भ्रातरि न्यस्य यातो मां मृगाविन्मृगयामसौ ।
 एषितुं प्रेषितो यातो मया तस्यानुजो वनम् ॥८२॥
 अथाऽऽयस्यन् कषायाक्षः स्यन्नखेदकणोत्व ॥ ।
 सन्दर्शितान्तराकूतस्तामवादीहशाननः ॥ ८३ ॥

शौचं यस्येति वा ; शात्रवान् निघ्नानं निहन्तुं शक्तं, सर्वत्र "शक्ति-
 वयस्ताच्छीष्ये शतुः शानः" इन्तेः "हनगम—" इत्युङ्लोपे "हनी
 ङो ङो—" , शत्रुरेव शात्रवः, स्वार्थे षाः ॥ ८१ ॥ भ० म०

यद्येवं, काशी ? इत्याह, भ्रातरौति ।—असौ रामो मां भ्रातरि
 न्यस्य अपर्पयित्वा मृगयामाखेटकं यातः, मृगैः स्वार्थिको णिच्
 अदन्तत्वाच्च गुणो न भवति, तदन्तात् "कजः श च" इति अधिक्त्य
 'परिचर्या-परिसर्या-मृगयाऽटायानामुपसङ्गयानम्' इति भ्रूवे
 शप्रत्ययः, यक्, अङ्गोपाभावश्च, टाप्, मृगान् विध्यतीति मृगा-
 वित् । काशी भ्राता ? इति चेदाह—तस्मानुजः कनिष्ठो मया
 प्रेषितः सन् यातो वनम्, अनु पश्चाज्जायते इति "अन्येभ्योऽपि
 दृश्यते" इति डः, अनो कर्मस्थक्तमकर्मस्थपि भवति । किमर्थम् ?
 एषितुं तमेव ज्ञातुम्, 'इषु गतौ' इत्यस्य रूपं ज्ञानार्थत्वात् ।
 प्रेषित इति तस्यैव रूपम् ॥ ८२ ॥ ज० म०

तथाऽपि त्वामेकाकिनीं त्यक्त्वा कुतो गतः ? इत्याह,
 भ्रातरौति ।—असौ रामो मां भ्रातरि न्यस्य समर्थे मृगयां
 यातो गतः, मृगान् विध्यतीति मृगावित् । स कुत्र ? इत्याह
 —तस्मानुजोऽपि मया प्रेषितः प्रस्थापितः सन् एषितुं ज्ञातुम्
 अर्थात् रामं वनं गतः, "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः" इति वचनात्
 'इष्य सर्पणे' इत्यस्य ज्ञानार्थत्वम् । अनु जातोऽनुजः "हनजनात्
 —" इति डः ॥ ८२ ॥ भ० म०

अथेति ।—अथैवमुक्तो जानक्या दशाननस्तामवादीत् उक्त-

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्येष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नग्नमुषितप्रख्यं * बहु मन्येत राघवम् ? ॥८४॥

वान्—पायस्यन् क्रोधाविष्टत्वात् शरीरं खेदयन्, 'यसु प्रयत्ने'
इति देवादिकः परस्मैपदी, क्रोधादेव कषायाक्षः, "बहुव्रीहौ
सकथ्यत्सोः—" इति षच् ; स्यन्नेः सुतैः खेदकणैरुत्त्वणः उद्भटः,
व्याप्त इत्यर्थः, स्यन्देर्निष्ठायां रूपम् ; सन्दर्शितमान्तरमन्तर्गत-
भाकृतमभिप्रायो येन स एवंविधः ॥ ८३ ॥ ज० म०

अथेति ।—अथ तथैवमुक्तौ दशाननस्तां सीतामवादीत्,
"व्रजवद—" इति त्रिः । कीदृशः ? पायस्यन् तदाक्यैः क्रोध-
वशात् शरीरं खेदयन्, कषायाक्षः क्रोधेन कषाये अक्षिणी यस्य
स तथा, "सकथ्यत्सोः षः स्वाङ्ग" ; स्यन्नेः सुतैः खेदकणैरुत्त्वणः
उद्भटः, व्याप्त इत्यर्थः 'स्यन्दू ड्वल् सुतौ' ऊटिस्त्वाद्देमत्वे "नेम्
डोश्चीत्—" इत्यादिना इमनिषेधः, "इसुड्नलोपोऽणौ" इति नस्य
लोपः, "सृत्वाद्योत्—" इति ऋष्य दस्य च नः ; सन्दर्शितं प्रकटी-
कृतम् भ्रान्तरम् भ्रन्तर्गतम् भाकृतमभिप्रायो येन स तथा ॥८३॥
भ० म०

कृते इति ।—कनिष्ठाया अपत्यं ज्येष्ठाया अपत्यमिति "स्त्रीभ्यो
ठक्" "कल्याण्यादौर्नामिण्ड्" तयोः कल्याण्यादिषु पठितत्वात् ;
कनिष्ठासुतस्य भरतस्य कृते निमित्ते ज्येष्ठायाः सुतः निरुप-
योगितया विवासितः विसर्जितः, विपूर्वस्य वसतर्हेतुमस्यन्तस्य
निष्ठायां रूपम् ; तं नग्नमुषितप्रख्यं यथा कश्चिन्मुषितो नग्नो
भवति तद्वद्भूतं, "पूर्वकाल—" इति सः, तयोः पूर्वापरकाल-
त्वात्, राजदन्तादित्वात् परनिपातः ; ईदृशं राघवं को बहु
मन्येत ? ज्ञाघेत ? नैवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥ ज० म०

• "नग्नमुषितप्रख्यम्" इत्यत्र "नग्नमुषितप्रख्यम्" इति भरतसम्मतः पाठः ।

राक्षसान् वटुयज्ञेषु पिण्डीशूरान्निरस्तवान् ।

यद्यसौ कूपमाण्डूकि ! तवैतावति कः स्मयः ? ॥ ८५ ॥

कृते इति ।—को जनो राघवं बहु मन्येत ? ज्ञाघेत ? न कोऽपीत्यर्थः । किञ्चित् ? कानिष्ठिनेयस्यः कनिष्ठाया अपत्यस्य भरतस्य कृते निमित्तं ज्यैष्ठिनेयं ज्येष्ठाया अपत्यमपि विधासितं पित्रा परित्यक्तं राज्यात् वहिष्कृतं, वसेर्जि-ज्ञान्तस्य रूपम् ; तत एव लग्नमुषितप्रख्यं यः कश्चित् प्रथमं मुषितो निराकृतः पक्षा-ङ्गो लज्जितो दिगम्बरीकृतो वा भवति तत्तुल्यं, 'पूर्वकालस्या-परकालेन' इति कर्मधारयार्थं परसूत्रं, स्वमते पूर्वकालसम्बन्धात् य एव मुषितः परकालसम्बन्धात् स एव लग्न इत्येकार्थताऽस्येव, अभिधानात् पूर्वकालीनस्य परनिपातः, राजदन्तादित्वादिति परः, ज्येष्ठा-कनिष्ठाभ्यामावन्तत्वात् "बाह्वाद्यतोऽत्रावादेः—", इति कृतस्य षोडश "कल्याणौसुभग—", इत्यादिना इनेयः । लग्नेति 'ओ लज्जो ङि ङिथि' ओदित्वात् "सूखाद्योत्—", इति क्तस्य नकारः मग्नवज्जस्य गत्वम् । केचित् तु लसर्जलस्य निपा-तनात् तवर्गपञ्चम इत्याहुः ॥ ८४ ॥ भ० म०

"अध्वरेष्विष्टिनाम्" इत्यस्योत्तरमाह, राक्षसानिति ।—यद्यसौ राक्षसान् पिण्डीशूरान् पिण्ड्यामेव शूरान् भोजने एव शूरान् "पात्रेसमितादयश्च" इति सः ; वटुयज्ञेषु कुब्राह्मणयज्ञेषु निरस्त-वान् तिरस्कृतवान्, हे कूपमाण्डूकि ! कूपे माण्डूकीव, पूर्ववत् सः, "ठक् च मण्डूकात्" इति चकारादण् वाऽपत्ये ; एतावति स्वल्पे वस्तुनि तव कः स्मयः ? नैव युज्यते ॥ ८५ ॥ ज० म०

"अध्वरेष्विष्टिनां पाता" इत्यस्योत्तरमिदं, राक्षसानिति ।— वटुवो ब्राह्मणास्तेषां यज्ञेषु यदि असौ रामः पिण्डीशूरान् पिण्ड्यां भोजने एव शूरान् कार्यान्तराक्षमान् राक्षसान् निरस्तवान्, तदा एतावति स्वल्पेऽपि कार्ये हे कूपमाण्डूकि ! तव कः स्मयः ?

मत्पराक्रमसङ्घिन्नराज्यभोगपरिच्छेदः ।

युक्तं ममैव किं वक्तुं दरिद्राति यथा हरिः ? ॥८६॥

निर्लङ्को विमदः स्वामी धनानां हृतपुष्पकः ।

अध्यास्तेऽन्तर्गिरं यस्मात् कस्तन्नावैति कारणम् ? ॥८७॥

गर्वः ? विष्णयो वा ? मणूकस्य मेकस्य स्त्रापत्वम् इति शिवादि-
त्वात् षः, कूपे माण्डूकी इव ; एतेनाल्पदृश्यत्वादन्ये वीरास्त्वया
न दृष्टा इति ते अय इति सूचितम् । “कूपमाण्डूकी” इति पाठे—
“जातेरतो—” इतीप् । कूपमाण्डूकीत्यत्र पिण्डीशुरान् इत्यत्र च
पात्रेऽभिमतान्दित्वात् चेषे तत्पुरुषः इति परः, स्वमते अर्थवशात्
शेषो गम्यते ॥८६॥ भ० म०

मत्पराक्रमे तु युक्तः, तत्रापि मम न युक्तं वक्तुमित्याह, मत्-
पराक्रमेति ।—राज्यभोगादयः परिच्छेदो हस्यश्वादिः स मत्परा-
क्रमेण सङ्घिप्तोऽपहृतो यस्य हरिरिन्द्रो स यथा दरिद्राति
गिरिर्धको भवति तन्ममैव किं वक्तुं युक्तम् ? आत्मगुणवादस्य
सज्जाकरत्वात्, दरिद्रातेरादादिकत्वाच्छेषो लुक् ॥८६॥ ज० म०

मदिति ।—मत्पराक्रमेण सङ्घिप्तोऽपहृतो राज्यभोगपरि-
च्छेदो हस्यश्वादिर्यस्य तादृशो हरिरिन्द्रो यथा यदि दरिद्राति
दुर्गतो भवति, तदा किं ममैव वक्तुं युक्तम् ? अपि तु नैवेत्यर्थः,
आत्मगुणानुवादस्य सज्जाकरत्वात् । ‘दरिद्रा च तु दुर्गत्याम्’
॥८६॥ भ० म०

निर्लङ्क इति ।—यस्मात् कारणात् धनानां स्वामी धनदः
अन्तर्गिरमध्यास्ते अध्यासितवान् गिरेः कैलासस्यान्तर्मध्ये, वि-
भक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, “गिरेश्च सेनकस्य” इति टच्, “अधिशीङ्ख्या-
ऽऽसाम्—” इति कर्मसंज्ञा, तेन “द्वितीया-सप्तम्योर्बहुलम्” इत्यम-
भावो न भवति “नाव्ययीभावात्—” इत्यमेव भवति ; तत्कारणं

भिन्ननौक इव ध्यायन् मत्तो विभ्यत् यमः स्वयम् ।
कृष्णिमानं दधानेन मुखिनास्ते निरुद्यतिः ॥८८॥

मम पराक्रमं मां वा को नावेति ? न जानाति ? कौट्टयः ?
निर्लङ्घः लङ्घातो निष्क्रान्तः, 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति ।
स; "एकविभक्ति च—" इत्युपसर्जनसंज्ञायां कृत्वत्वम् ; हृतपुष्पकः
हृतम् पाष्णिकं पुष्पकाख्यं विमानं यस्य अत एव विमदोऽपेत-
दर्पः, लङ्घा पुष्पकश्च धनदङ्घाश्चैत्, तदाष्णिक्य अनेन गृहीत-
मिति भावः ॥ ८७ ॥ ज० म०

निर्लङ्घ इति ।—धनानां ज्ञामी कुबेरः यस्मात् कारणात्
अन्तर्गिरं गिरेः कैलासस्यान्तमध्यमध्यास्तेऽधिबसति, तत्कारणं
मत्पराक्रमरूपं को जनो नावेति ? अपितु सर्व एव जानाति ।
कौट्टयः कुबेरः ? निर्लङ्घः लङ्घायाः निष्क्रान्तः, पञ्चमीतत्पुरुषः,
"स्यं पूर्वम्" इति निरः पूर्वनिपातः ; निर्गता लङ्घा यस्येति वा ।
विमदः विगतो मदो दर्पो यस्य, हृतपुष्पकः हृतं पुष्पकं विमानं
यस्य, ईदृशोऽपि मत्पराक्रमादेवेति भावः, अन्तर्गिरमिति सप्त-
म्यर्थेऽव्ययीभावः, "भृष्ट-नदीपौर्षमाख्यायज्ञायणौगिरेर्वा" इति पक्षे
अः, "कर्माक्रया—" इत्यादिना आधारस्य कर्मत्वम् ॥८७॥ म० म०

भिन्नेति ।—स्वयं साक्षात् मत्तो विभ्यत् त्रस्यन् यमो
वैलक्षण्यात् सुखेन कृष्णिमानं कृष्णवर्णत्वं, "वर्णहृदादिभ्यः षच्" इति
अकारादिमनिष् ; दधानेन धारयता, इत्यभूते तृतीया ;
निरुद्यतिः निरुद्यमः आस्ते, उत्पूर्वाद्दयमेः "स्त्रियां क्तिन्" अनु-
नासिकलोपः ; कौट्टयः ? ध्यायन् चिन्तयन् "किं ममापतितं
यद्दृष्टमनेन हृतसर्वस्वः" इति, भिन्ननौक इव विपन्नपोतवणिगिव,
"उरः प्रभृतिभ्यः कप्" ॥ ८८ ॥ ज० म०

भिन्नेति ।—यमः मत्तो विभ्यत् त्रस्यन् स्वयं ध्यायन् चिन्त-

समुद्रोपत्यका हैमो पर्वताधित्यका पुरी ।

रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ! ॥८६॥

यन् निरुद्यतिर्निरुद्यम आस्ते. स्वयमिति स्वयमेवात्मनोऽसामर्थ्यं
जानाति न त्वन्येन बोधित इत्यर्थः, कृष्णमानं कृष्णत्वं दधानेन
मुखेन उपलक्षितः, विशेषणे द्वितीया, "गुणादिमन् भावे"; भिन्ना
विदारिता नीर्यस्य तादृशो वणिक् यथा ध्यायति तथा ध्यायन्,
'एकवचनान्तेन नीशब्देन बहुव्रीहौ कः' इति परः, स्वमते स्वार्थं,
"पुंशत्स्त्रुयत्तपुंस्क.—" इति ज्ञापकात्; "तस् क्तोः" इति अस्मदः
पञ्चम्यास्तस्, "युष्मदस्मदोस्वाहौ—" इत्यादिना मदादेशः,
गणोक्तकार्यस्य बाहुल्यात्, "त्यदां टेरः क्तो" इति अनिषेधः, 'जि
भौ लि भौल्यां' शब्द, "द्वादी रे द्विः" "अहः" इत्युक्तेर्न नुण् । निरु-
त्पूर्वात् यमः क्तो "वनतनाद्यनिमाम्—" इति मलोपः; एतेन
द्विकृपतीनां जयादहमेव सुप्रसिद्धो न तु तथेत्युक्तम् ॥ ८८ ॥

भ० म०

एवं स्वपौरुषं प्रदर्श्य स्त्रीकर्तुमाह. समुद्रोपत्यकेति ।—हे
मैथिलि ! लङ्केति नाम्ना मम पुरी, कीदृशी ? समुद्र एवोपत्यका
आसन्नो यस्याः सा समुद्रोपत्यका, समुद्रस्य पर्वतोपत्यकात्वात्,
समुद्रोपत्यकेति समासे साधुत्वं न भवति, यतः संज्ञाधिकारात्
पर्वतस्यासन्ने अधिकृते उपाधिभ्यां त्यक्त्प्रत्ययान्तयोरुपत्यका-
ऽधित्यकाशब्दयोः साधुत्वमुक्तं, प्रतिषेधे त्यक्त् उपसङ्ख्यानम्
इति "प्रत्ययस्यात्—" इतीकारो न भवति । हैमो हेमविकारा,
"प्राणिरजतादिभ्योऽञ्"; पर्वताधित्यका त्रिकूटपर्वतस्योपरि
स्थिता रत्नपारायणं यच्च रत्नानां पारमवसानमयन्ते बुध्यन्ते
तत्परीक्षकाः, सर्वरत्नस्थानमित्यर्थः ॥ ८६ ॥ ज० म०

सम्प्रति सीताप्रलोभनं क्रियते, समुद्रोपत्यकेति ।—हे

आवासे सित्तसम्पृष्टे गन्धैस्त्वं लिप्तवासिता ।

अर्पितोरुसुगन्धिस्रक् तस्यां वस मया सह ॥६०॥

मैथिलि ! लङ्घेति नाम्ना ख्याता मम पुरी, कीदृशी ?
समुद्रोपत्यका समुद्रस्य उपत्यका समीपे भूमिः, पर्वतस्य त्रिकूटस्य
अधित्यका उपरि स्थिता, अधुपाभ्यां त्यदादित्वात् “त्यदाद्यचिर
—” इत्यादिना भवादित्वात् ऊर्द्धासन्नयोस्त्यः, ततः स्वार्थे कः,
स्त्रियामाप, “काप्यनाशीरङ्गे—” इत्यादिना क्षिपादित्वात् न
इत्स्वम्, “उपत्यकाऽद्रेरासङ्गा भूमिरूर्द्धमधित्यका” इत्यमरकोषे
अद्रेरित्युपलक्षणं, समुद्र उपत्यका पर्वतासन्नभूमिर्यस्या इति
केचित्, एतेन दुर्गमत्वं सूचितं, हैमौ हेम्नो विकारः, “विकारसङ्घ—”
इति षण्, “मन्वर्ज—” इत्यादौ विकार-ष्वावर्जनात् नलोपनिषेधा-
भावात् “न्वालोपौती—” इति नष्य लोपः ; रत्नानां पारमव-
सानम् अयन्ते बुध्यन्ते तत्परीक्षका अचेति रत्नपारायणं “घञ-
लनटोऽघे” इति आधारे अनट्, स्वभावादजडसङ्गता ; सर्वरत्न-
स्थानमित्यर्थः । यदाह हलायुधः “साकण्यवचनं प्राज्ञैः पारायण-
मुदाहृतम्” इति ॥ ८८ ॥ भ० म०

दुर्गावस्थित्याऽनभिभवनीयतां, रत्नोपचयात् सम्पृष्टतां कथयन्
प्रलीभयति, आवासे इति ।—तस्यां पुर्ण्याम् आवासे गृहे,
भावसत्यस्मिन्निति अधिकरणे घञ् ; मया सह त्वं वस, प्रार्थनायां
सोऽट् ; सित्तसम्पृष्टे पूर्वं सित्ते पश्चात् सम्पृष्टे, गन्धैर्लिप्तवासिता
सतो पूर्वं लिप्ता चन्दनादिभिर्गन्धैः पश्चाद्वासिता धूपिता, सम्पृष्टा-
दिभिः “पूर्वकास—” इत्यादिना सः ; अर्पिता न्यस्ता उर्ध्वं महती
सुगन्धिस्रक् सुरभिमासा यस्यां सा त्वम् ॥ ६० ॥ ज० म०

आवासे इति ।—तस्यां पुर्ण्याम् आवासे गृहे मया सह त्वं
वस, प्रार्थनायां गौ ; पूर्वं सित्ते पश्चात् सम्पृष्टे शोषिते सित्त-

सङ्गच्छ पौत्रि ! स्त्रेणं मां युवानं तरुणी शुभे ! ।

राघवः प्रोष्यपापीयान् जहौहि तमकिञ्चनम् ॥८१॥

सङ्गृष्टे, गन्धबन्धनादिभिर्लिप्तवासिताः पूर्वं लिप्ता पश्चाद्वासिता धूपैः, उभयत्र पूर्व-परकालसम्बन्धादेकार्थत्वेन कर्मधारयः ; गन्धयतीति गन्धबन्धनादिः । “वासिता करिणीनार्योर्वासितं सुरभी-कृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्त्रवेष्टिते ॥” इति विश्वः ; अर्पिता न्यस्ता सर्वा महती सुगन्धिः सुरभिः सक् मासा यस्यां तादृशौ च सती, “सुन्दुरभिपूतेः—” इत्यादिना गन्धादिप्रत्ययः ॥ ८० ॥ भ० म०

किमिति त्वया सह वसामि ? इति चेदाह, सङ्गच्छेति ।— हे पौत्रि ! पुमांसमर्हति तद्धिताय वा अर्हार्थे हितार्थे वा “स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्-सञ्जौ” स्त्रीप्रत्यये ‘नञ्-सञ्जौकक्-ख्युस्तरुण-तलु-जानामुपसङ्ग्रहानम्’ इति ; मां युवानं तरुणं सङ्गच्छ अङ्गीकुरु, नमोः प्रार्थनायां षोड्, “इषुगमि—” इत्यादिना छत्वं, “समो नसृच्छ—” इत्यादिना तङ् न भवति सकर्मकत्वात् विशेषतः, स्त्रेणं स्त्रिये हितमर्हन्तं वा, पूर्ववत् प्रत्ययः ; तरुणी युवती सती शुभे ! कल्याणि !, शोभते इति इगुपधसङ्गणः कः । ममापि तादृशो भर्ताऽस्तीति चेत् ? आह—राघवः प्रोष्यपापीयानिति पापशब्दात् “विश्वतोर्षुक्” इति ईयसुन् लुक् च मतुपः, प्रोष्य-पापीयानिति “मयूरव्यंसकादयः” इति सः ; देशान्तरं यात्वा पाप-वत्तरः, अतस्तमकिञ्चनं दरिद्रं, न विश्वते किञ्चन यस्येति ‘सर्वे-नामाव्ययसंज्ञाया अपसर्जनप्रतिषेधः’ इतिः वचनात् नाव्ययसंज्ञा तेन न विभक्तिसोपः ; जहौहि त्यज । ईस्वञ् “जहातेच” इति वा वचनाद्विकल्पः ॥ ८१ ॥ ज० म०

सङ्गच्छेति ।— हे पौत्रि ! हे पुरुषयोग्ये ! पुरुषद्विते !

अश्रीतपिबतीयन्ती प्रसिता स्मरकर्मणि ।

वशेकृत्य दशग्रीवं मोदस्व वरमन्दिरे ॥ ६२ ॥

वा, हे शुभे ! कल्याणि ! तदुच्यते त्वं स्त्रेण स्त्रीयोग्यं स्त्रीहितं वा युवानं मां सङ्गच्छ अश्रीकृत्य, “विधिनिमन्त्रण—” इत्यादिना प्रार्थनायां गौ ; सदृशयोरावयोर्योग उचित इति भावः । स्त्री-पुंसाभ्यां “विकारसङ्घ—” इत्यादिना ष्णः, “नन् पुंस्त्रियोः” । तदुच्यते शब्दात् नदादित्वादीप्, शोभते इति शुभा इजुङ्त्वात् “कगृञ्चा-प्रौजुङः—” इति कः । ममापि ईदृशो भर्त्सेति चेत् ? आह— राघवः प्रोथपापीयान् देशान्तरं गत्वा पापवत्तरः, पापवत्-शब्दात् “गुणाहेष्टेयसु” इति ईयसु, “लुङ्गइदिनाम्” इति वतोलुक्, “जौमंश्च डित्—” इति डिस्वात् टेलीपः ; ‘मयूरव्यंसकादित्वाद्ब्र समासः’ इति परः, स्वमते गमकत्वात्, असमासत्वेऽपि न क्षतिः ; तमकिञ्चनं दरिद्रं जहौहि त्यज, किञ्चनेति अव्ययेनापि समासे ‘मयूरव्यंसकादित्वेन निपातनात् वाच्यलिङ्गता’ इति परः, ‘नञ् तत्पुरुषादशं-आदित्वाद्ब्र’ इत्यन्ये, न विद्यते किञ्चनमस्य इति बहुव्रीहौ नाव्ययकार्यम्’ इति केचित्, स्वमते “द्रविणे किञ्चनं क्रावे” इति कोषादनव्ययेन किञ्चनशब्देन समासः, वस्तुतोऽप्येवमकिञ्चनशब्दो निर्देनवाची वाच्यलिङ्गः, तथाच कोषः “निःस्वा-किञ्चनदुविधाः” इति । “आहरोः—” इत्यादिना हाक ईत्वम् ॥६१॥ भ० म०

अश्रीतेति ।—अश्रीत-पिबतेति मयूरव्यंसकादित्वात् सः, तत्र हि ‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’ इति पठ्यते ; सततमश्रीत-पिबतेत्येवं भृत्यजनानादेष्टुमिच्छतीति “सुप आत्मनः क्वच्” अश्रीत-पिबतीयन्ती, प्रसिता स्मरकर्मणि आधिक्येन प्रवृत्ता काम-व्यापारे, “प्रसितोक्तुक्त्वाभ्यां ढतीया च” इति चकारात् सप्तमीः ;

मास्य भूर्याहिणी भौरु ! गन्तुमुत्साहिनी भव ।
उद्भासिनी च भूत्वा मे वक्षःसम्मर्दिनी भव ॥६३॥

वशेकृत्यानुवन्तिनं दशमीवं कृत्वा "साक्षात्प्रभृतीनि च" इति गति-
सञ्ज्ञा ; मोदस्व हर्षं जनय वरमन्दिरे श्रेष्ठगृहे स्थिता ॥ ६२ ॥
ज० म०

अश्रीतेति ।—दशमीवं वशेकृत्य आयात्तीकृत्य वरमन्दिरे
श्रेष्ठगृहे त्वं मोदस्व हर्षं जनय । वशे इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपको-
ऽप्ययः "हस्तेपाणी—" इत्यादिना साक्षादादित्वात् समासः ।
कीदृशी ? अश्रीत-पिबतेति भृत्यजनानादेष्टुमिच्छन्ती अश्रीत-
पिबतेति सततं नियोगो यस्यां क्रियायां सा अश्रीत-पिबता "दैक्यं
सोऽन्वये" इति समासः, तत्र हि सामान्यत्वात् पटमात्रस्यैव
ग्रहणं, तेन क्वचित् स्याद्यन्तस्य, क्वचित् त्याद्यन्तस्य, क्वचिदुभयस्य
चैक्यमिति कथं, त्याद्यन्तस्यान्यप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि समासे
अन्यपदार्थत्वात्किञ्चत्वं, तेनात्र क्रियाया विशेषणार्थत्वात् "स्त्रिया-
मतस्याप्" "क्तेर्लुक्त्वे च" इत्यत्र स्यादिकेरेव ग्रहणमभिधानात्,
तेन त्यादिकेने लुक् । 'निपातात् रूपसिद्धिः' इति परे । अश्रीत-
पिबतामिच्छतीति क्यः ; स्मरकर्मणि कामचेष्टायां प्रसिता
तत्परा, 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तात्पर्ये द्वतीयासप्तम्यौ' इति परः,
स्मरते विषयविवक्षा, 'षिञ् बन्धने' क्तः ॥ ६२ ॥ भ० म०

मा श्रेति ।—हे भौरु ! मा स्य भूर्याहिणी प्रतिकूला मा
भूः, न यास्यामीत्यमुमर्थं गृह्णामीति कृत्वा "सोत्तरे लङ् च" इति
चकारात् लुङ् ; गन्तुमुत्साहिनी उद्युक्ता भव, "शकष्टृष—" इत्या-
दिना तुमुन, उत्साहिनीति सङ्घोषपटत्वात्, ततश्चालङ्कृतशरीरत्वा-
दुद्भासिनी शोभमाना भूत्वा नोऽस्माकं वक्षःसम्मर्दिनी स्तनाभ्या-
मुरस्थलस्य पीडिका भव, ग्रहोक्ताहोद्भाससम्मर्दिनां ग्रहादिषु
पठितत्वात् कर्त्तरि षिणिः "ऋद्वेभ्यो ङीप्" ॥ ६३ ॥ ज० म०

तां प्रातिकूलिकीं मत्वा जिहीर्षुर्भीमविग्रहः ।

बाहूपपीडमाश्लिष्य जगाहे द्यां निशाचरः ॥६४॥

मास्मेति ।—हे भीरु ! आहिणी प्रतिकूलार्थआहिणी त्वं
मास्म भूः न भव, गन्तुमुत्साहिनो उद्युक्ता भव, उद्वासिनो वस्त्रा-
लङ्कारादिभिः शोभमाना भूत्वा नोऽस्माकं वक्ष.सम्पदिनो
स्तनाभ्यासुरःस्थलस्य पीडिका भव ; सर्वत्र ग्रहादित्वात् णिन् ।
चकारः समुच्चये । अस्मद् एकत्वे बहुत्वमभिधानात् गौरवव्यञ्ज-
कम् ॥ ६३ ॥ भ० म०

तामिति ।—यदेवमभिधीयमाना न प्रतिपन्ना तदा तां प्राति-
कूलिकीं प्रतिकूलवर्तिनीं मत्वा ज्ञात्वा “भोजःसहोऽश्रसा वत्तते”
इत्यधिकृत्य प्रतिकूलं वत्तते इत्यस्मिन्नर्थे “तत्पत्यनुपूर्वं—” इत्या-
दिना ठक् ; जिहीर्षुः हर्तुमिच्छुः भीमविग्रहः भीषणशरैः दृष्ट-
राक्षसशरैररूपः सुखेन ह्रियते इति, बाहूपपीडमाश्लिष्य बहुभि-
रूपपीड, “सप्तम्याञ्चोपपीडे” इति चकारात् ढतीयान्त उपपदे
णमुल् ; जगाहे रथेनोत्पत्य द्यामाकाशं निशाचरो गाहते स्म,
दिवशब्दसमानार्थी द्योशब्द औणादिकः, ‘गमेर्डीः’ इत्यत्र ‘द्युतश्च’
इति वचनात् “धौतोऽमृशसाः” इत्यात्वं, कालापैस्तु दिवशब्दादेव
व्युत्पादयितुं सूत्रमवधीयते ‘वाम्या’ इति दिवः चाम विकल्पेना-
कारादेश इति ॥ ६४ ॥ ज० म०

तामिति ।—उक्तवाक्यानङ्गीकारात् तां सीतां प्रातिकूलिकीं
प्रतिकूलवर्तिनीं मत्वा जिहीर्षुर्हर्तुमिच्छुर्निशाचरो रावण भीम-
विग्रहो भयङ्करनूर्त्तः सन् बाहूपपीडं बाहुभिरुपपीड्य आश्लिष्य
तां गृह्यत्वा द्यामाकाशं जगाहे गतवान् इत्यर्थः । ‘गाह्ण्ड्
विज्ञोडे’ ‘ढतीयान्तादुप-पीडो णम्’ इति परः, स्वमते बाहुभ्या-
मुपपीडः पीडनं यत्नेत्याश्लेषक्रियाविशेषणम् । उपपीडो घञन्तः,

वस्यन्ती तां समादाय याती रात्रिश्चरालयम् ।

तूष्णीभूय भयादासाञ्चक्रिरे मृगपक्षिणः ॥६५॥

उच्यते चरस्यमानां तां कृपणां रामलक्ष्मणौ ।

प्राप पक्षीन्द्रः परुषं रावणं वदन् ॥६६॥

[एते प्रकीर्णकाः] ।

ध्यामिति द्योशब्दस्य दिवशब्दस्य वा धमि रूपं, प्रतिकूलं यथा
ध्यास्यथा वर्तते इति क्रियाविशेषणस्य कर्मत्वात् “ढघे कात्—”
इति णिकः ॥ ६४ ॥ भ० म०

वस्यन्तीमिति ।—वस्यन्तीश्च तां तद्रूपदर्शनात् समादाय
गृहीत्वा यातो गच्छतो रावणात्, यातेः शतरि पञ्चम्या रूपम् ;
किं यातः ? रात्रिश्चरालयं लङ्गां, रात्रौ चरतीति “चरेष्टः”
“रात्रेः कृति विभाषा” इति मुम्, तस्माद्रावणादयत् भयं ततो
भयात् तूष्णीभूय “तूष्णीमि भुः” इति “क्वा च” इति समासे
व्यवादेशः ; आसाञ्चक्रिरे आसिताः, “दयायासश्च” इत्याम् ;
मृगपक्षिणः मृगाश्च पक्षिणश्च समानजातीयानामिति वचना-
देकवद्भावोऽत्र न भवति ॥ ६५ ॥ ज० म०

वस्यन्तीमिति ।—वस्यन्तीं विभ्यतीं तां सीतां समादाय
गृहीत्वा रात्रिश्चरस्यालयं लङ्गां यातो गच्छतो रावणात् भयात्
मृगाश्च पक्षिणश्च तूष्णीभूय मीनिनो भूत्वा आसाञ्चक्रिरे स्थित-
वन्तः, ‘आसृङ् क उपवेशे’ “निजादि—” इत्याम् “भवस्-कन्वामः”
यात इति शत्रवन्तं, रात्रौ चरतीति पंचादित्वाद् “राचेमंन् वा
कृति” । तूष्णीमित्यव्ययं मीनार्थे वर्तते, “व्यस्य ग्यनुकार—”
इत्यादिना जर्घादित्वात् समासे क्तो यप् ॥ ६५ ॥ भ० म०

उच्येति ।—तां सीतां जटायुः पक्षीन्द्रः रावणं परुषं निष्ठुरं
वदन् प्राप प्राप्तवान् । कीदृशीम् ? उच्ये रावस्यमानां हा राम !

अतःपरं टाधिकारः ।—

द्विषन् वनेचरायाणां त्वमादायचरो वने ।

अथेसरो जघन्यानां मा भूः पूर्वसरो मम ॥ १॥

हा लक्षणम् ।” इति शब्दो ही उच्चैर्महता ध्वनिना
आरसन्तीमित्यर्थः, रसेः शब्दकर्मकत्वात् क्रिय
यङ् ; कृपणादीनाम् । इति प्रकीर्णकाण्डः प्रथमः
॥८६॥ ज० म०

उच्चैरिति ।—उच्चैर्यथा ज्ञात् तथा रामकृष्णौ रारक्षमानौ
“हा राम ! हा लक्षणम् !” इति पुनः पुनराह्वयमानां कृपणा
दीनां सौतां जटाशुः पक्षिराजः प्राप, रावणं पक्षं निष्ठुरं वदन्,
वदिहिकर्मकः, ‘रस शब्दे’ “मूत्रसूत्र—” इत्यादिना यङ् । इति
गोराङ्गमल्लिकपुत्रो भरतमल्लिकः । प्रकीर्णकाण्डव्याख्यानं सुग्ध-
बोधमतेऽकरोत् ॥ ८६ ॥ म० म०

[अतः अधिकारकाण्डम् । तत्र प्रथमं टाधिकारः ।]

इतः परमधिकारकाण्डमुच्यते, यत्र प्राधान्येनेकेकमधिकृत्य
लक्षणं प्रदर्शयंतं तदधिकारकाण्डं, शेषलक्षणेभु प्रकीर्णकमेव द्रष्ट-
व्यम्, एवञ्च कृत्वा अन्तराऽन्तरा तत्सूचनार्थं प्रकीर्णकश्लोकाभि-
धानम् । अत्र च काण्डे निर्दिष्टसंज्ञकासत्वारः परिच्छेदाः,
तत्र प्रथमे आद्यं टप्रत्ययमधिकृत्योच्यते । सर्गार्थञ्च विवक्षितस्या-
परिचभासत्वात् तमेवाभिसन्धायाह, द्विषन्नित्यादि ।—एवञ्च
कृत्वा मिश्रक उच्यते ह्योरप्यत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । पक्षं
वदन्, कौह्वशम् ? हे द्विषन् ! मा भूः पूर्वसरो ममेति ममाग्रतो
मृत्वा मा गाः इत्यर्थः, पूर्वं सरतीति “पूर्वं कर्त्तरि” इति टः ; यत-
श्चमथेसरो जघन्यानामथे सरतीति “पुरोऽपतः—” इत्यादिना
टः, जघन्य इति “शाखादिभ्यो यः” इति इवार्थे यः । पापानां
प्रथमसूत्रम् । कुतः ? आदायचरो वने आदाय चरतीति “भिष्ठा-

सेना—”इत्यादिना, वने चरन्तीति वने चराः अधिकारणे “चरेष्टः”,
तेषामग्र्याः प्रधाना ऋषयः तान् आदाय चरसि भक्षयसि, कर्मणि
षष्ठौ ॥ ६७ ॥ ज० म०

इतः प्रभृत्यधिकारकाण्डमुच्यते, एकैकं विषयमात्रित्व
लक्षणप्रदर्शनं यत्र तदधिकारकाण्डं, तत्रापि लक्षणान्तर-
सम्बन्धात् प्रकीर्णताऽस्तीति सूचनार्थं मध्ये मध्ये प्रकीर्णश्लोकाभि-
धानम् । विवक्षितस्य सर्गार्थस्यापरिसमाप्तत्वात् सर्गमध्ये काण्डा-
न्तरारम्भो न दोषाय, एवञ्चायं सर्गो मिश्रक उच्यते हयोरप्यत्र
प्राधान्येन विवक्षितत्वात् । अथऽऽधिकारः । परुषं वदन्निति
यदुक्तं तत् किम् ? इत्याह, द्विषन्नित्यादि ।—हे वनेचराग्र्याणां
मुनोनां द्विषन् ! शत्रो ! त्वं मम पूर्वसरोऽग्रयायो मा भूः
यत्स्वं जघन्यानां नौचाशयानाम् अग्रेसरः प्रथमः, वने आदाय
गृहीत्वा अर्थात् सोतां चरसि गच्छसीति आदायचरः, द्विषन्निति
‘द्विषः शत्रो शत्रुः’ इति पर, स्वमते द्विषच्छब्दः शत्रुवाचित्वे रुढः
एव, विद्वेषार्थं तु “कौ-प-मवत्—” इति शत्रुः, उभयथा सम्बन्धे
षष्ठौ, वने चरतीति पचादित्वाद्गन्, अभिधानात् सप्तम्यलुक्,
अग्रे भवोऽग्र्यः श्रेष्ठः उच्यते, रेफान्तपठेऽग्रशब्दः एव श्रेष्ठार्थः ;
तथाच “अग्रमालम्बने व्राते पग्निमाणे पलस्य च । प्रान्ते समन्ता-
दधिके प्रधाने प्रथमार्हयोः ॥” इति विश्वः । “दामागैहाक—”
इत्यादौ यव्वजनात् न दाजः इत्वं, चरेः पूर्ववदन्, गमकत्वात्
“दत्तावाः सिद्धसङ्घैः” इतिवत् क्रियायाः कारकापेक्षायामपि
यवन्तेन समासः, अविवक्षितकर्मत्वात् सापेक्षत्वाभावेन वा
समासः, अनमासेऽपि न क्षतिः । ‘मथूख्यंसकादित्वात् सापेक्ष-
त्वेऽपि समासः’ इति परः, अग्रे इत्येकवचनान्तमव्ययं “सृकुष्टः”
इति टः । जघनं पञ्चाङ्गागः, तत्तुल्यो जघन्थः “विकारसङ्घ—”
इत्यादिना तुल्यार्थे षण्यः ॥ ६७ ॥ ज० म०

यशस्करसमाचारं ख्यातं भुवि दयाकरम् ।

पितुर्वाक्यकरं रामं धिक् त्वां दुन्वन्तमत्रपम् ॥६८॥

अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकरः ।

तव राक्षस ! रामस्य नेयः कर्मकरोपमः ॥६९॥

यशस्करेति ।—रामं दुन्वन्तमुपतापयन्तम् अत्रपं निलैज्जं धिक् त्वां गर्हा 'टु दु उपतापे' इत्यस्य सौत्रादिकस्य शतरि "शुद्धोः सार्वधातुके" इति यथादेशे रूपम् । कौटुभं रामम् ? यशस्कर-समाचारं समाचरणं समाचारः चरितं, भावे घञ् ; यशस्करोतीति यशस्करः, "कृजो हेतु—" इत्यादिना टः, "विमर्जनीयस्य सः"; यशस्करणहेतुभूतः समाचारो यस्य, ख्यातं भुवि प्रसिद्धं, दयाकरं करुणाकरणशीलं, ताच्छीष्ये टः ; पितुर्वाक्यकरं पितुर्वचनानुष्ठाने अनुकूलम् ; आनुलोम्ये टः ॥ ६८ ॥ ज० म०

यशस्करेति ।—रामं दुन्वन्तम् उपतापयन्तम् अत्रपं परस्त्री-हरणेन निलैज्जं त्वां धिक्, "धिक्समथा—" इत्यादिना द्वितीया, 'टु दु उपतापे' स्वादित्वात् शतरि नुः "शुद्धोः—" इति वः । रामं कौटुभम् ? यशस्करः समाचारो यस्य तं, यशः करोतीति "सुकुष्टः" इति टः, अत्र "ढात् षण्" इति सूत्रात् ढादित्यनुवर्त्तते, "से तु कख—" इति वेः मः, 'कृजो हेत्वादावर्थे टः' इति परः, स्वमते "यशस्करो विद्या" इति निर्दिशता विद्याया यशस्करणे हेतत्वात् हेत्वाद्यर्थः सूचितः, अन्यथा विद्येतिग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात्, हेत्वा-द्यर्थानुक्तावपि न क्षतिः ; सम्यगाचरणं समाचारसेष्टा, "घञल-नटोऽघे" इति घञ् ; भुवि ख्यातं दयाकरणशीलं, पूर्ववत् टः ; पर-मते ताच्छीष्यार्थेऽपि ; पितुर्वाक्यानुष्ठानेऽनुकूलं, पूर्ववत् ; परमते-ऽनुकूलार्थेऽपि । वाक्यशब्देनात्र तदभिधेयमुच्यते ॥६८॥ भ० म०

अहमिति ।—हे राक्षस ! अहं तव नूनमवश्यमन्तकारः

सतामरुष्करं पक्षी वैरकारं नराऽऽशिनम् ।

इन्तुं कलहकारोऽसौ शब्दकारः * पपात खम् १००

इति टाधिकारः ।

विनाशयिता । कौटुशः ? रामश्च नेयो वश्यः, “अचो यत्”; कर्म-
करोपमः भृतकतुल्यः, “कर्मणि भृती” इति टः ; ध्वान्तस्येव दिवा-
कारः यथाऽन्धकारस्यान्तकरो दिवाकरः सूर्यः तथा, अन्तकर-
दिवाकरो “दिवाविभा—” इति टप्रत्ययान्तौ ; एवमुक्त्वा खं
पपातेति सम्बन्धः ॥ ६६ ॥ ज० म०

अहमिति ।—हे राक्षस ! नूनं निश्चितम् अहं तव अन्तकरः
नाशयिता, अन्तं करोतीति टः ; यथा दिवाकरः सूर्यो ध्वान्तश्च
अन्धकारश्च अन्तकरः, दिवाशब्दोऽयमाधाररूपदिनवचनोऽव्ययः,
तेन दिवा दिवसे प्राणिनश्चेष्टायुक्तान् करोतीति निशादित्वात्
टः इति परः, स्वमते दिवाशब्दोऽयमव्ययः सप्तम्यन्तं प्रायिकं,
तेन दिवा दिनं करोतीति पूर्ववत् टः, बाहुल्याद्वा, दिवा दिवसे
करो रश्मिर्यश्च इति केचित् । ध्वान्तमिति ध्वनेस्तमसि त्ते
“लुब्धवाट—” इत्यादिना निपातः । अहं कौटुशः ? रामश्च
नेयः वश्यः, “वश्यः प्रणेयः” इत्यमरः ; कर्मकरोपमः भृतक-
तुल्यः, कर्म करोतीति टः, कर्मशब्दात् भृती ऽट इति परः
॥ ६६ ॥ म० म०

सतामिति ।—एवमुक्त्वा असौ जटायुः पक्षी खमाकाशं
पपात पतितः, किमर्थम् ? नराशिनं राक्षसं इन्तुं इनिष्णामीति ।
कौटुशं राक्षसम् ? सतामरुष्करं धर्मं स्थितानां पौडाकरम्,
अरुःशब्दः पौडोपलक्ष्यपरः, “दिवाविभा—” इति टः ; वैरकारं
वैरकारणशीलं, कलहकारः पक्षी कलहयितुमनुकूलः, अनयोः “न

* “शब्दपातः” इति जयमङ्गलासम्मतः पाठः ।

अतःपरं प्रकीर्णकाः ।—

धुन्वन् सर्वपथीनं खे वितानं पक्षयोरसौ ।

मांसशोणितसन्दर्शं तुण्डघातमयुध्यत ॥ १०१ ॥

शब्दश्लोक—”इति टे प्रतिषिद्धेऽण एव भवति ; कर्मस्थानः प्राप्ति-
रस्तीति टाधिकार उदाहृतः । कियत् खं पपात ? यावति दूरे
शब्दपातस्तावत् खम् । इति टाधिकारः समाप्तः ॥ १०० ॥ ज० म०

सतामिति :—एवमुक्त्वा, असौ पक्षौ जटायुर्नराशिनं राक्षसं
हन्तुं खमाकाशं पपात जगाम । कीदृशं राक्षसम् ? सतां
साधूनाम् अरुष्करं पौडाकरमित्यर्थः, पूर्ववत् टः, निष्पतन्त्य इति-
वत् षत्व ; वैरं विरोधं करोतीति वैरकारस्तं, “टात् षण्” इत्यत्र
“कुम्भकारः” इत्युदाहरणेन कुम्भादेः कजः षण्, अन्यस्मात् “सुकुष्टः”
इत्यस्य विषय इति सूचितं, तेनात्र कुम्भादित्वात् षण् । पक्षौ
कीदृशः ? कलहकारः कलहं करोतीति पूर्ववत् षण् ; एवं शब्द-
कारः । “शब्दपातम्” इति पाठे—शब्दस्य पातो यत्रेति खविशेषणं,
यावद्दूरं शब्दगमनं तावद्दूरमित्यर्थः, शब्दस्येव पातो गतिर्यत्रेति
पतनक्रियाविशेषणं वा, एतेन यथा शब्दस्य शीघ्रगमनं तथाऽस्येति
ध्वनितम् । इति टाधिकारः ॥ १०० ॥ भ० म०

इतः प्रकीर्णकश्लोकानाह, धुन्वन्निति ।—असौ पक्षौ
अयुध्यत युध्यते स्म ; युधेर्देवादिकस्य लङ् रूपं, तुण्डघातमिति
क्रियाविशेषणं, तुण्डेन चञ्चा घातो हननं यस्मिन् युद्धे इति “करणे
हनः” इति न णमुल्, “कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” इति वचनात्
अहिंसार्थत्वाच्च तदारभ्यस्य यथा पादघातं भूमिं हन्तीति,
“हिंसायांनाञ्च समानकर्मकाणाम्” इत्यनेनापि न भवति समान-
कर्मकताभावात् अकर्मकत्वात् युधेः, तेन भावे घञ् ; धुन्वन्
कम्पयन् खे आकाशे पक्षयोर्वितानं, सर्वपथीयं सर्वं ; पन्था इति

न विभाय न जिह्वाय न चक्लाम न विव्यथे ।

आघ्नानो विध्यमानोऽपि रणात् निवृत्ते न च ॥ १०२

“पूर्वकाल—”इत्यादिना सः, “ऋक्पूः—” इति समासान्तो-
ऽकारः, सर्वपथान् व्याप्नोतीति “तत्सर्वादेः—”इत्यादिना खः ;
मांसशोणितसन्दर्शं काल्क्षेत्रेण मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा, “कर्मणि
दृशिषिदोः साकल्ये” इति चमुञ्, “अमेवाव्ययेन” इति सः
॥ १०१ ॥ ज० म०

अथ प्रकीर्णकाः, धुन्वन्निति—पक्षी जटायुः खे आकाशे
पक्षयोर्वितानं विस्तारं धुन्वन् कम्पयन् मांसशोणितसन्दर्शं यथा
ख्यात् तथा तुण्डघातं यथा स्यात् च तथा अयुध्यत, ‘युध्यो ड युडे’;
मांसरक्तयोरर्थात् रावणस्य सम्यग्दर्शो दर्शनं यच्च चेति युद्धक्रिया-
विशेषणम् । दर्श-घातो वजन्तौ, परे तु साकल्येन तुण्डखाघातो
यत्र, मांसं शोणितञ्च दृष्ट्वा रावणस्येत्यर्थात् दृशो णम् साकल्ये,
एवं तुण्डेन हत्वा तुण्डघातं, तृतीयान्तादासत्तौ णम् तुण्डघातं
युद्धसम्भवादासत्तिरत्र गम्यते इत्याहुः । वितानं कीदृशम् ? सर्व-
खानो पत्याश्चेति सर्वपथः, “पथ्यप्पुरः से” इति अः, सर्वपथं
व्याप्नोतीति “ठघे कात्—” इति ईनः ॥ १०१ ॥ भ० म०

न विभायति ।—आघ्नानः पक्षी पहरन् “आडो यमहनः” इति
तड् ; न विभाय न भीतः, तस्मात् न जिह्वाय न लज्जितः,
सम्यक् मया न हत इति ; न चक्लाम न क्लान्तः, न विव्यथे
“व्यथो लिटि” इति सम्यसारणं, जितश्रमत्वात् ; विध्यमानो वा
काशब्दस्यार्थे, परेण हन्यमानश्च न विव्यथे न पीडां भेजे, मत्स्वा-
धिकत्वात् ; रणाच्च न निवृत्ते न निवृत्तः, अभग्नोक्ताहत्वात्
॥ १०२ ॥ ज० म०

पिशाचमुखधौरियं सच्छत्रकवचं रथम् ।

युधि कद्रथवत् भीमं बभञ्ज ध्वजशालिनम् ॥१०३॥

एते प्रकीर्णकाः ।

न विभायेति ।—पत्नी पत्नी आप्तानः प्रहरन् न विभाय
न भीतः, मया ताडितोऽपि न मृत इति न जिह्वाय न सञ्जते
स्म, न चक्षाम न असमर्थो बभूव, न विव्यथे न पीडितो भवति
स्म, विध्यमानः परेण ताड्यमानोऽपि रणात् न निवृत्ते न
निवृत्तः, अभग्नोत्साहत्वात् ; सर्वत्र ठी, व्यथेस्तु “व्यथग्रह—”
इति जिः, आप्तानः इति “आत्माङ्गदाददाच्चाहनयमः” इति मं,
किंवा आप्तानः शत्रुहिंसनशक्तः, “शक्तिवयस्दाच्छील्ये—” इति
शानः ॥ १०२ ॥

पिशाचेति ।—युधि सङ्ग्रामे पत्नी रथं बभञ्ज भग्नवान्, तस्य
पुष्पकादन्यत्वात् ; तथाहि कद्रथवत् कुम्भितरथमिव, “रथवद-
योश्” इति कदादेशः ; धुरं वहन्ति धौरिया अश्वाः “धुरो यदृको” ;
पिशाचस्येव मुखं येषां ते धौरिया यत्र रथे तं पिशाचमुख-
धौरियं, सत् शोभनं कृत्रं कवचञ्च यस्मिन् तं, भीमं भयानकं, तथा-
धुर्यत्वात्, ध्वजशालिनं ध्वजवन्तं, शालिनशब्दः किन्प्रत्ययान्त-
स्तदन्तमाह, अन्यस्त्वाह—ध्वजेन शालितुं श्लाघयितुं शील-
मस्येति णिनिः, अनेकार्थत्वात् धातूनामिति । एते प्रकीर्णकाः
॥ १०३ ॥ ज० म०

पिशाचेति ।—जटायुः युधि सङ्ग्रामे रावणस्य रथं बभञ्ज
कद्रथवत् कुम्भितरथमिव “कत् क्वचत्रिरथवदे” इति कुशब्दस्य
कदादेशः । कीदृशः ? पिशाचस्येव मुखं येषां तेऽश्वा धौरिया यत्र,
धुरं वहन्तौत्यर्थं “ठवे कात्—” इति ष्येयः, सत् शोभनं विद्यमानं
वा कृत्रं कवचं च यस्मिन्, कृत्रकवचाभ्यां सह रथं बभञ्जे-

अतःपरम् आमधिकारः ।—

सन्त्वासयाञ्चकारारिं सुरान् पिप्राय पश्यतः ।

सन्त्याजयाञ्चकाराय सीतां विंशतिबाहुना ॥१०४॥

त्यर्थे वा, भीमं भयानकं ध्वजशालिनं ध्वजयुक्तं, शालिनशब्द-
स्तदन्तायम्, अस्यर्थे शालिनप्रत्ययः इति वृद्धाः । ध्वजेन शालते
शोभते महादित्वात् णिन् धातूनामनेकार्थत्वात् । शालिरत्र
दौस्यर्थे इति केचित् । ध्वजेन शालयितं शीनं यस्येति ; डलयो-
रैक्यमिति स्मरणात् 'शाडु श्लाघायाम्' इत्यस्य रूपमित्यपरे ।
'शन्डुक श्लाघ्ये' इत्यस्मात् 'डशाल कथने' इत्यस्माद्वा ओर्णान्निति
केचित् । इति प्रकीर्णकाः ॥१०३॥ भ० म०

इतः प्रभृत्याममधिकृत्याह, सन्त्वासेति ।—अथेतस्मिन्
युद्धप्रस्तावे स पक्षी सीतां विंशतिबाहुना रावणेन त्याजयाञ्च-
कार त्याजितवान्, गत्यादिषु त्यजेरमङ्गहात् षतोयैव भवति ।
कस्मात् त्याजितवान् ? इत्याह—सन्त्वासयाञ्चकारारिं यस्मादरिं
रावणं वासितवान्, अकर्मकत्वात् वासेण्यन्तावस्थायामरेः कर्म-
त्वम्, आभ्यां हेतुमस्यन्ताभ्यां 'कास्यत्ययात्—' इत्यादिना आम्,
आमोऽमित्वमदन्तत्वात् "आमः" इति लुक्, "अयामन्त—"
इत्यादिना अयादेशः, आमकारान्तस्य कृतमञ्जायां प्रातिपदिकत्वे
प्रथमेकवचनं, तस्य "अव्ययात्—" इति लुक्, स्वरादिषु "अम् आम्
—" इति पाठतत्वादव्ययत्वम्, आमन्तस्वानभिव्यक्तपदार्थत्वात्
"कञ्चानुप्रयुज्यते—" इत्यादिना ङिट्परस्य कृजोऽनुप्रयोगः,
कत्रभिप्रायाभावाभावेऽनुप्रयोगे तङ् न भवति ; सुराश्च पश्यतो
युद्धं जटायुः पिप्राय प्रीणितवान्, शत्रुवासर्न सीतात्याजनश्च
देवानां प्रीतेः कारणम् ॥ १०४ ॥ ज० म०

अयामधिकारः, सन्त्वासेति ।—स पक्षी अरिं रावणं सम्यक्

असौतो रावणः कासाञ्चक्रे शस्त्रैर्निराकुलः ।

भूयस्तं वेभिदाञ्चक्रे * नखतुण्डायुधः खगः ॥१०५॥

त्रासयाञ्चकार, अत एव पश्यतो युद्धमवलोकयतः सुरान् देवान्
पिप्राय प्रीणितवान् । अथ त्रासानन्तरं विंशतिबाहुना रावणेन
सौतां सन्याजयाञ्चकार, त्वजे: "घोऽजो जेः—" इत्यस्य विषया-
भावात् प्रयोन्यकर्त्तरि द्वितीया, त्रसेरकर्मकत्वात् प्रयोन्यकर्तुः
कर्मत्वम्, उभयत्र प्रत्ययान्तत्वात् "विंजादि—" इत्याम् "भस्-
क्रन्वामः" इति क्तजोऽनुप्रयोगः, "न्नोर्नुः—" इत्यनुस्वारः, "जपे
जम् नोः" इति जः । अत्र विरामस्त्रीकारात् अनुस्वारस्य वर्गान्तो
वा भवतीति कालापाः । पिप्रायेति अनेकाच्छातोराम् न
त्वेकाचः इत्यपन्यस्तं, विंशतिबाहुना इति साभिप्रायपदेन
रावणस्य त्रासाधिक्यं जटायोर्वीर्याधिक्यञ्च सूचितम् ॥ १०४ ॥
भ० म०

असौत इति ।—असौतः परित्यक्तमीतो रावणः आकाशस्थः
कासाञ्चक्रे कुत्सितमभिहितवान् एङ्गोहीति विहगाधिपेति, 'काञ्च
शब्दकुसायाम्' इत्यनुदात्तेत्, "कास्—" इत्यादिना चाम् ; शस्त्रैः
इत्यश्रूते द्वितीया ; निराकुलः पूर्वे बाहुभिः सौतापद्वये व्याकुल-
त्वात् ; भूयः पुनरपि, खगः पक्षी. उपकरणे "अन्येष्वपि दृश्यते"
इति वचनात् गमेर्ङः, तं निशाचरं वेभिदाञ्चक्रे अत्यर्थं भिन्नवान्,
वेभिद्यतेर्यङ्गन्तादाम् । नखतुण्डान्येवायुधानि यस्य सः ॥ १०५ ॥
ज० म०

असौत इति ।—असौतस्यक्तसौतो रावणः आकुलः सन्
शस्त्रैः कासाञ्चक्रे शुश्रुमे, 'काञ्चञ् कुशब्द' धातूनामनेकार्थत्वात्
अत्र दौत्यर्थः ; दौत्यर्थोऽपि दन्त्यान्त-काञ्चञ्धातुरस्तीति केचित्,

* "वेभिदाञ्चक्रे" इति पाठान्तरम् ।

हन्तुं क्रोधवशादीहाञ्चक्राते तौ परस्परम् ।

न वा पलायाञ्चक्रे विर्दयाञ्चक्रे न राक्षसः ॥१०६॥

यदा—पक्षिणं प्रति “एहि एहि खगाधम ! आस्मि” इत्यादि कुलितशब्दं कृतवान् । अस्मिन् पक्षे शस्त्रैरिति विशेषणे तृतीया ; “दरिद्राकाशकास—” इति पक्षे आम, पूर्वं सीताग्रहणे व्याकुलः सम्यत्पनाकुलः, भूयः पुनरपि खगः पक्षी तं रावणं बेभिटाञ्चक्रे अत्यर्थं भिनन्ति स्म । कीदृशः ? मखतुण्डप्रहरणः । भिदे: “मूढ-सूत्रशुचाट—” इत्यादिना यङ्प्रत्ययान्तत्वात् “विंजादि—” इत्यादिना आम, यङो लुक्, “यङ्लुक्क्यञोपेरे न णुञो” इति निषेधात् न गुणः, “विंजादि—” इत्यादौ व्यामिति विषये समसौ, तेन यङ्लुकि परस्मैपदविषये कृजः उभयपदित्वात् अत्रात्मनेपद-वदनुप्रयोगः । खे गच्छतीति “हनजनात्—” इति डः ॥ १०५ ॥
भ० म०

हन्तुमिति ।—तौ पक्षि-रावणौ क्रोधवशात् क्रोधाधीनतया परस्परमन्वोऽन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते चेष्टां कृतवन्तौ, “इजादेः—” इत्यादिना आम, विः पक्षी, ‘जनिघमिभ्याम्’ इति अधिकृत्य ‘वेजो डिञ्च’ इत्यौणादिक इक्; न वा नैव, वाशब्द एवार्थे, पलाया-ञ्चक्रे पलायितः, “उपसर्गस्यायती” इति लत्वम् ; राक्षसश्च न दयाञ्चक्रे न दयते स्म, पक्षिणं खख्वहं कथं व्यापादयामौति, उभयत्रापि “दयायासञ्च” इत्याम् ॥१०६॥ ज० म०

हन्तुमिति ।—तौ पक्षि-रावणौ क्रोधवशात् क्रोधाधीन-तया परस्परमन्वोऽन्यं हन्तुमीहाञ्चक्राते, ‘ईङ्ङ् चेषे’ “परस्परं व्यतिसुनन्ति” इत्युदाहरता व्यतीहारे परस्परशब्दो मनीषादि-त्वात् निपातित इति सूचितम् । विः पक्षी न पलायते स्म, राक्ष-सोऽपि हन्तुं न दयां कृतवान्, सर्वत्र “विंजादि—” इत्याम्,

उपासाञ्चक्रिरे द्रष्टुं देवगन्धर्वकिन्नराः ।

कृलेन पक्षी लोलूयाञ्चक्रे क्रव्यात् पतत्रिणः॥१०७॥

प्रलुठितमवनौ विलोक्य कृतं

दशवदनः खचरोत्तमं प्रहृष्यन् ।

पक्षायाञ्चक्रे इति परापूर्वस्थायधातोः रूपं, रेफस्य लत्वं मनी-
षादित्वात् । मा,माड, नञ्, नङि, नो,नवा इत्येत प्रतिषेधार्थाः,
एवार्थे अत्र वाशब्द इत्यन्ये ॥१०६॥ भ० म०

उपासेति ।—देवगन्धर्वकिन्नराः द्रष्टुं युद्धं द्रष्टव्यम् इति
उपासाञ्चक्रिरे उपगताः, पूर्ववत् आम् ; क्रव्यात् रावणः, क्रव्यं
मांसमत्तीति क्रव्यात् “अदोऽनन्ने” इति ङट् ; पतत्रिणः पक्षिणः
पक्षी लोलूयाञ्चक्रे अत्यर्थं लूनवान्,यद्प्रत्ययान्तत्वादाम् ; कृलेन
मायया, प्रसह्य जितुं न शक्यते इति । “भङ्गन”इति पाठान्तरम्
॥१०७॥ ज० म०

उपासेति ।—देवाः गन्धर्वाः किन्नराश्च द्रष्टुम् अर्थात् युद्धम्
उपासाञ्चक्रिरे उपगताः, ‘आसङ् उपवेशि’“विजादि—”इत्याम् ;
दीव्यतीति देवः पचादित्वात् अन् ; गानं धर्मोऽस्येति गन्धर्वो
मनीषादिः, नराकृतित्वात् कुत्सितो नरः किन्नरः, ईषदर्थे
किंशब्दः इत्यन्ये ; क्रव्याद्वावणः कृलेन कपटेन पतत्रिणः पक्षिणः
पक्षी लोलूयाञ्चक्रे अत्यर्थं चिच्छेद, त्यान्तत्वादाम् । क्रव्यं मांस-
मत्तीति क्विप् ॥१०७॥ भ० म०

प्रलुठितमिति ।—खचराः पक्षिणः, खे चरन्तीति अधिकरणे
“चरेष्टः”, तेषामुत्तमं जटायुं कृतं कृत्रं लूनपक्षत्वात् अवनौ
भुवि प्रलुठितं विलोक्य प्रहृष्यन् हर्षं प्राप्नुवन् निहृत्तो विभ्र-

रथवरमधिकृष्ट भीमधुर्यं

स्वपुरमगात् परिगृह्य रामकान्ताम् ॥१०८॥

इति भट्टिकाव्ये पञ्चमः सर्गः ॥५॥

कारौति दशाननो रथवरं स्मरणात् प्राप्तं पुष्पकाख्यमादृष्ट्य
भीमधुर्यं रामकान्तां सीतां तथैव परिगृह्य स्वपुरमगात्
गतवान् ॥१०८॥ ल० म०

इति जयमङ्गलव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥५॥

प्रलुठितमिति ।—कृतं किञ्च नूनपक्षत्वात् अवनौ भूमौ
प्रलुठितं पतितं, स्वचरोत्तमं जटायुं विसांक्ष्य प्रहृष्यन् हृष्टो
भवन् रावणो रथवरम् अधिकृष्ट्य रामकान्तां सीतां परिगृह्य
स्वपुरं लङ्गाम् अगात् गतः । रथाना वरः श्रेष्ठः पुष्पकाख्यः
स्मरणादुपागतः । तं कीदृशम् ? भीमाः धुर्याः अश्वः यत्र, धुरं
ब्रह्मतीति “दधे कात्—” इति यः ॥१०८॥ म० म०

इति गौराङ्गमाङ्गकालजश्रीभरतमल्लिकविरचितयां

सुन्दरीविरचितां भट्टिकाव्यां सीताहरणो नाम

मिश्रकः पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

भूमिनिरसनम् ।

पृष्ठायां	पङ्क्तौ	अश्वम्	श्वम्
३७	२१	“समार्थेन—”	“समार्थेन—”
१८०	२४	ज्योतिषिके	ज्योतिषिके

